

**ҚУВАСОЙ ТАДБИРКОРЛИК ЎҚУВ ИЛМИЙ  
ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАРКАЗИ**

***МАМАТҚУЛОВ О.***

# **СОЦИАЛ ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА**

Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма  
сифатида мўлжалланган.



**Фаргона - 2001 йил.**

**ҚУВАСОЙ ТАДБИРҚОРЛИК ЎҚУВ ИЛМИЙ  
ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАРКАЗИ:**

*МАМАТКУЛОВ О.*

## **СОЦИАЛ ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА**

**Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма  
сифатида мўлжалланган.**



**Фарғона - 2001 йил.**



# МАВЗУ - 1. СОЦИАЛ (ИЖТИМОИЙ) - ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА ПРЕДМЕТИ

## РЕЖА:

1. Ижтимоий - иқтисодий ахборотлар ва статистика.
2. Ижтимоий - иқтисодий статистика фани предмети ва вазифалари.
3. ИИС нинг ўрганиш усуллари.
4. ИИС нинг бошқа иқтисодий фанлар билан алоқадорлиги.

## 1. ИЖТИМОИЙ – ИҚТИСОДИЙ АХБОРОТ ВА СТАТИСТИКА

Халқ хўжалигини бошқариш ва унинг қонуниятларини тафаккур қилиш учун унинг тармоқларида ва атрофида хўжалик ривожланиши ижтимоий ва техник жиҳатларини ўзида акс эттирувчи ахборотлар керак. Бу ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва уларни истеъмолчиларга тақдим этиш ижтимоий – иқтисодий ахборотлар тизими функциясини ташкил этади. У ахборотларни йиғиш, ишлаб чиқиш ва уни қайта ишлатишини кузатишни ташкил этишни бошқариш тизимини барча бўғинларини бирлаштиради.

Амалда ахборотлар ҳисобот ва статистика тизимига нисбатан йиғилади ва ишлаб чиқилади. Булар мос равишда ҳисобот статистика маълумотлари дейилади. Ҳисоблаш турлари уч хил бўлади:

- 1) оператив (амалий), (оператив – техник) ҳисобот;
- 2) бухгалтерия ҳисоби;
- 3) статистик ҳисоб.

## Оператив ҳисобот вазифасига қўйидагилар киради:

1. Хўжалик фаолиятидаги бажарилган ишларни қўзатиш, ўлчаш, актларни ҳужжатлар асосида қайд қилиш.
2. Бошланғич маълумотларни ишлаб чиқиш, тўплаш ва уларни оператив бошқариш эҳтиёжлари учун кўндириш. Бироқ, бошланғич ҳужжатларда муассаса ва ташкилотларни оператив бошқариш ва назорат қилиш учун керак бўладиган баъзи бир фактлар аке этади холос. Бундан оператив ҳисоботнинг ўзи ижтимоий ишлаб чиқариш ҳақида маълумот беролмайди.

Масалан: Оператив ҳисоб миқлий даромад ёки аҳоли эҳтиёжи ҳақида маълумот ҳисобот беришга қодир эмас.

Бухгалтерия ҳисоботининг вазифасига корхона ва муассасалар орасидаги, улар ва алоҳида шахслар орасидаги ҳисоб китобларининг тўғри бажарилишини таъминлаш ва ижтимоий мулкчиликни сақлаш киради.

Унинг маълумотлари корхона ва муассасалар хўжалик маблағлари ҳаракатини, уларнинг тақсимлаш, бу маблағлар манбаълари, хўжалик фаолияти натижалари ва ҳаракатларини аниқлаш учун маълум гуруҳларга ажратилиб ўрганилади. Бухгалтерия ҳисоби оператив ҳисоб маълумотларига асосланади ва ўз навбатида статистика ҳисоби талабларини кўзда тутлади.

Статистиканинг вазифасига ҳалқ хўжалиги ва жамиятнинг бугунича ривожланиши ва ҳолатини ўзида аке эттирувчи сонли маълумотларни қабул қилиш ва уларни таҳлил қилиш киради. Статистика оператив ва бухгалтерия ҳисоботи маълумотларига, иқтисодда ва жамият ҳаётидаги жараёнлар ва томонларни мустақил қўзатиш натижаларига асосланади.

Шундай қилиб, юқорида санаб ўтилган ҳисоб турлари жамият ишлаб чиқариш жараёнлари ҳақидаги амалий маълумотлар умумлаштирилган учта ўзаро чамбарчас боғланган

маълумотлар тўпламини ўзида акс эттиради.

Шунинг билан бирга статистика ўзининг методологик талабларига, ҳисобнинг бошқа кўринишларига ва уларнинг соли маълумотларига бўйсунувчи олий поғона ҳисобланади.

## 2. ИЖТИМОЙ – ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА- НИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ижтимоий – иқтисодий статистика мустақил фан сифатида шаклланиши нисбатан узоқ тарихга эга эмас. Унгача оммавий жараёнлар ва ходисалар, маълум жамиятнинг муносабатларини миқдорий томонларини ўрганувчи мустақил фанлар иқтисодий статистика, ижтимоий статистика, демографик статистикаларнинг таркибида ўрганилар эди. Фанлар интеграцияси, иқтисодий ва ижтимоий жараёнлар ҳамда уларнинг ўзаро алоқалари комплексини биргаликда ўрганиш зарурати, бу жараёнларнинг тез ривожланиши ижтимоий – иқтисодий статистикани мустақил фан сифатида шаклланишини юзага келтиради.

Шундай қилиб ижтимоий – иқтисодий статистика оммавий ижтимоий ва иқтисодий процесслар миқдорий томонларини ўрганади. У жамият ишлаб чиқариш кучлари, ишлаб чиқариш ва бошқа ижтимоий алоқаларни биргаликда қараган ҳолда жамиятнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнларини ўрганади.

Мустақил фан сифатида ижтимоий – иқтисодий статистиканинг асосий вазифаси жамият такрор ишлаб чиқариш жараёнлари масштаби, даражаси, суръати ва унинг ривожланиш пропорцияси (мутаносиблиги), халқ хўжалигининг тuzилиши ва жамиятнинг ижтимоий структурасини характерловчи кўрсаткичлар тизимини ўлчаш (ҳисоблаш) усуллари (методологиясини)ни ишлаб чиқаришдан иборатдир.

### 3. ИЖТИМОЙЙ - ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКАНИНГ ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ

Жамият тараққиётининг статистик нуқтан назаридан ўрганиш назарий статистиканинг махсус методлари ёрдамида ташкил этилади. Бундай методлар гуруҳи (классификацияси) бир жишли объектлар ва жараёнларни ўзида аёқ этирувчи кўрсаткичлар ахборотларини тўплаш, гуруҳларга ажратиш ва уларни бир - бири билан таққослаш имконини яратади.

Тизимдаги алоҳида кўрсаткичлар ўзаро боғланишларни кўрсатувчи ижтимоий - иқтисодий статистикадаги энг муҳим ва кенг тарқалган баланс (мувозанат) усулидир.

$$[П_{\text{он}} + \text{кирим} - \text{чиқим} = П_{\text{ош}}]$$

Баланс методи қўлланилишининг махсус хусусияти шундан иборатки, у манба составини ифодаловчи, фойдаланиш йўналиши ва келиши, кўрсаткичлар мазмунидан келиб чиқиб, ҳисобланадиган кўрсаткичларнинг тўғрилиги ва мувофиқлигини текширишга имкон берадиган кўрсаткичлар гуруҳларга ажратиб ҳисобланади.

ИИС да гуруҳлаш, қисм ишбий кўрсаткичларини ҳисоблаш, солиштириш, ўртача миқдорларнинг турли кўринишлари, индекслари ва х.к.лар кенг қўлланилади.

Такрор ишлаб чиқариш бўғинларини ўзаро боғловчи методнинг моҳияти шундан иборатки, у иккита миқдорий кўрсаткичларни уларнинг муносабатлари орқали боғлайди.

Масалан: махсулот кўрсаткичлари ва уни ишлаб чиқариш вақти - меҳнатнинг ишлаб чиқариш кўрсаткичи; тонна - км. даги юк обороти ва тоннадан юк ташиниш ҳажми - юк ташиниш ўртача узоқлиги ва х. к.

Мураккаброқ кўп ўлчовли масалаларда кўрсаткичларнинг ўзаро боғлиқлиги ўрта қиймат катталикларини баҳолаш (тор-

тиш) ва қайта баҳолаш (тортиш) ва алгебрадаги матрицалар қоидалари ёрдамида амалга оширилади.

Халқ хўжалиги ривожланиши динамикасини (ривожланиши, ўсиши) анализ қилиш методлари ҳисобланади.

Халқ хўжалиги ривожланиши асосий қонуниятларини-ижтимоий иқтисодий жараёнларинихарактерловчи, кўрсаткичлар ўзаро чамбарчас боғлиқлигининг миқдорий баҳоларини статистик анализ қилишда группалаш, регрессия ва корреляцион анализ, дисперсион анализ ва бошқалар кенг қўлланилади. Математик ва статистик методларни амалиётга кенг тадбиқ этилиши электрон ҳисоблаш машиналарининг тадбиқлари масштабларини кенгайтириш ва автоматик информацион тизимни ташкил этиш истиқболларини очиб берди.

Ҳозирги пайтда статистиканинг асосий кузатиш методи статистик ҳисоботлар бўлиб, улар корхоналар ва ташкилотлар томонидан оператив ва бухгалтерия ҳисоботи ахборотлари асосида тузилади.

#### 4. ИЖТИМОЙ - ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКАНИНГ БОШҚА ИҚТИСОДИЙ ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ

ИИС нинг бошқа иқтисодий фанлар билан алоқадорлиги унга берилган таъриф, унинг предмети ва методларидан келиб чиқади. Бозор иқтисодиётининг бош масаласи ҳамма иқтисодий фанлар циклининг асоси сифатида жамият ишлаб иқаришини маълум ўзига хос объектив қонуниятларини ўрганишдан иборат. ИИС бозор иқтисодиётининг назарий низомларига амал қилади, статистик кўрсаткичлар тизимини ва ўзининг методларини ишлаб чиқишда, шунингдек, иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни миқдорий анализ қилишда улардан фойдаланади.

Бозор иқтисодиёти фани ўзининг тадқиқотларида, албатта, статистик ахборотлардан фойдаланади. Унинг ютуқлари

жамият такрор ишлаб чиқариши қонуниятларини ўрганишда статистик ахборотларнинг хажми ва сифатига кўпроқ боғлиқдир.

Иқтисодий назария жараёнлари ўзаро боғлиқлигини текширишда иқтисодий - математик моделлардан фойдаланади.

Улар маъум жараённи миқдорий жиҳатдан характерлаш учун уларни конкретлаштириш (ошкорлаштириш) керак бўлади.

Бу вазифани ижтимоий - иқтисодий статистика хал этади. Бошқача қилиб айтган ИИС бошқарув тизими манфаатларини, шунингдек илмий тадқиқотлар манфаатларини мўлжаллаган ҳолда ҳаммаиқтисодий ва ижтимоий жараёнларни тўғри аксаштиришни таъминлаши керак.

ИИС халқ хўжалигини планлаштириш назарияси билан чамбарчас алоқадордир. Мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши плани иқтисодий ривожланиш мақсадида уларнинг ютуқлари учун турли маблағ ва ресурслар тақсироти асосида шаклланади.

## МАВЗУ I га ҚЎШИМЧА.

Статистика - (лат. Статус - давлат)

I. Жамият ҳаётининг миқдорий қонуниятларини ифодаловчи информацияни олиш, ишлаш ва анализ қилишдан иборат ижтимоий фаолиятнинг тури. Бу информация жамият ҳаётининг турли соҳалари (техник - иқтисодий, социал - иқтисодий, социал - сиёсий ходисалар, маданият) билан биргача унинг сифат таркибини ҳам акс эттиради. Бу маънода статистика тушунчаси статистик учёт тушунчасига тўғри келади, яъни у мустақил жамият шароитида халқ хўжалиги ўқитининг муҳим турларидан ҳисобланади. Халқ хўжалиги аҳамиятига эга бўлган бухгалтерия ва оператив учёт йўли билан тўплана-

диган ахборотнинг барчаси статистика ёрдамида ишланади ва анализ қилинади.

2. Оммавий миқдорий муносабат ва ўзаро алоқаларни ўлчаш ва анализ қилишнинг умумий масалаларини ўрганувчи ижтимоий фанлар тармоғидир. Тор маънода статистика сўзи бирор ҳодиса ёки жараён ҳақидаги маълумотлар мажмуини англатади. Табиийётшунослик фанларида статистика тушунчаси эҳтимоллик назарияси методини қўллашга асосланган оммавий ҳодисаларни анализ қилишни билдиради.

Фан сифатида статистикага XVII - асрнинг охирида инглиз олими У. Петти асос солди. XIX - аср иккинчи ярми ва XX - аср бошларида статистика тез ривож топди. Бу даврда турли хил рўйхат ва дадқиқотлар ўтказилди, биринчи навбатда аҳоли рўйхати ўтказадиган давлат статистика ташкилотлари такомиллашди.

Математиканинг бир қисми бўлган махсус фан - математик статистика вужудга келди. Бу даврга келиб статистик назария ва методологиянинг принципиал масалалари кўриб чиқилди ва статистиканинг вазифалари белгилаб берилди. Статистика фани халқ хўжалигини планлаштириш билан узвий боғлиқ бўлиб, умум халқ характериға эга, у қатъий марказлашиш асосида қурилган.

Мамлакат бўйича информацияларни йиғиш, ишлаш ва анализ қилиш ягона принципи, умумий методология бўйича давлат статистика вазирлиги раҳбарлигида давлат ташкилотлари томонидан амалга оширилади.

Статистика вазирлигининг асосий вазифалари давлат режаларини бажарилишини, халқ хўжалиги ва маданиятининг ўсишини, халқ хўжалигидаги моддий резервлар ва улардан фойдаланишни, халқ хўжалиги турлари тармоқлари тараққиётидаги нисбатни кўрсатувчи аниқ илмий асосланган ахборот

ларни давлат ташкилотларига ўз вақтида тақдим этишдан иборатдир.

Ҳозирги замон статистикасининг техник баъзасининг би-рқанча ҳисоблаш маркалари, информация ҳисоблаш ва ма-шина счёт станциялари ташкил этади. Кибернетиканинг тез ривожланиши ва электрон ҳисоблаш техникасидан фойдала-ниш статистика ишларини ташкил этишга катта таъсир кўрса-тади. Автоматлаштирилган давлат статистикаси системасининг ташкил топиши унинг аналитик имкониятларини кўпайтиради ва чуқурлаштиради.

Статистика фан сифатида катта назарий ва амалий аҳа-миятга эга, ундан фан ва турмушнинг турли соҳаларида кенг фойдаланилади. Умуман сиёсий - иқтисодий статистика ижти-мой билимнинг энг қудратли қуролларидан биридир.

Ижтимоий қонуниятларни аниқ тавсифлаш ва ўлчаш - статистиканинг муҳим вазифаларидандир. Бундан ташқари, статистик методология кўпдан - кўп факторлар мажмуини та-дқиқ қилишга, жараёни бутунча тасвирлашга, турли туман ходисаларнинг тараққиёт тенденцияларини эътиборга олишга имкон беради. Бунда статистика учун катта сонлар қонуни ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Статистикада статистик кузатиш усуллари (жамланма методи, ёппасига кузатиш ва б.) дан ходиса, объектни ва ял-писига нарса - ходисалар мажмуини ҳар томонлама ифодалай-диган кўрсаткичлар системасидан (мас. баланс методидан), статистик гуруҳлаш натижаларини ўз ичига олган умумий, гуруҳий ва бошқа методлардан фойдаланилади.

Масалан: ёппасига кузатишда ўрганилаётган объектнинг элементлари текширилади. Бунга аҳоли рўйхати мисол бўла олади.

Танлаб кузатишда ўрганилаётган объектнинг барча эле-ментлари эмас, балки маълум йўл билан танлаб олинган қис-мигина тадқиқ этилади. Танланган элементлар қуйидаги икки

шарт мавжуд бўлгандагина объектнинг барча элементларини (бутун объектни) старлича аниқ ифодалай олади: Бутун объектда мавжуд бўлган қонуниятларнинг номоён бўлиши учун мазкур элементлар етарлича кўн бўлиши керак; бу элементлар, тадқиқотчиларнинг хоҳшидан қатъий назар объектив тарзда таиланиши керак.

Баланс методи ресурсларнинг ўзаро боғлиқлигини ва улардан фойдаланиш йўллари кўрсатади ҳамда такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги мутаносибликни, ўзаро боғлиқликни аниқлайди. Харқандай баланс крим ва чиқим балансидан ташкил топади.

Крим қисмида барча ресурслар (йил бошидаги запаслар, ишлаб чиқариш, импорт ва б.), чиқим қисмида эса фойдаланилган барча воситалар (ишлаб чиқариш эҳтиёжи учун, ишлаб чиқариш соҳасига крмайдиган истеъмол учун, экспорт резервлар ва бошқалар учун қилинган сарфлар) ва йил охиридаги запаслар ҳисобга олинади.

Статистик гуруҳлалашда статистик маълумотлар ишлаб чиқилади ва анализ қилинади, бунда ўрганилаётган ходисалар тўлиқ маълум белгилари бўйича бир хил гуруҳларга ва гуруҳчаларга бўлинади ҳамда уларни ҳар бири статистик кўрсаткичлар билан ифодаланади.

Бу метод халқ хўжалиги планларининг бажарилишини анализ қилишда, айрим корхона ва тармоқларнинг орқада қолиши сабабларини аниқлашда, фойдаланилмаган резервларни топишда қўлланилади. Тармоқ (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа, демография, меҳнат ва бошқалар) статистикаси кўрсаткичлари системасини ўрганади, халқ хўжалиги муайян тармоқларини социал - иқтисодий жараёнларини анализ қилади. Социал статистика деган янги фан ҳам шакллана бошлади, у турмуш тарзини ва социал муносабатлардаги турли қарашларни ифодалайдиган кўрсаткичлар системасини ўрганади.

## МАВЗУ 2. ИЖТИМОЙ - ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКАНИНГ АСОСИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ ТИЗИМИ

Режа:

1. Кўрсаткичлар тизими хақида тушунча.
2. Ишлаб чиқариш жараёнлари ва унинг асосий элементлари.
3. Ишлаб чиқариш жараёнлари ва элементлари ўртасидаги боғланишлар.
4. Ижтимоий - иқтисодий кўрсаткичлар ва уларни гуруҳлаш.

### 1. КЎРСАТКИЧЛАР ТИЗИМИ ХАҚИДА ТУШУНЧА

Маълумки иқтисодий ёки ижтимоий объектнинг ҳамма хоссаларини характерловчи, бошқариш ва илмий тафаккур учун муҳим бўлган миқдорлар тўлими берилган объект кўрсаткичлар системаси дейилади.

Кўрсаткичлар системасининг мазмуни объект табиати ва унинг ёрдамида ечилаётган комплекси билан аниқланади. Ишлаб чиқариш тармоғи ва ташкилий халқ хўжалигини ривожлантирувчи ва тўлиқ таркибий қисми бўлган учун уларни характерловчи кўрсаткичлар системаси билан узвий боғлиқ бўлади.

Масалан: 1) Вариация кўрсаткичлари - белгининг вариацияси (оғиш, тебраниш даражаси) ўлчовини билдиради. Унга вариация қадами, ўрта қийматдан оғиш, ўрта квадратик оғиш, оғиш квадратининг ўртачаси (дисперсия), вариация коэффициентлари кирди.

2) Янги техникани тадбиқ этиш кўрсаткичи - янги техникани халқ хўжалигига тадбиқ этиш масштабини ва тезлиги

даражасини характерлайди.

3. Меҳнат шарты кўрсаткичи - ишлаб чиқаришни техника билан таъминланганлиги, санитар - гигиеник ҳолатларни ва ишлаб чиқаришга, иш қобилиятига ва инсон саломатлигига таъсир этадиган омилларни характерлайди.

Унга ишчилар сони (механизациялашган ва қўл кучи билан ишлайдиган ва х. к.)лар киради.

## 2. ҚАЙТА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖАРАЁНЛАРИ ВА УНИНГ АСОСИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Жамоат қайта ишлаб чиқариш жараёни, маълумки, қуйидаги асосий тушунчалар билан ифодаланади: аҳоли, жумладан унинг актив қисми - меҳнат ресурслари (заҳиралари); моддий ресурслар, жумладан ишлаб чиқарилмайдиган ва ишлаб чиқарилмайдиган (табiiий ресурслар). Ишлаб чиқарилмайдиган ресурслар бир вақтнинг ўзида махсулот бўлиб ҳам хизмат қилади.

Махсулотлар иқтисодий нуқтан назардан меҳнат воситаси, меҳнат ва истеъмол предметларига бўлинади. Фойдаланилаётган табiiий ресурслар ҳам хизмат қилади.

Махсулотлар иқтисодий нуқтан назардан меҳнат воситаси, меҳнат ва истеъмол предметларига бўлинади. Фойдаланилаётган табiiий ресурслар ҳам меҳнат предмети бўлиши мумкин.

Шунинг билан бирга меҳнат фаолияти натижалари ишлаб чиқарувчи ва ишлаб чиқарилмайдиган хизматларга бўлинади.

Асосий жараёнлар сифатида энг аввало такрорий ишлаб чиқариш фазаларга (даврларга) бўлинади: ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмаштириш (муомала) ва истеъмол қилини. Истеъмол эса, ишлаб чиқарилмайдиган ва аҳолининг шахсий талабларига бўлинади. Шунингдек ишлаб чиқариш жараёни ишлаб чиқариш моддий ресурслари ва ишчи кучига бўлган талаб-

лари билан бирлашиб кетади. Бу қитисодий жараёнлар шахсий талаблар билан боғлиқ бўлган аҳоли такрор ишлаб чиқариш жараёни билан тўлдириб борилади.

Ишлаб чиқариш фазалари ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари орқали амалга оширилади. Моддий неъматларнинг тақсимооти ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари орасидаги оддий фаза бўлиб қолмай, ишлаб чиқаришнинг ўзини муҳим моментини ташкил этади. Шунингдек қолган жамоат махсулотлари улардан ўтadиган ишлаб чиқариш фазалари ҳам асосий ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этувчилардир.

### 3. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖАРАЁНЛАРИ ВА ЭЛЕМЕНТЛАРИ ОРАСИДАГИ БОҒЛАНИШЛАР

Халқ хўжалигидаги қайта ишлаб чиқариш жараёни статистикасининг асосий текширадиган (ўрганадиган) объекти бўлиб хизмат қилади.

Технологик ишлаб чиқариш процеслари (ишлаб чиқариш истеъмолли), шахсий истеъмоллар (аҳоли ишлаб чиқаришини ва меҳнат ресурслари), шунингдек ишлаб чиқармайдиган хизматларни ташкил этувчи, ишлаб чиқармайдиган қатламдан иборат.

Такрор ишлаб чиқариш аҳолига табиий ресурслар, меҳнат воситалари ва предметлари шунингдек меҳнат ресурслари киради.

Халқ хўжалигида асосан ишлаб чиқариладиган ва ишлаб чиқарилмайдиган оқимлар, тармоқлар ва фаолиятлар турлари бўйича экспорт ва импорт оқимлари ҳам ҳисобга олинади. Моддий ноз - неъматларни тақсимлаш жараёни қуйидагилардан иборат: финанс (молия), кредит системаси бўйича қайта тақсимлаш, аҳолининг провард даромади ва уни тақсимлаш, ишлаб чиқармайдиган бўғинлар харажати, ишлаб чиқармайдиган бўғинлар даромади ва х. к.

#### 4. ИЖТИМОЙ - ИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР ВА УЛАРНИ ГУРУҲЛАШ

Қаралаётган объект ёки унинг хоссасининг миқдорий хара-  
ктеристикасини берувчи тўла аниқланган ўзгарувчи миқдор  
шу объектнинг кўрсаткичи дейилади.

Кўрсаткич атамасига кирувчи маънога эга бўлган белги-  
лар тўплами унга сифатли аниқлик киритади.

Масалан: кўрсаткичнинг номига “Ишловчиларнинг ўрта-  
ча рўйхати сони” маънога эга бўлган ўлчов объектини аниқ-  
лайдиган, ўлчанадиган хосса (холат, жараён) ва унинг кон-  
крет характерини аниқлайдиган “ишловчилар” “ўртача  
рўйхат” белгилари киради.

Кўрсаткич номига кирадиган белгилар унинг тушунча  
сифатида хажмини аниқлайди.

Масалан: “Ишловчиларнинг ўртача рўйхатдаги сони”  
кўрсаткичи тушунча хажми жихатидан “ишчиларнинг ўртача  
рўйхатдаги сони” тушунчасидан кенгдир. Чунки ишчилар, иш-  
ловчилар категориясининг бир қимидир.

Тушунчаларнинг хажми кўрсаткичларни солиштиришда  
муҳим рол ўйнайди. Ҳар бир кўрсаткичга аниқ ҳисоб - китоб  
методи, уни ўлчаш ёки ҳисоблаш усули мос келади.

Ўлчаш методологияси ижтимоий - иқтисодий кўрсаткич-  
ларининг муҳим хусусиятларидан бўлиб, уларни сиёсий иқти-  
содаги тушунчалар ва категориялардан ажралган ҳолда  
кўрсатади.

Статистиканинг муҳим вазифаси шу категорияларни  
миқдорий кўрсаткичлар билан ифодалашдан иборатдир.

Масалан: сиёсий иқтисодаги “Меҳнат унумдорлиги” ту-  
шунчаси ўрнига иқтисодий статистика ялпи ишлаб чиқарилган  
махсулотни ишловчиларнинг ўртача рўйхати сонига нисбати  
билан ўлчанадиган “бир ишловчига тўғри келадиган ялпи мах-  
сулот” ёки “битта ишловчига ишлаб чиқарилган соф махсу-  
лот” ва х. к. тушунчаларини мос қўяди.

Статистик кўрсаткичлар ҳамма вақт тўланади у ёки бу сифат белгилари билан ажратилган иқтисодий объектлар, ходисалар ёки фактларни характеристикаларини ўлчайди.

Ижтимоий - иқтисодий статистиқанинг кўрсаткичлари қўидаги муҳим белгилари билан гуруҳларга бўлинади. Аввало умумий статистика назарияси ишлаб чиққан кўрсаткичлар гуруҳланишини ижтимоий - иқтисодий статистика кўрсаткичларига тўлиқ тадбиқ этиш мумкин. Буларга ҳолатлар ва ҳаракатлар; моментлар ва интерваллар; абсолют ҳажмлар, нисбий частоталар ва ўрта қийматларнинг турли кўрсаткичлари киради. Буларга ижтимоий - иқтисодий статистикага ҳос бўлган кўрсаткичлар гуруҳлари ҳам қўшилади. Кўрсаткичлар ўлчов бирлиги белгиси бўйича натурал birlikлар ўлчанувчи натурал ва пул ифодаси билан ўлчанадиган қийматли (нархли) кўрсаткичларга бўлинади.

Натурал кўрсаткичлар асосан халқ хўжалиги структура-сидаги технологик - ишлаб чиқариш жараёнлари даражаси ва объектларни характерлаш учун қўлланилади. Буларга захира-лар (моддий бойликлар запаслари), моддий маҳсулотлар ва меҳнат ресурсларининг ҳажмлари киради.

Нархли кўрсаткичлар эса моддий маҳсулотлар тақсимот даражасига оид жараёнларни, икки даража орасидаги боғланиш, технологик - ишлаб чиқариш даражаси характерини аниқлаш учун ишлатилади. Бу ҳолда пуллик баҳо турли жинсдаги натурал кўрсаткичларнинг ўлчовдошлик воситаси сифатида фойдаланилади.

Ижтимоий - иқтисодий статистика кўрсаткичларини асосий гуруҳланиши объектлар ва жараёнларнинг мазмуни бўйича яъни уларни тўлиқ характерлайдиган (тавсиялайдиган) калсификациялардан иборатдир. Бу белгилар бўйича гуруҳлар тузилишини халқ хўжалиги структураси схемаси асосида кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Бу гуруҳланишда асосий белги (омил) - объект кўрсаткичларини ифодаловчи - такрорий

ишлаб чиқариш элементидир.

Иқтисодий статистика кўрсаткичларини характерлайдиган омиллар: 1) Аҳоли. 2) Миллий бойлик. 3) Ижтимоий маҳсулот.

### 1. Аҳоли кўрсаткичига, харакати, холати.

- а) меҳнат ресурслари, холати, харакати, фойдаланиши.
- б) ижтимоий муамалалардаги аҳоли.

### 2. Миллий бойлик.

- а) табиий ресурслар, холати, харакати, фойдаланиш.
- б) асосий фондлар холати, харакати, фойдаланиш.
- в) асосий жихозлар (оборудование), холати, харакати, фойдаланиши.
- г) меҳнат предметлари ва моддий захиралар холати, харакати ва фойдаланиши.

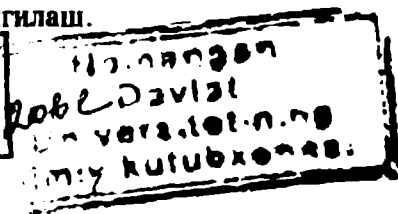
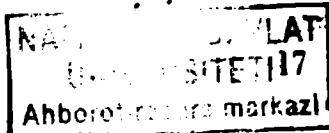
### 3. Ижтимоий маҳсулот, уни ишлаб чиқариш, муомала, тақсимлаш, провард фойдаланиш.

- а) тақсимот, дастлабки тақсимот, жорий материал харакати, амортизация, миллий даромад, меҳнатга ҳақ тўлаш, соф фойда, қайта тақсимлаш, соф даромадни тақсимлаш, молия ва кредит ва х. к.

## МАВЗУ 3. АҲОЛИ СТАТИСТИКАСИ.

### РЕЖА:

- 1. Аҳоли статистикасининг вазифалари ва предмети.
- 2. Аҳоли сонини ўрганиш ва уни жойлаштириш.
- 3. Аҳолининг асосий гуруҳлари.
- 4. Аҳоли харакати табиий ўсишини ўрганиш.
- 5. Аҳоли меҳнат харакати орқали ўрганиш.
- 6. Аҳоли сони истиқболини белгилаш.



## 1. АҲОЛИ СТАТИСТИКАСИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА ПРЕДМЕТИ

Аҳоли статистикаси статистика фани тармоғининг энг қадимгиси ҳисобланади. Қадимда аҳолини ҳисобга олиш ҳарбий ва хўжалик ишларини назарда тутган ҳолда олиб борилган.

Дастлабки аҳоли ҳақидаги маълумотлар аҳоли туғилиши ва ўсиши ва оммавий ахборотларнинг маълум қонуниятларини юзага келтириш мақсадида ўрганилган. Хозирги замон аҳолини ўрганиш статистикаси ўз мавқеини мустахкамлаб, биринчи даражали аҳамият касб этди.

Аҳоли - жамият ишлаб чиқаришининг бош мезони ва унинг энг қимматли бойлиги ҳисобланади. Шундай қилиб, аҳоли ишлаб чиқариш жараёнининг бевосита иштирокчиси ва бу процесс натижаларининг истеъмолчиси ҳамдир.

Аҳоли статистикасининг ўрганиш объекти сифатида маълум ҳудудда яшовчи ва туғилиш ҳамда ўлиш натижасида доим ўзлуксиз янгиланиб турувчи кишилар тўпланими ўзида мужассамлаштиради. Аҳоли ўзининг состави бўйича биржинсли бўлмаган ва замонда ўзгариб турувчи омилдир.

Аҳолини, унинг ривожланиш ва состави бўйича ўзгариш қонуниятларини конкрет тарихий шароитни ҳисобга олган ҳолда амалга ошириш керак. Давлат аҳоли статистикасининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: 1) аҳоли сони ва унинг Республика ҳудудларида жойлашишларини аниқлаш, 2) аҳоли составини ўрганиш (жинси, ёши, маълумоти, ижтимоий аҳоли ва бошқалар), 3) аҳоли табиий ҳаракатини ўрганиш (туғилиши, вафоти, аҳолининг ўсиши, никоҳ ва ажралишлар), 4) аҳоли миграцияси (аҳолининг механик ҳаракати)ни ўрганиш.

Аҳоли статистикасида кузатиш бирлиги аввало индивидум сифатида алоҳида олинган одам ҳисобланади. Бироқ баъзи бир ҳолларда кузатиш бирлиги бўлиб оила ҳисобланади.

Статистикада оилани кузатаётганда алоҳида ўзига хос хусусий масалалар ҳал қилинади: оилалар сонини, ҳар ҳил кўрсаткичлар бўйича уларнинг состави (оила аъзоларининг сони, ижтимоий гуруҳлар бўйича), оила даромадлари, яшаган шароитлари ва бошқалар аниқланади.

Оилаларни текширишда, алоҳида гуруҳлар, масалан, ёш оилалар ўрганилади.

Аҳоли статистикасининг асосий манбаи жорий ҳисобот, ёппасига ёки рўйхатга олиш ҳисобланади. Аҳоли ҳақидаги тўлиқ ва аниқ ахборотни маълум бир вақт оралиғида ўтказиб туриладиган аҳолининг рўйхатга олиш беради. Република-мизда, умуман солиқ иттифоқда охириги марта 1989 йилда аҳоли рўйхатга олинган.

## 2. АҲОЛИ СОНINI ЎРГАНИШ ВА УНИ ЖОЙЛАШТИРИШ

Статистиканинг муҳим ва биринчи даражали вазифаларидан бири ҳудудлар бўйича аҳоли сонини аниқлаш ва унинг жойланишини ўрганишдан иборатдир.

Аҳолини рўйхатга олиш маълум вақтда аҳоли сони ҳақидаги ахборотни беради. Аҳолининг табиий ва механик характери (ўзгариши), олдинги ва охириги аҳолини рўйхатга олиш ахборотларини солиштириш натижасида аниқланади.

Унда қуйидаги баланс схема қўлланилади: йил бошидаги аҳоли сони - йил давомида туғилишлар сони + йил давомида кўчиб келганлар сони - вафот этганлар сони - кўчиб кетганлар сони = йил охиридаги аҳоли сони.

$$a + b + c - d - e = f.$$

Ҳисобот давомида доимий яшовчилар ва нақд (налично) яшовчилар ҳисобга олинади. Буидан ташқари вақтинча йўқ кишилар ва вақтинча келиб қолганлар ҳисобга олинади.

Аҳолининг ўртасида сони ( $S$ ) йилнинг бошидаги аҳоли сони ( $S_b$ ) ва йил охиридаги аҳоли сонининг ( $S_o$ ) одатдаги ўрта арифметик қийматга тенг.

$$\bar{S} = \frac{S_b + S_o}{2};$$

Агар бир неча тенг масофада жойлашган вақтлардаги аҳоли сони маълум бўлганда, аҳолининг йиллик ўртача сонини моментлар қатори учун хронологик ўртача формуласи ёрдамида бир қанча аниқроқ ҳисоблаш мумкин:

$$\bar{S} = \frac{\frac{S_1}{2} + S_2 + \dots + S_{N-1} + \frac{S_N}{2}}{n-1}$$

Агар оралиқлар старли катта бўлган давр боши ва охиридаги аҳоли сони аниқ бўлса, аҳолининг ўртача сони шу даврдаги аҳоли ўсиш сонини шу сонлар натурал логарифмлари ўсиш сонига нисбатан орқали топилади:

$$S = \frac{\bar{S}_o - S_b}{LnS_o - LnS_b};$$

Ва ниҳоят аҳолини рўйхатга олишда шаҳарда ва қишлоқда яшовчилар сони алоҳида аҳамият касб этади. Аҳолининг сони шаҳарлар, вилоятлар, автоном республика ва республика бўйича алоҳида ҳисобга олинади.

Аҳоли сони ҳақида тўлиқроқ маълумотта эга бўлиши учун “аҳоли зичлиги” тушунчаси киритилади.

Аҳолининг зичлиги берилган худудда яшовчи аҳоли сонини шу худуд майдони (квадрат метрда)га нисбат билан топилади.

### 3. АҲОЛИНИНГ АСОСИЙ ГУРУҲЛАРИ

Аҳоли статистикасини ўрганиш жараёнида унинг составини (ўрганишда) таҳлил этишда, аҳоли кўп белгилари бўйича гуруҳларга ажратмай ўрганиш маънога эга эмасдир.

1. Аҳоли статистикасида фойдаланиладиган дастлабки гуруҳланишлардан бири аҳолини ижтимоий состави бўйича группалашдир. Бундай гуруҳланишларга: ишчилар; хизматчилар, колхозчи деҳқонлар; фермерлар, кооперативлашган хунармандлар, якка деҳқон шахсий мулк эгалари ва бошқалар киради. Шунингдек hozirgi замон статистикаси аҳоли ижтимоий гуруҳларига мустақил фойда олувчилар пенсионерлар (нафақа хўрлар), ўқувчи - степендиатлар, харбий хизматчиларни ҳам эътиборга олади. Болалар, ишламайдиган аёллар ўз боқувчилари гуруҳига киради. Пенсиячилар, пенсиягача қайси гуруҳга мансуб бўлса ўша гуруҳга кирадилар. Ўқишга киргунча ишлаган ўқувчилар ўқишга киргунча қайси гуруҳга мансуб бўлса ўша гуруҳга кирадилар.

Харбий хизматчилар ҳам ўзлари алоҳида гуруҳ ташкил қилмай, хизматга чақирилгунча қайси гуруҳга мансуб бўлсалар ўша гуруҳ аъзоси бўладилар.

2. Барча аҳолини гуруҳларга ажратишда аҳоли статистикасида халқ хўжалигининг тармоқларида банд бўлган аҳоли гуруҳлари ҳам қўлланилади. Бу гуруҳланиш мамлакат ёки алоҳида олинган худудлар аҳолиси иқтисодий харкатери учун муҳим аҳамиятга эга. Масалан: саноатда, қишлоқ хўжалигида, транспортда ва х. к. ларда банд бўлган аҳоли қатламлари.

Ҳар бир гуруҳлар ичида яна "гуруҳ ости" гуруҳларни тузиш мумкин. Масалан: Саноатчиларни машинасозликда, химия саноатида, енгил саноатда ва х. к. ларда банд бўлган гу

руҳчаларга ажратиш мумкин. Бундай гуруҳланишлар асосан ишлаб чиқарувчилар ва ишлаб чиқармовчи шахслар сони х.к. ларни аниқланади.

3. Ўзбекистондек кўп миллатли давлат учун аҳоли миллатлар бўйича гуруҳларга ажратиш ҳам хал қилувчи аҳамиятга моликдир. Турли вилоятлар ва автоном республика аҳолининг миллий гуруҳланиши бир - бирига ҳеч тўғри келмайди. Маълум ҳудудда аҳолининг миллий составини ўрганиш миллий составхусусиятларини (миллий урф - одатлари) билан боғлиқ бўлган кўп масалаларни хал қилиш имконини беради. Масалан: У ёки бу тилда газета ва журналлар чоп этиши, уларга мос келадиган мактаблар, маданий муассасалар ва х. к. ташкил қилиш.

Аҳоли миллий составини ўрганиш асосан аҳоли бўйича олиш маълумотларига асосланади. Шунинг билан бирга ҳар бир сўров қилинаётган шахс ўзини қайси миллатга мансуб эканини ўзи белгилайди. Сўров даврида ҳар бир шаҳарнинг она - тили аниқланади. Лекин миллат масаласи унинг тилидан боғлиқ бўлмаган ҳолда тайинланади.

4. Аҳолини демографик (аҳолишунослик) гуруҳларга ажратиш, аҳолини жинсларга, ёшига, оилавий аҳволига қараб гуруҳларга ажратиш.

а) Аҳолини жинси бўйича гуруҳларга ажратиш келиб чиқадиган аҳамиятга молик. Мамлакатнинг турли вилоятларида, ҳудудларида эр ва хотин жинсидаги аҳоли тенг ўлчови ёки 1:1 ўлчови бўлмаган ҳолдаги тасвирини кўрсатади. Бу нисба баъзан шу ҳудуд ишлаб чиқариш иқтисодий йўналиши аниқланади. Масалан: саноат: кўмир, нефт, металлургия, ўрмончилик ва х. к. ривожланган ҳудудларда одатда эркеклар қисми кўп, энгил ёки текстил саноати ривожланган ҳудудларда аёллар қисми юқори бўлади.

б) Аҳолининг миллати жиҳатидан ўрганиш одатда ёши тўғрисидаги ахборотлар билан бирга олиб борилади.

Статистикада аҳолини ёши жиҳатидан текшириш кўп масалаларни ҳал этишда ёрдам беради: аҳоли турли ёши контингентини аниқлашда (ясли, мактабгача, мактаб, меҳнатга лаёқатли, хизматга чақирилувчилар сони, пенсионерлар, сайлов - сайланиш ёши ва х.к. ларни) аҳамияти каттадир.

в) Аҳолини оилавий аҳволи бўйича ўрганиш ҳам ўзига хос вазифаларни ҳал этишда муҳим рол ўйнайди.

Аввало никоҳдан ўтган ва ўтмаган кишилар сонини аниқлайди. Аниқ мақсадларни кўзлаган ҳолда никоҳдан ўтган шахслар группаси ажратилади. Табиий ҳолда қолганлар “никоҳдан ўтмаганлар” гуруҳини ташкил этади.

4. Аҳоли ҳаракатини табиий ўсишини ўрганиш.

Аҳоли сони доим ҳаракатда, ўзгариб туради. Аҳоли сонининг туғилиши, ўлиш ҳисобига ўзгариб туриши аҳоли сонининг табиий ҳаракати дейилади. Аҳоли ҳаракатининг табиий ўсишини характерловчи асосий кўрсаткичлар: туғилиш, ўлиш ва табиий ўсиш кўрсаткичларидир, шунингдек у никоҳдан ўтиш ва ажралиш кўрсаткичлари билан узвий боғлангандир. Аҳолининг табиий ўсиши туғилишлар сонидан ўлишлар сонини айримасига тенг.

Бироқ аҳоли ҳаракатининг табиий ўсишининг абсолют кўрсаткичлари туғилиш, ўлиш ва табиий ўсиш даражасини характерлай олмайди, чунки улар аҳолининг умумий сонига боғлиқдирлар. Шунинг учун табиий ўсишни характерлашда кўзда тутилган кўрсаткичлар аҳолининг ҳар 1000 кишисига нисбатан ҳисобланади ва нисбий миқдорлар кўринишида ифодаланади. Табиий ҳаракатнинг асосий нисбий кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат:

1) Туғилиш коэффициенти, 2) ўлиш коэффициенти, 3) табиий ўсиш коэффициенти, 4) никоҳдан ўтишлар коэффициенти, 5) ажралишлар коэффициенти. Бу ҳамма кўрсаткичлар

аҳолининг 1000 кишисига нисбатан яъни промиллеларда ҳисобланади (%)

Туғилиш коэффициенти ( $K_T$ ) бир йилда туғилишлар сони ( $N$ ) ни ўртача йиллик аҳоли сони ( $\bar{S}$ ) га нисбати каби ҳисобланади, яъни:

$$K_T = \frac{N}{\bar{S}} \cdot 1000$$

Ўлиш коэффициенти ( $K_{\bar{y}}$ ) ҳам юқоридаги сингари бир йилда ўлимлар сонини, ўртача йиллик аҳоли сонига нисбати каби ҳисобланади, яъни:

$$K_{\bar{y}} = \frac{M}{S} \cdot 1000$$

Табийий ўсиш коэффициенти ( $K_{T.\bar{y}}$ ) ни қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаш мумкин:

$$K_{T.\bar{y}} = \frac{N - M}{\bar{S}} \cdot 1000$$

ёки туғилиш ва ўсиш коэффициентлар айримаси

$$K_{T.\bar{y}} = K_T - K_{\bar{y}}$$

шаклида ҳисоблаш мумкин.

Худди шунингдек никоҳдан ўтганлар коэффициенти никоҳланганлар сонини ўртача йиллик аҳоли сонига нисбатан каби, ажралишлар коэффициентини эса, ажралишлар сонини аҳоли йиллик ўртача сонига нисбати каби топилади.

Туғилиш ва ўлишлар орасидаги нисбатни характерлаш учун аҳоли статистикасида туғилишлар сонини ўлимлар сонига нисбати билан ифодаловчи (яшовчанлик) кўрсаткичи ҳисобланади.

Ҳамма санаб ўтилган кўрсаткичлар бир йил учун ҳисобланади, лекин каттароқ вақт учун ҳам ҳисоблаш мумкин. Бу кўрсаткичлар маълум ёшдагилар, жинслар, касбдошлар ва

х. к. гуруҳлар учун ҳам ҳисоблаш мумкин.

Туғилиш жараёнини ўрганишда баъзан 15 ёшдан 49 ёшгача аёлларнинг туғиш сонини, аёллар ўртача сонига нисбати билан ўлчанадиган туғишнинг махсус коэффициентни топилади.

Аҳоли орасида ўлиш жараёнини ўрганишда қатор хусусий коэффициентлар ҳисобланади. Булар ичида 1 ёшгача бўлган болалар ўлими коэффициенти алоҳида аҳамиятга касб этади. Бу кўрсаткич ҳар бир 1000 та янги туғилган чақалоқдан 1 ёшгача қанчаси нобуд бўлишини кўрсатади. 1 ёшгача бўлган болалар ўлимини характерловчи коэффициентни қуйидаги форм ула ёрдамида топиш мумкин:

$$K_{0, \text{ё}} = \frac{m}{\frac{2}{3} N_1 + \frac{1}{3} N_0} \cdot 1000$$

Бунда  $m$  - 1 йилда 1 ёшгача бўлган чақалоқларнинг ўлиш сони,  $N_1$  - жорий йилда туғилган чақалоқлар сони,  $N_0$  - эса, жорий йилдан олдингисида янги туғилган болалар сони.

Бундан ташқари алоҳида олинган ёшдаги болалар ўлимини характерловчи хусусий коэффициентлар ҳам мавжуддир.

Шуни этиборга олиш керакки, хусусий ўлиш коэффициентларидан ташқари аҳолининг умумий вафот этишини характерловчи коэффициентлар кўпинча бошқа факторларга ҳам боғлиқ бўлади: Қайси ҳудудда кексалар салмоғи ва янги туғилган болалар сони кўпроқ бўлса, шу ерда ўлиш коэффициенти қолган ҳудудларга қараганда каттароқ бўлади.

1. Ҳар бир берилган  $X$  йил умр кўрувчилар сонини  $L_x$  билан белгилаймиз ва уни ҳар 1000 киши ёки 10000 кишига нисбатан топамиз.

2.  $X$  ёшдан  $x + 1$  ёшга ўтиш даврида вафот этувчилар сони  $d_x$  билан белгилаймиз.

3. X ёшидан  $x + 1$  ёшга ўтишда вафот этиш эҳтимолини билан белгилаймиз ва уни қуйидаги қуйидаги формула билан топилади.

$$q_x = \frac{d_x}{l_x};$$

4. Навбатдаги ёшгача яшаш эҳтимолини  $P_x$  билан белгилаймиз.

$P_x = \frac{l_x}{l_0}$ ; маълум ёшгача яшаш ва вафот этиш эҳтимолилари  $P_x + q_x = 1$ , бўлганда  $P_x = 1 - q_x$  бўлади.

5. X ёшгача яшаганларнинг сони ( $L_x$ ) ни қуйидаги формула билан топилади:

$$L_x = \frac{l_x + l_{x+1}}{2}$$

6. X ёшдан  $\omega$  ёшгача кировчилар сони  $T_x$

$$T_x = \sum_x^{\omega} L_x$$

Бу аҳолини ўртача умр кўришини ҳисоблаш учун зарф бўлади.

7. Аҳолининг ўртача умр кўриш давомийлиги  $e_0^0$

$$e_0^0 = \frac{T_x}{l_0} \quad \text{ёки} \quad e_x^0 = \frac{\sum_x L_x}{l_0} \quad \text{бунда } l_0 \text{ ўрганилаётган аҳоли сони.}$$

Аҳолини ўртача умр кўриш давомийлиги кўп факторларга: аҳоли ўлиш даражасига, аҳоли ҳаётининг ижтимоий шароитига ва х. к. ларга боғлиқдир.

#### 4. АҲОЛИНИ МЕХАНИК ХАРАКАТИ ОРҚАЛИ ЎРГАНИШ

Алоҳида олинган пунктдаги аҳоли сонининг ўзгариши фақат аҳоли табиий кўпайиши орқали юзага келмай, механик ҳаракати туфайли, баъзи бир шахсларнинг мамлакат ичкари-сида яшаш территорияларини ўзгартириши, яъни аҳоли миграцияси (кўчиб юриш) натижасида ҳам рўй беради. Аҳолининг мамлакат ичкари-сида яшаш жойларини алмаштириши ички - миграция, унинг бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга кўчиб юриши ташқи миграция дейилади. Ички миграция турли сабабларга кўра рўй беради. Ташқи миграция эса, мажбурий характерга, уни ахтарини ёки умуман "яшаш жой" топиш, яхшироқ яшаш мақсадида юзага келади.

Мамлакатимиздаги аҳоли миграциялари баъзи индустриал сабабларга кўра, кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш мақсадида ташкилий оммавий кўчишлар бўлиб, улар асосан ёшларни ташкил этади.

Республикаимизда аҳоли миграцияси шунингдек, ўқув юртларини битирган ёш мутахассисларни тақсимот бўйича ишга жўнатиш ҳисобига ҳам бўлади. Бундан ташқари қишлоқ ёшларини ташкилий равишда йирик қурилишларга, саноат ишлаб чиқаришга жалб қилинади.

Ҳар бир аҳоли пунктдан аҳоли миграциясини асосий кўрсаткичи кўчиб келувчилар ва кўчиб кетувчилар сонидан иборатдир.

Статистикада мигрантлар сонидан ташқариш уларнинг жинси, ёши, мутахассислиги ва миграция сабаблари ҳам ўрганилади. Маълум ҳудудда кўчиб келувчилар ва кўчиб кетувчи

лар сони кўрсаткичларининг айирмаси аҳолининг механик ўсиши ёки камайишини аниқлайди. Уни аҳоли миграциясининг сальдо (қолдиғи)си дейилади.

Аҳоли миграцияси ҳақидаги ахборотлар мамлакатимизда қаердан қанча миқдорда аҳоли кўчиб ўтганини кузатишда, кўпинча хўжалик ва бошқа тадбирларни планлаштириш ва анализ қилишда катта аҳамиятга эга.

Аҳоли миграциясининг салдоси ҳақидаги ахборотлар аҳолини рўйхатга олиш даврида аҳоли табиий ўсиши билан бир қаторда аҳоли сонини ҳисоблаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

## 5. АҲОЛИ СОНИ ИСТИҚБОЛИНИ БЕЛГИЛАШ

Кўпинча халқ хўжалиги кўрсаткичларини планлаштириш учун режалаштириладиган даврда аҳоли сонини билши (олдиндан айтиш) жуда муҳимдир. Шунинг учун аҳоли статистикаси вазифаларидан бири келажакда (истиқболдаги) аҳоли сонини аниқлашдан иборат.

Маълум вақт оралиғида аҳоли сони (истиқболини) имкониятини ҳисоблаш келажакда аҳоли умумий сонини топиш масаласи ёки маълум ёндаги аҳоли гуруҳи сонини аниқлаш масаласига боғлиқ ҳолда ҳар - ҳил усуллар билан ўтказилиши мумкин.

Аҳоли сони истиқболини ҳисоблашнинг оддий усули маълум анализ қилиш даврида аҳоли сонинининг табиий ёки механик ўсишига асосланади ва аниқланган қонуният оммалаштирилади.

Масалан: Агар қандайдир давр бошида аҳоли сони маълум бўлса ва аҳолининг умумий ўсиш коэффициенти

$$(K_{\text{ум.ў.}} = K_{\text{т}} \cdot K_{\text{ғ}} + K_{\text{мех. ў.}})$$

маълум бўлса, у ҳолда  $t$  йилдан сўнг аҳоли сони истиқболлини қуйидаги энг содда формула ёрдамида ҳисоблаш мумкин:  $S_{t+1}$

$$= S_t \left( 1 + \frac{\text{Кум. } \dot{y}_c}{1000} \right)$$

Бундаги  $S_t$  - давр бошидаги аҳоли сони,  $t$  - истиқболлини олдиндан айтиб бериш йил сони, Кум.  $\dot{y}_c$  = умумий ўсиш коэффициенти,  $S_{t+1}$  йилдан сўнги аҳолини умумий сони.

Аҳоли умумий сони истиқболлини маълум аналитик формулага тенглантирилган динамик қаторларга асосланган бошқа усул билан ҳам ҳисоблаш мумкин:

$$y_t = ab^t$$

Бундаги параметр  $a$  бошланишидаги яъни  $t = 0$  бўлгандаги аҳоли сони,  $b$  эса, умумий ўсиш коэффициенти яъни ҳар йили аҳоли сони ўртача неча марта ортиши мумкинлигини кўрсатади. Аҳоли сонини аниқлаш қайси мақсадлар учун кераклигига қараб, уни ҳар - хил усуллар билан ҳисоблаш мумкин.

## МАВЗУ 4. МЕХНАТ РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

### РЕЖА:

1. Меҳнат ресурслари ва аҳолининг бандлик тушунчалари.
2. Меҳнат ресурслари статистикасининг вазифалари.
3. Меҳнат ресурслари статистикасининг асосий кўрсаткичлари ва унинг ижтимоий - иқтисодий таҳлилдаги аҳамияти.
4. Меҳнат ресурслари баланси (мувозанати).

## 1. МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ ВА АҲОЛИНИНГ БАНД- ЛИК ТУШУНЧАЛАРИ

Аҳолининг меҳнатга яроқли тўплами меҳнат ресурслари - жамиятнинг асосий ишлаб чиқариш кучини ташкил этади.

Меҳнат ресурсларининг асосий қисми меҳнат ёшидаги шахслардан иборат. Ишчи (меҳнат) ёшининг қуйи ёш чегараси эркаклар ва аёллар учун 16 ёш, юқори ёш чегараси эса, мос равишда 60 ва 55 ёш ҳисобланади.

Меҳнат ресурслари таркибий қисимга пенсия ёшида бўлиб, ишлаётганлар, балоғат (меҳнат) ёшига етмай, жамоат ишлаб чиқаришда ишлаётганлар ҳам киради.

Меҳнат ёшида бўлиб, ишламайдиган I ва II гуруҳ ногиронлар, имтиёзли нафақага чиқиб, ишламайдиган нафақахўрлар меҳнат ресурсларига кирмайдилар.

Меҳнат ресурсларига жамоат ишлаб чиқаришда банд бўлганлар, шунингдек меҳнатга яроқли бўлиб, қандайдир сабабларга кўра жамоат ишлаб чиқаришда иштирок этаётганлар, масала, шахсий ёрдамчи хўжалигида банд бўлганлар ва ўқувчилар киради. Шундай қилиб, меҳнат резервлари амалда потенциал кўрсаткичдир. Лекин, амалда ҳалқ хўжалигида бандлар сони у билан мувофиқ келмайди.

Ҳалқ хўжалигида бандларга меҳнатга яроқлилар, меҳнатга яроқли бўлмай, ишлаётганлар ҳам киради. Ҳалқ хўжалигида бандлар сонига жамоат ташкилотларида ишлаётганлар ва шахсий қишлоқ таморқа хўжалигида ишлаётганлар ҳам киради.

Ижтимоий ҳалқ хўжалигида бандлар составига давлат идораларида, муассасаларда ва ташкилотларда ишловчилар, колхозчилар шунингдек матлубот кооперацияларида ёлланиб ишловчилар мансубдир.

Меҳнат ёшидаги ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқичилар, меҳнатга яроқли аҳолидан уй ишлари билан бандлар ҳарбий хизматчилар халқ хўжалигида банд аҳоли составига кирадилар.

Меҳнат ресурслари статистикаси ижтимоий - иқтисодий статистиканинг бир тармоғи сифатида амалдаги меҳнат ресурсларининг ҳажми ва уларнинг сифат белгиларини ўрганади, меҳнат ва ривожланиш бўйича режаларнинг бажарилишини назорат қилади.

## 2. МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИНИНГ АСОСИЙ КўРСАТКИЧЛАРИ

Меҳнат ресурслари доимо ўзгариб туради: бир томондан ҳолининг иш билан банд бўлмаган қисмини меҳнатга жалб этилиш ҳисобига тўлдирилиб борилса, бошқа томондан меҳнат вақатини йўқотганларни чиқариш ҳисобига қисқариб туради.

Меҳнат ресурсларининг мавжудлиги меҳнат ёшидаги, меҳнатга яроқли аҳолининг сони ва бу чегарадан ташқарида ўлиб, ишловчилар сонига мос келувчи кўрсаткичлар билан аниқланади.

Меҳнат ресурсларининг умумий сони билан бир қаторда уни тармоқлар бўйича, ишлаб чиқариш сфераси ва алоҳида ҳудудлар бўйича ҳам аниқланади.

Халқ хўжалигида ишловчилар сони умумий кўрсаткичлардан иборатдир. Унга ишчилар, хизматчилар ва колхозлар қамоат хўжалигида банд бўлган колхозчилар киради.

Халқ хўжалигида ишловчилар сони ташкилотлар, муассасалар ва колхозлар ахборотлари бўйича, уларни жамлаш ва халқ хўжалигини барча тармоқлари бўйича умумлаштириб аниқланади.

Барча аҳоли составидаги меҳнат ёшидаги меҳнатга яроқли аҳолининг салмоғи (солиштирма оғирлик) ва меҳнат ёшидаги халқ хўжалигида ишлаётган шахслар қисми меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг муҳим кўрсаткичидир.

Меҳнат ресурслари статистикасидаги кўрсаткичлар системасида сифат кўрсаткичлари махсус ўринни эгаллайди. Шундай қилиб, ижтимоий - иқтисодий таҳлил (анализ)да меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш, уларнинг бандлиги ҳамда билим ва мутахассилликка эга бўлишлари ўрганилади.

Раҳбар ва мутахассисларнинг қандай қисми ўз мутахассисликлари бўйича махсус билимга эга бўлмай, ёки "практик" сифатида ишлаётганлар, ёки мутахассисликни сирдан битирганлар салмоғига қараб, улардан рационал фойдаланиш ҳақида ҳукм чиқариш мумкин.

Меҳнат ресурсларининг активлик ижтимоий - иқтисодий характеристикасини уларнинг яшаш маблаглари манбалари бўйича аниқланади.

Давлат қарамлигидаги (боқиманда) ва алоҳида шахслар қарамлигидагилар аҳолининг иқтисодий пассив қисмини ташкил этади.

### 3. МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ БАЛАНСИ (МУВОЗАНАТИ)

Меҳнат ресурсларини ўрганишда баланс методи катта рол ўйнайди. Меҳнат ресурслари баланси меҳнат балансининг таркибий қисми бўлиб, меҳнат ресурсларининг мажмуудлиги уларнинг таркиби, халқ хўжалигининг турли тармоқлари ва хусусий секторда, ўқувчилар ва бошқа ишга яроқли ёшидаги меҳнат ресурсларининг бандлиги ва уларнинг тақсимланишини характерлаб беради.

Меҳнат ресурсларининг йил давомида бандлиги потек-кислигига мавсумий тебранишлар сезиларли таъсир қилади.

Шунинг учун меҳнат ресурслари билан ўртача йиллик, ва шунингдек маълум вақт оралиғида: 1 январдан 1 июлгача вилонтлар ва йирик шаҳарлар бўйича ҳисобланади.

#### 4. МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ БАЛАНСИ (ЎРТАЧА ЙИЛЛИК, МИНГ КИШИ ҲИСОБИДА)

	Жаъми 1	Шаҳар 2	Қишлоқ 3
<p>1. Меҳнат ресурсларининг ҳаммаси.</p> <p>Шундан: Меҳнат ёшидаги меҳнатга яроқлилар. Жамоат ишлаб чиқаришдаги катта ёшлилар ва ўсмирлар.</p> <p>Улардан: катта ёшдагилар ўсмирлар.</p> <p>Меҳнат ресурсларининг тақсимланиши. Бандлар сони (ўқувчилар, шахсий хўжаликда ва уйиши билан бандлардан ташқари)</p> <p>Жумладан:</p> <p>Ишчилар ва хизматчилар.</p> <p>Жаъми.</p> <p>Улардан бандлар:</p> <p>Саноатда</p> <p>Қишлоқ хўжалигида</p> <p>Ўрмон хўжалигида</p> <p>Транспорт ва алоқада</p> <p>Қурилишда</p> <p>Савдо, умумий овқатланиш, материал техник таъминот, мол таъриқатувчилар ва бошқа материал ишлаб чиқариш сферасида</p>			

ги фаолиятлар.

Турар жой - коммунал хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш. Соғлиқни сақлаш, спорт ва социал таъминот маориф, маданият, санъат, фан ва илмий хизматчилар.

Кредит ва давлат сугуртаси.

Давлат бошқариш органлари, кооператив ва жамоат ташкилотлари бошқармаси, суд ва юридик ташкилотлар. Колхозчилар, колхозда жамоат иши билан шугулланувчилар ҳаммаси.

Булардан бандлари:

Қишлоқ хўжалигида

Саноатда

Қурилишда

Ўрмончилик хўжалигида

Савдода

Халқ хўжалиги ва маданиятда

Бошқа ишлар (майда хунармандлар ва бошқалар)

Меҳнат ёшидаги ўқувчилар, ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда.

Меҳнат ёшидаги шахсий хўжалиги, фермер хўжалиги ва уй ишлари билан бандлар.

Меҳнат ресурсларини кўпайтириш ва камайитириш жараёнлари меҳнат ресурслари баланси маълумотлари асосида ўрганилади.

Бу баланснинг “эга”си халқ хўжалиги тармоқлари ва шахсий мулк формаларини кўрсатади, “кесими” эса йил бошидан меҳнат ресурсларининг сони, меҳнат ресурсларининг сони, меҳнат ресурслари кўпайиши манбалари, уларнинг камайиш сабаблари ва йил охиридаги меҳнат ресурсларининг сони кўрсатади.

Меҳнат ресурсларининг кўпайиши ишлаётганларни, тармоққа ёки уй ишлари билан бандларни, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари чиқарган мутахассисларни, жамоат чақириғи билан бошқа ҳудудлардан келганларни ишга жалб этиш ҳисобига амалга ошади.

Меҳнат ресурсларининг камайиши жараёни эса, пафақага чиқувчилар, ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқишга кетиш, ҳарбий хизматга чақирилувчилар, бошқа ҳудудга кўчиб кетувчилар ва х. к. лар ҳисобига юз беради.

Меҳнат ресурслари ўзгаришининг муҳим фактори ҳудудлар аро миграциядир. Меҳнат ресурслари ҳажмига унинг таъсирини юзага чиқариш учун меҳнат ресурсларининг ҳудудлараро ҳаракати баланси тузилади.

Турли касб ва мутахассисликлардаги кадрлар тайёрлашни планлаштириш мақсадида малакали ва мутахассислик кадрлар баланси тузилади.

Бунда уй хўжалиги билан, болалар тарбияси билан ва бошқа сабабларага кўра вақтинча ишламаётганлар малакали ва мутахассис кадрларни алоҳида кўрсатилади. Статистиканинг вазифаларидан бири келажакдаги меҳнат ресурслари ҳажминини аниқлашдан иборатдир. Шунинг учун меҳнат ресурслари перспектив сонини аниқлашда қуйидаги формула ишлатилади:

$$N_1 \hat{=} N_0 (1 + K_c)^1 K^1 K^2$$

Бунда  $N_1$  - кутилаётган аҳолининг сони,  $N_0$  - ўтқинчи йил бошидаги сони,  $t$  - давр йили сони,  $K_c$  - аҳоли табиий кўпайиши коэффициенти,  $K^1$  - умум аҳоли сонига нисбатан меҳнатга яроқлилар коэффициенти,  $K^2$  - иш ёшидаги меҳнатга яроқлилар коэффициенти.

М.Р - Ҳар бир ижтимоий информацияларнинг иш кучига бўлган эҳтиёжини қондира оладиган меҳнат имкониятлари. Меҳнат реервлари меҳнатга лаёқатли ёшдаги кишилар (ногиронлар ва меҳнатга қобилиятсиз кишилардан ташқари) меҳнатга яроқли ёшдан катта бўлса - да ишловчи кишилардан иборат. Меҳнат резервлари иш кучи тушунчасидан кенгроқ маънони англатиб, уй хўжалигида, шахсий томорқада банд бўлганлар, шунингдек ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмай ўқийдиганлардан иборат потенциал иш кучини ҳам ўз ичига олади. Республикамизда меҳнат ресурслари сони ва улардан халқ хўжалигида қандай фойдаланиш меҳнат ресурслри балансида кўрсатилади. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш шароитида меҳнат ресурсларига бўлган талаб борган сари кучаяди. Мустақил давлатимиз халқ хўжалиги талабларига мувофиқ малакали кадрларни тайёрлаш ва уларни турли тармоқлар бўйича режа асосида тасдиқлайди.

## МАВЗУ - 5. МИЛЛИЙ БОЙЛИК ТАРКИБИ ВА ХАЖМИ СТАТИСТИКАСИ

### РЕЖА:

1. Миллий бойлик тушунчаси.
2. Миллий бойлик статистикасининг асосий вазифалари.
3. Миллий бойлик тизими.

### 1. МИЛЛИЙ БОЙЛИК ТУШУНЧАСИ

Миллий бойлик ишлаб чиқаришнинг муҳим категорияси (туркуми, тоифаси) бўлиши билан бирга, халқ хўжалигининг синтетик (мужассам) кўрсаткичи ҳамдир. Статистик адабиётларда миллий бойлик туркумига турлича изоҳ берадилар. Миллий бойлик талқинининг уч хил ёндашуви мавжуддир.

1. Миллий бойлик тушунчасига илгариги меҳнатлар ту-файли яратилган моддий бойликлар, ишлаб чиқариш барча во-ситалари тўплами ва истеъмол буюмларининг баҳолари нархи-даги моддийлаштирилган ҳали ишлаб чиқаришга жалб этилма-ган табиий ресурслар, меҳнат ресурслари, табиий шароитлар, шунингдек берилган даврда ҳамма ишлаб чиқарилган махсу-лотлар кирди.

2. Миллий бойлик, мамлакатда илгирги меҳнатлар ту-файли жамғарилган моддий бойликлар ва фойдаланишга яра-майдиган табиий ресурслардан иборатдир. Бу таърифнинг му-аллифлари миллий бойликни икки қисимга бўладилар:

биринчиси, илгари меҳнатлар натижасида жамғарилган моддий неъматлар миллий мулкни ташкил этади ва у пул шаклида гавдаланади.

Иккинчи қисми эса, табиий ресурслар бўлиб, улар фақат натура (махсулот) ҳолида ҳисобга олинади.

3. Ва ниҳоят учинчи ёндашув муаллифлари миллий бойликни бевосита ягона миқдорий ўлчовидан келиб чиқиб, Миллий бойлик тушунчасига талқин берадилар.

Миллий бойликни ҳар бир берилган даврда, ишлаб чиқариш сферасида ишлаб чиқариш ва пошлаб чиқариш истеъмол талабларидан орттириб яратилган моддий мулк жамғармаси тўплами сифатида қарайдилар.

Юқоридаги ёндашуларга мувофиқ аниқланган миллий бойликлар бўйича ахборотлар давлат статистика вазирлиги статистик йилномасида ҳар йили эълон қилинади.

2. Миллий бойлик предмети. Мамлакат миллий бойлиги таркибидан меҳнат воситалари ва меҳнат предметларидан ташкил топган ишлаб чиқариш фондлари, давлат, кооперация ва ижтимоий ташкилотларга қарашли бўлган турар - жой, моддий - маиший хизмат кўрсатиш фондларини ўзида мужассамлаштирган жамиятнинг пошлаб чиқарувчи фондларидан ташкил топган асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондларини ажратади.

Худди шунингдек, ишлаб чиқаришга жалб этилган граждандарнинг шахсий мулклари, ишлаб чиқарувчи ва но ишлаб чиқарувчи ташкилотлар товар захиралари, давлат резервлари ва табиий ресурслар ҳам кўзда тутилади. Миллий бойлик ишлаб чиқаришнинг моддий техник баъзасини, аҳоли моддий фаровонлиги даражасини, жамият моддий неъматларини қайта ишлаб чиқариш ўсиш суръати ва кўламини белгилаб берувчи омидир.

У мамлакат мудофа қудратининг асосини ташкил этади. Шунинг учун мустақил республикамиз унинг тез ортиб боришидан мафаатдордир.

Миллий бойлик хажмини аниқлашда тўғридан тўғри ҳисоблаш (статистик ахборотларга асосланган ҳолда миллий

бойликни лоҳида элементларини Масалан: асосий фондалар қийматини) методидан ва ҳисоблаш ахборотларидан (Масалан: шахсий уй анжомларининг қийматини аниқлаш) фойдаланилади.

Миллий бойликни ҳисобга олиш натурал, шартли – натурал ва баҳо формаларида олиб борилади.

Масалан: ёнилғи – энергетик ресурслар (нефт, газ, торф, кўмир ва х. к. ) натурал ўлчов бирлигида (тонна, м<sup>3</sup>) ва шартли – натурал (шартли ёнилғи тонна).

Кенгайтирилган (асосий ва айланма ишлаб чиқариш) ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган миллий бойликнинг у ёки бу қисмининг ривожланиши иқтисоднинг эффе́ктив ривожланиши учун зарурий шарт бўлиб ҳисобланади. Масалан: асосий ишлаб чиқариш фондларининг маънавий ва физик (жисмоний) эскириши ҳисобига қийматлашуви, дастгоҳларнинг майда ташкилотларда ва таъмирлаш устaxonаларида тўпланиб қолиши улардан фойдаланиш эффе́ктини пасайтиради, меҳнат кучи, ишчилар сони балансини ўзгартириб туради.

Шунинг учун миллий бойликнинг бу бўлаги мавжудлиги ва унинг ҳолатини анализини систематик ўтказиб туриш, улардан эффе́ктив фойдаланиш ва келажакда илмий техник прогрессни ривожлантириш йўналишини аниқлаб бориш имконини беради.

Миллий бойлик – айланма фондлар элементи структураси ва таркибига катта таъсир этадиган иккинчи омил янги фан – техника ютуқларини тадбиқ этишдир.

Электр энергияси ишлаб чиқаришни ривожлантириш, метал ўрнига пластмассадан фойдаланиш, чиқиндисиз технологияни тадбиқ этиш айланма фондлар структураси ўзгаришига олиб келади ва улардан фойдаланиш эффе́ктини оширади.

Шунинг учун миллий бойликни унинг асосий элементлари бўйича қийматини аниқлашда кенгроқ маънода, хусусан

станоклар бўйича уларнинг техник – иқтисодий кўрсаткичлари ва яроқлиликларини ҳисобга олган ҳолда натурал ўлчовларда (доналаб, тонналарда) ҳисоб – китоб ва анализ ўтказиш йўли билан тўлдириб борилади.

## 2. МИЛЛИЙ БОЙЛИК СТАТИСТИКАСИНИНГ АСОСИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Ижтимоий - иқтисодий статистиканинг миллий бойликни ҳисоблаш ва ўрганишдаги асосий вазифалари кўрсаткичларини, уларнинг қийматлари баҳолари математик методларини қайта ишлабчиқиш ва қўйидагиларни аниқлаш учун ахборотларни йиғиш ва уларни автоматик қайта ишлаб чиқишдан иборатдир:

1. Унинг баҳо формасидаги ҳажми ва динамикаси (хорижий баҳоларга нисбатан).

2. Мулкчилик формалари бўйича моддий структураси ва структуравий силжишлари

3. Худудий тақсимланиши.

4. Тармоқлар бўйича эгадорлиги.

5. Ижтимоий ва шахсий фойдаланиш эффективлиги ва тенденциялари (жамғарма ва истеъмол)

Миллий бойликнинг энг қўп муҳим қисмини узоқ вақт кенгайтирилган ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи асосий фондлар ташкил этади. Ундан кейинги кўлами бўйича элемент - айланма фондлардир.

Миллий бойлик элементларидан - маданият ва санъат асарларидир (рассомлик асарлари, скульптура ва бошқалар).

Илмий кашфиётлар ва янгиликлар потентлари миллий бойликнинг потенциал қисмидир. Уларнинг вазни бўйича баъзи бир мамлакатлардаги илмий - техникавий ривожлантириш суръати ва даражаси ўзгаришини баҳолаш мумкин.

Миллий бойликка мамлакатимиздаги олтин ва валюта резервлари, айланма фондлар, ишлаб чиқарилган моддий неъматлар заҳиралари ва резервлари киради. Потенциал миллий бойликнинг асосий қисмини табиий ресурслар (ер фонди, ўрмон, сув ресурслари, фойдали қазилмалар) ташкил этади. Статистика уларнинг мавжудлиги, состави, ҳолати ва улардан фойдаланиш имкониятларининг ҳисоботини олиб боради.

### 3. МИЛЛИЙ БОЙЛИК ТИЗИМИ (табиий ресурсларсиз)

Миллий бойлик жамият томонидан унинг ишлаб ишлаб чиқариш фаолияти натижасида яратилган ва жамғарилган истеъмол баҳолари тўғрисида сифатида қўйидаги тизимларга бўлинади: асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондлари, ишлаб чиқариш фондлари, аҳолининг шахсий мулклари, ташкилот ва муассасаларнинг товар заҳиралари, давлат резервлари, фойдаланадиган хомашў ва ёқилги - энергетик ресурслар.

Мамлакатнинг турли ижтимоий - иқтисодий ривожланиш давралига миллий бойлик элементлари орасида маълум мутаносиблик мос келади. Ижтимоий масалалар актив ечимли но-ишлаб чиқариш фондлари баҳоси ўсишини кўзда тутаяди. Ишлаб чиқариш потенциалининг ўсиши асосий ва айланма фондлар ўсишига асосланади.

Аҳоли шахсий маблағлари баҳосининг ўсиши моддий фаровонликнинг ўсишига олиб келади.

Иқтисоднинг стабил ўсишини таъминлаш ва мудофаа қобилиятларини қўллаб қувватлаш давлат резервлари мавжудлигини талаб қилади. Миллий бойлик тизимини оптимал танлаб олиш мамлакат ижтимоий - иқтисодий ривожланиши асосий масалаларини илмий - техникавий ўсиши ва халқаро муносабатларни ҳисобга олган ҳолда мувозанатлик тарзда ечиш имконини беради.

Хозирги пайтда миллий бойлик қуйидаги кўрсаткичлар бўйича ҳисобланади (йил бошида, охирида, йиллик ўсиш)

1. Ижтимоий мулкчилик.

1.1. Давлат мулки.

1.1.1. Асосий фондлар (ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш, жумладан турар жой фонди).

1.1.2. Моддий айланма воситалар ва заҳиралар (жумладан ишлаб чиқариш заҳиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотлар ва товарлар).

1.1.3. Давлат резервлари (қўр - қут, эҳтиёж маҳсулот заҳира)

1.2. Кооператив - колхоз мулки.

1.2.1. Асосий фондлар (ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш, жумладан турар жой фонди).

1.2.2. Айланма воситалар ва запас маҳсулотлар.

2. Аҳоли мулки (ижтимоий гуруҳлар бўйича)

2.1. Асосий фондлар (ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш)

2.2. Уй хўжалигида узоқ вақт фойдаланиладиган предметлар.

2.3. Хўжалик ишлаб чиқаришда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари запаси.

Миллий бойлик структураси ўзгариши анализида элементлар вазнлари аниқланади ва уларни амалдаги ўзгариш индекслари ҳисобланади:

$$J_{\text{увэ}i} = \text{УВЭ}_{1i} / \text{УВЭ}_{0i}$$

Бунда  $\text{УВЭ}_1$  ва  $\text{УВЭ}_0$   $i$  - чи элементнинг мос равишда отчёт давридаги ва базис вазнларидир.

Миллий бойлик, халқ бойлиги - мамлакат иқтисодий қудратининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири, жамият ўзининг ишлаб чиқариш фаолияти давомида жамғарган барча истеъмол қиймати йиғиндисининг пул билан ифодаланиши. Миллий бойлик ижтимоий тузум хусусиятига биноан бутун жамият мулки ёки унинг айрим сифатлари, гуруҳлари, айрим шахслар мулки бўлиши мумкин. Миллий бойликнинг бир қисми бутун жамиятники бўлиб, мустақил давлат ва кооператив ташкилотлар ихтиёридадир. У халқ манфаатларига хизмат қилади, жамият аъзоларининг тобора ўсиб бораётган моддий ва маданий эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга сарфланади.

Миллий бойлик таркибига халқ хўжалигининг асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондлари (бино, иншоот, машина, асбоб - ускуналар, хом ашё, материаллар, ёқилги ва бошқалар). Муомала фонди (тайёр маҳсулот запаслари), эҳтиёж фондлари ва сугурта заҳиралари, халққа хизмат қилувчи тормоқларининг асосий фондлари (мактаб ва шифохоналар бинолари, маданият саройлари), аҳолининг шахсий мол - мулклари, ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнига жалб этилган табиий бойликлар (ер ости қозилмалари, табиий экин майдонлари, қўриқ ва бўз ерлар, ўрмон ва сувлар), шунингдек ишчи ва хизматчиларнинг ишлаб чиқариш тажрибаси, илмий - техника билимлари ҳам киради. Мустақил давлатимиз миллий бойликни кўпайтириш ва ундан самарали фойдаланишни таъминлаш учун қатор тадбирларни амалга ошироқда. Ўзбекистонда миллий бойлик статистикаси инвентаризация, бухгалтерия ва статистика ҳисоботларига асосланган счет методидан фойдаланади. Миллий бойлик таркибига қуйидаги моддий неъматлар ҳам киради: меҳнат воситалари, (машина, ишлаб чиқаришга тааллуқли бинолар ва х. к. лар) ва ишланадиган меҳнат предметлари (хом ашё, материаллари ва ёнилги ва бошқалар)дан тузилган асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондлари; жамиятнинг ишлаб чиқаришга кирмайдиган фондлари, бунга дав-

лат, кооператив ва жамоат ташкилотларига қарашли уй жойлар фонди ва маданий - маиший фондлар киради; аҳолининг шахсий (истеъмол) мулки; ишлаб чиқариш корхоналари ва ишлаб чиқаришга кирмайдиган ташкилотларнинг товар запаслари; давлат резервлари, олтин запаси, мудофаа эҳтиёжларига керакли запаслар ва бошқа ишлаб чиқариш жараёнига жалб қилинган табиий ресурслар.

Миллий бойликнинг таркибий қисимлари мазмуни ва уларнинг салмоғи ўзгариб туради. Айниқса фан - техника ривожланиши даврида миллий бойлик таркибида йирик силжишлар рўй беради: ишлаб чиқариш фондалри тез кўпаяди ва янгиланади, ишлаб чиқаришга кирмайдиган фондлар таркибида илмий, медицина, ўқув ва бошқа муассаса мулклари кўпаяди, табиий бойликларни хўжалпк оборотига жалб қилиш суръатлари тезлашади.

Мустақиллик тараққиёт йилларида республикамизда миллий бойликнинг ошганлигини кўриш қийин эмас. Республикада ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этилаётган табиий бойликлар миқдори ва миқёси йил сайин кўпайиб бормоқда. Бунинг ёрқин далили кейинги йилларда Мирзачўлда, Марказий Фарғонада, Қарши чўлларида минглаб ерлар ўзлаштирилиб, миллионлаб тонна "оқ олтин" етиштирилаётгандир.

## МАВЗУ - 6. АСОСИЙ ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ

### РЕЖА:

1. Асосий фондлар ҳақида тушунча.
2. Асосий фондлар классификацияси.
3. Асосий фондларни баҳолаш усуллари.
4. Асосий фондлар амортизацияси.
6. Асосий фондларнинг баланси.

## 1. АСОСИЙ ФОНДЛАР ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Миллий бойликнинг асосий бўлақларидан бири асосий фондлардир. Жамиятнинг меҳнати билан яратилган бутунлай ва ўзгармаган натурал формада узоқ вақт ҳаракатланувчи (ишловчи) ва аста секин ўз қийматини йўқотиб борадиган моддий - қимматбаҳо бойликлар тўплами асосий фондлар дейилади. (Қийматидан қатий назар бир йилдан кам хизмат қиладиган, хизмат муддатидан қатий назар нархи белгиланган лимит 100 сўмдан кам тўлган предметлар ва х. к. лар асосий фондларга кирмайди).

Асосий фондлар иккига: ишлаб чиқарувчи ва ноишлаб чиқарувчиларга бўлинади. Асосий ишлаб чиқарувчи фондлар такрорланувчи ишлаб чиқариш жараёнида бутунлай (қайта - қайта) қатнашувчи, ўз қийматини аста - секин тайёр маҳсулотларга ўтказиб борувчи меҳнат воситаларидан иборатдир.

Меҳнат воситаларига: Моддий ишлаб чиқариш сферасида фаолият кўрсатувчи бинолар, машина ва жихозлар, иншоотлар, ишчилар ва маҳсулот берадиган хайвонлар ва бошқа асосий фондлар киради.

Таърифдан, ишлаб чиқариш жараёнида у ёки бу муҳим объектлар меҳнат воситаси сифатида фаолият кўрсатиш ёки йўқлигига қараб, асосий ишлаб чиқариш фонди элементи бўлолади.

Битта станок қаерда туришига қараб, ё асосий фонд элементи ёки айланма фонд элементи бўлиши мумкин. Яъни: складдаги тайёрловчи заводнинг маҳсулот айланма фонд элементи, машинасозлик заводида ишлаётгани асосий фонд элементи бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, асосий ишлаб чиқариш фондлари составига фақат жамоат меҳнат маҳсулотлари киради. Шунинг учун асосий ишлаб чиқариш фондларига ер, ўрмон, дарёларга ўхшаш меҳнат воситалари кир-

майди. Худди шу пайтда асосий ишлаб чиқариш фондлари со-  
ставига ерга қилинган сарфлар, ўтқазилган кўчатлар, сунъий  
қурилган сув омбори иншоатлари ва бошқалар киради.

Асосий ноишлаб чиқариш фондларига ишлаб чиқариш  
жараёнида бевосита иштирок этмайдиган узоқ вақт фойдала-  
ниладиган моддий фаровонлик объектлари, жамоат ва шахсий  
истеъмол объектлари киради.

Асосий ноишлаб чиқариш фондлари сарфланган (йўқот-  
ган) моддий қийматларни миллий даромад ҳисобига юклатила-  
ди. Асосий ноишлаб чиқариш фондларига: коммунал ва турар  
жой хўжаликлари, маориф, соғлиқни сақлаш, фан, маданият,  
санъат, бошқариш органлари ва молия - кредит ташкилотлари  
киради.

Асосий фондлар статистикаси олдида қуйидаги: асосий  
фондлар структураси ва умумий хажмини аниқлаш, уларни  
табиатидан келиб чиқадиган турли баҳоларини аниқлаш асо-  
сий фондлар сарфи ва фаолияти хусусиятлари, фондлар дина-  
микасини ўрганиш, шунингдек асосий фондлар ҳолати кўрсат-  
кичларини ҳисоблаш ва улардан фойдаланиш вазифалари ту-  
ради.

## **2. АСОСИЙ ФОНДЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ**

Дастлабки ва статистик ҳисоботлар даврида асосий иш-  
лаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш фондлари натурал (мод-  
дий) белгилари бўйича гуруҳларга (классификацияларга) аж-  
ратилади.

Бу планлаштириш учун, амортизацияларни ҳисоблаш  
учун, асосий фондларнинг структурасини ўрганишда катта аҳа-  
миятга эгадир. Гуруҳларга ажратиш, айниқса, ишлаб чиқариш  
асосий фондлари учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳозирги даврда асосий фондларнинг қуйидаги типик  
классификацияси мавжуддир:

1. Бинолар
2. Иншоатлар
3. Узатувчи қурилмалар
4. Машина ва жихозлар

Жумладан:

- а) куч (символ) ли машиналар ва жихозлар
- б) ишчи машиналар ва жихозлар
- в) Ўлчов машиналар ишини тартибга солиб турувчи ас-  
боб ва қурилмалар ҳамда лаборатория жихозлари
- г) Ҳисоблаш техникалари
- д) Бошқа машиналар ва жихозлар
5. Транспорт воситалари
6. Инструментлар
7. Ишлаб чиқариш инвентарлари ва ашёлари
8. Хўжалик инвентарлари
9. Ишчи ва махсуддор хайвонлар
10. Кўп йиллик дарахтлар
11. Ер ҳолатини яхшилаш учун капитал сарфлар
12. Бошқа асосий фондлар.

Бинолар гуруҳига: цех бинолари, устахоналар, складлар (омборхоналар) ва бошқа ишлаб чиқариш бинолари, ўқув би-  
юлари, илмий ва маданият ташкилотлари бинолари, турар -  
кой бинолари киради.

Иншоотларга: шахталар, ҳамма кўринишдаги скважи-  
налар (вертикал насослар), тўғонлар, каналлар, дамба  
(кўтармалар), сугориш тармоқлари, кўприклар, темир ва ав-  
томобил йўллари ва бошқалар киради.

Узатма қурилмалар гуруҳига: трамвай ва троллейбуслар,  
яво электр ўтказгичлари, кабелли ўтказгичлар, газопровод ва  
нефт махсулотлари учун трубопроводлар, канализация ва  
эдопровод тармоқлари ва х. к. лар киради.

Машина ва жихозлар: кучли машиналар ва жихозлар гуруҳостига: кателня (қозон) қурилмалари, электродвигателлар, электростанциялар, подстанциялар, аккумулятор ва бошқалар киради.

Ишчи машина ва жихозлар гуруҳостига: станоклар, компрессор машиналар ва бошқалар киради.

Ўлчов ва регулятор асбобларга: алоқадаги контрол - ўлчов ва синов аппаратлари, сигнализациялар, билет - касса аппаратлари, хароратни ўлчов асбоблари, астрономик ва геодезик асбоблар (асралябия, эклиметр, эkker ва бошқалар) киради.

Ҳисоблаш техникаси гуруҳостига: электрон ҳисоблаш машиналари, клавишли ЭХМ, перфарацион ҳисоблаш машиналари ва бошқалар киради.

Бошқа машинлар жихозлар гуруҳостига: коммунал хўжаликда ишлатиладиган машина ва жихозлар (суғуртадаги, шпирадиган - тозалайдиган машиналар), барча типдаги кир ювиш машиналари, контейнерлар, спорт жихозлари, театрда ишлатиладиган махсус жихозлар ва х. к. лар киради.

Транспорт воситаларига: электровозлар, тепловозлар, дизел - поездлари, вагонлар, транспортёрлар, цистерналар, автомобил ва прицеплар, автобуслар, коммунал транспортлари ва х. к. лар киради.

Ишлаб чиқариш инвентарларига: кемалар инвентарлари, универсал контейнерлар ва х. к. лар киради.

Ишчи ва махсулот берадиган хайвонларга: отлар, туялар, катта ёшдаги йирик ва майда шоҳли хайвонлар киради.

Кўп йиллик ўсимликларга пахта ва ўрмон кўчатлари, чой ва бошқа цитрусли плантациялар, мевали дарахтлар киради.

Ер ҳолатини яхшилаш воситаларига: мелорация сарфлари, қўриқ ерлар очилишига сарфлар ва майда сув хавзалари киради.

Бошқа асосий фондларга: ктубхона фондлари, музей бойликлари, зоопарклардаги хайвонот дунёси экспонатлари, бюджет ташкилотларига қарашли пастел ашёлари, кийим ва пойафзаллар киради.

### 3. АСОСИЙ ФОНДЛАРНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ

Асосий фондларнинг ҳар бир элементи бир неча баҳоларга эга: бошланғич тўлиқ баҳо, тўлиқ тикловчи қиймати эскирганини чегирилган бошланғич баҳо, эскирганини чегирилган тикловчи баҳо, баланс баҳоси.

Асосий фондларнинг бундай кўп кўринишларидаги баҳоси уларнинг узоқ вақт ишлаб чиқаришда иштироки, ишлаб чиқариш натижаларининг ўзгариб туриши натижасида юзага келади.

Асосий фондларнинг тўлиқ бошланғич баҳоси уларнинг ишлаб чиқаришга қўллаш momentiдаги ҳақиқий баҳоси, унинг яратилиши сарфининг тўлиқ хажми ёки асосий фондларни сотиб олиш нархи, шунингдек, транспорт ва монтаж қилиш учун кетган сарфларни ўз ичига олади. Унга яна асосий фондни кенгайтириш ёки реконструкция қилиш билан боғлиқ бўлган сарфлар ҳам киради.

Асосий фондлар тўлиқ баҳоси бўйича корхона балансига киритилган ва у ўзининг фаолият кўрсатиш даврида ўзгармай қолади. (Навбатдаги асосий фондларга янги нарх қўйилгунча, ундан кейин ўзининг ташки баҳосида ифодаланади). Асосий фондларнинг дастлабки баҳоси сотиб олинган нарх билан белгиланади, қайсики у кейинчалик ўзгариб туриши мумкин.

Тўлиқ таъмирланганлик баҳоси асосий фондларни янги шароитга мослаб, янги кўринишга келтириш баҳоси қийматига тенг. Асосий фондларнинг дастлабки баҳоси ва таъмирланган баҳоси қийматлари орасидаги фарқ маълум элементлар баҳоси

нинг ўзгаришига боғлиқ. Шунинг билан бирга таъмирлаш учун сарфланган маблағлар бошланғич баҳодан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин.

Эскирганини чегирилган дастлабки баҳо (қолдиқ баҳо) тўлиқ дастлабки баҳодан асосий фонднинг фаолияти давомида ишлаб чиқарилган моддий бойликларга ўтиб қолган эскириш баҳоси қийматини айрилганига тенг.

Баланс баҳоси - асосий фонднинг корхона балансида ҳисобга олиб қўйган баҳоси қийматидир.

Ўз фаолият муддатини ўтаб бўлган асосий фондларни йўқотишда (ликвидация) уларни лом (синган, эзилган нарса-лар) ва қурилишга яроқли (ғишт, ёғоч) га ажратилади.

Нархлар баланси активида тўлиқ дастлабки баҳо, пасси-вида эса, износ (эскириш) баланси кўрсатилади.

Асосий фондларни таъмирлаш баҳоси уларни қайта баҳо-лаш натижасида хосил бўлади.

#### 4. АСОСИЙ ФОНДЛАР АМОРТИЗАЦИЯСИ

Асосий ишлаб чиқариш фондлари бутунча иштирок этиб, ўз қийматини бир қисмини аста - секин ўзининг эскириш ҳисобига ишлаб чиқарилаётган махсулотларига ўтказиб беради.

(Амортизация - асосий фондлар эскириши, тўзиши, ейи-лиши натижасида қийматининг камайиб боришидир).

Амортизация асосий фондлар ишлаб чиқариш натижаси-да ўз қийматини маъум қисмини махсулотга ўтказишини, эс-киришини пулда ифодаланишини англатади.

Амортизация асосий фондларнинг махсулот ишлаб чиқа-ришдаги харажатини (чиқими) сифатида, у у махсулотнинг таннархи таркибида гавдаланади.

Асосий фондларнинг емирилиши, бузилишини тўлиқ қоп-

лаш амортизация фонди орқали бўлади. Бундан ташқари амортизация ажратма асосий фондларини капитал таъмирлаш ёки модернизацияни қисман тиклашни таъминлайди.

Йиллик амартизация суммаси қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$A = \frac{B + K + M - L}{T}$$

Бундаги  $A$  - амортизация йиллик суммаси,  $B$  - асосий фонд баланс қиймати,  $K$  - капитал таъмирлаш нархи,  $M$  - модернизация қиймати,  $L$  - ликвидация (тугатиш) қиймати, демонтаж ҳаракатлари,  $T$  - амортизация даврининг давомийлиги йиллар ҳисобида.

Амортизация ажратмасининг йиллик нормаси ( $N_a$ )

$$N_a = \frac{(B + K + M - L) \cdot 100}{B \cdot T} = \frac{A}{B} \cdot 100 \text{ га тенг}$$

Асосий фондларни тўлиқ тиклаш учун реновация (шухрат, донг) амортизация нормаси ( $N_p$ )

$$N_p = \frac{(B - L) \cdot 100}{B \cdot T} \text{ га тенг.}$$

Капитал таъмирлаш ва модернизация амортизация нормаси

$$N_{k.m} = \frac{K + M}{B \cdot T} \cdot 100 \text{ га тенг.}$$

Амортизация нормаларининг амал қилиши асосий фондлар алоҳида кўринишлари ва груҳлари учун дифференцирланган. Асосий фондлартурли конкрет кўринишлари учун аматизация нормалари 1800 га яқин.

## 5. АСОСИЙ ФОНДЛАРНИНГ БАЛАНСИ

Асосий фондлар баланси бир йилда уларнинг ривожланиши (харакати) суръатини кўрсатади.

Баланс корхона, тармоқ, иқтисодий ҳудуд, вилоят ёки халқ хўжалиги миқёсида тузилган бўлиши мумкин.

У асосий фондларнинг тўлиқ бошланғич қиймати ёки тўлиқ тикловчи қиймати бўйича ҳаракатини характерлаш мумкин. Корхоналар асосий фондлари баланси тўлиқ бошланғич қиймат баҳоси бўйича тузилади.

Асосий фондларнинг баланси саноат - ишлаб чиқариш асосий фондларини бир - биридан ажратилган ҳолда ҳисобга олинади.

Худди

шунингдек

асосий ишлаб чиқариш фондларининг йил бошидаги ва охиридаги ҳолати (мавжудлиги), уларни ривожлантириш манбаъари ва асосий фондлардан чиқариш (рўйхатдан ўчириш) жараёнлари кўрсатилади.

Саноат корхоналарида тўлиқ бошланғич қиймати бўйича асосий фондлар балансининг схемаси.

Сотил фондлар урлари	Йил боши даги мулк аҳли	Ҳисобот йилида рабул қилинди			Ҳисобот йилида четқилди				Йил охи рида мулк аҳли	Йил охирида использовани ли четқилди дан сўра шавулдиги
		Йилги фонд лар тушди	Бошида сирқомлар дан белу аҳли	Бошида лар	Халқиса	Асосий фондлар ўқ қилинди	Бошида ларга белу аҳли	Бошида лар		
4	1	2	3	1	5	6	7	8	9	10

Асосий фондларни кўпайтириш манбалари: марказлашган ва марказлашмаган молиявий манбаълар ҳисоботидан янги асосий фондларни бошқа корхона ва ташкилотлардан олиш ва ишга тушириш.

Асосий фондларни ҳисобдан чиқариш: эскириш ва ишдан чиқиш туфайли, табиий офат натижасиде, асосий фондлар отриқчалиги туфайли сотиб юбориш ва бошқа корхона ва ташкилотларга бериб юбориш натижасида юзага келади.

Корхоналар асосий фондлари баланси ҳар йили ўтказилган инвентаризация натижасида олинадиган ахборотлар асосида тузилади. Унда йил охирида асосий фондларнинг миқдори ва состави бўйича хулосалар чиқарилади.

Корхона ва ташкилотлар асосий фондлари баланси уларнинг эскирганлиги ва ишдан чиққанлигини ҳисобга олиб, йиллик амортизацияси бўйича чегирилган қиймати бўйича ҳам тузилади.

Асосий фондларнинг баланси ахборотлари асосий фондлар ҳолати ва уларни такрорий ишлаб чиқаришни характерловчи қатор кўрсаткичларни ҳисоблашга имкон беради.

Масалан, янгиланиш ва ҳисобдан чиқариш коэффициентлари бир йиллик ёки бошқа ўрганилаётган давр учун асосий фондларнинг янгиланиши ва ҳисобдан чиқариш нисбий характеристикасини беради:

Янгилаш коэффициенти:

$$K_{\text{ян}} = \frac{\Delta B_t}{B_{T+1}} * 100 \text{ га тенг}$$

Бундаги  $\Delta B_t$  - янги киритилган асосий фондлар баҳоси  $t$ -чи йилда,  $B_{t+1}$  - йилнинг охирида асосий фондлар баҳоси.

Ҳисобдан чиқариш коэффициенти:

$$K_{\text{ч}} = \frac{\Delta B_t^{-\Delta}}{B_t} * 100 \text{ га тенг.}$$

Бундаги  $B_t^{-\Delta}$  - йилда чиқарилган асосий фондлар қиймати,  $B_t$  са  $t$  - йил бошидаги асосий фондлар қиймати.

Эскирганлиги даражасини аниқлаш учун, асосий фондларнинг эскирганлик (износ) ва яроқлик коэффициентлари ҳисобланади.

$$K_{\text{эс}} = \frac{B_t^{\wedge}}{B_t} * 100 \text{ га тенг.}$$

Бу ерда  $\hat{B}_t$  -  $t$  - йилнинг бошида асосий фондларнинг эскирганлик баҳоси.

Яроқлик коэффициенти

$$K_{\text{яp}} = \frac{B_t - \hat{B}_t}{B_t} * 100\% = 100\% - K_{\text{эс}} \text{ га тенг.}$$

Ўртача йиллик баҳоси:

$$\bar{B}_t = B_t + B_t^{\Delta} - B_t^{-\Delta} \text{ га тенг.}$$

Бундаги  $\bar{B}_t$  - ишга туширилган янги асосий фондлар йиллик ўртача баҳоси  $t$  - йилида ҳисобдан чиқарилган асосий фондлар йиллик ўртача баҳоси.

Асосий фондларнинг ишга туширилганлик ўртача йиллик баҳоси ( $B_t^{\Delta}$ ) қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$B_t^{\Delta} = \frac{B_t^{\Delta}}{12} * \ell$$

Бу ердаги  $\ell$  - фондлар ишлатилган тўлиқ ойлар сони.

## МАВЗУ 6 га ҚЎШИМЧА

Асосий фондлар - ишлаб чиқаришга узоқ муддат хизмат қилувчи, ишлаб чиқариш жараёнида бир неча бор қатнашувчи меҳнат қуроллари ва воситалари (машина, асбоб - ускуна, транспорт воситлари, ўлчов ва сўлаш асбоблари, инструментлари). Асосий фондлар асл шаклларини сақлаб қолган ҳолда бир неча ишлаб чиқариш цикли давомида хизмат қиладди. Асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати ишлаб чиқариш воситалари ёрдамида ишлаб чиқарилган маҳсулотларга аста - секин, қисман эскириш даражасига қараб ўтади.

Асосий фондлар ишлаб чиқариш фондларига ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлар, машина, асбоб ускуна, транспорт воситалари, баҳоси 100 сўмдан ортиқ бўлган ва хизмат муддати 1 йилдан кўпроққа мўлжалланган турли инвентарлар киради.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган асосий фондларга турар жой бинолари, клублар, болалар боғчаси ва яласи, мактаблар, ҳаммом ва бошқа маданий - маиший ҳамда медицина хизмати кўрсатишга мўлжалланган объектлар киради. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида ишлаб турган барча меҳнат воситаларининг бир қисми (машина, асбоб - ускуна ва мола-малар) ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этади, иккинчи бир қисми эса ишлаб чиқариш бинолари, тўғон, канал, сув омборлари, йўл, электр тармоқлари қуриш учун шароит яратиб беради. Яна бир қисми меҳнат буюмлари ва тайёр маҳсулотларни асраш ҳамда уларни бир ердан иккинчи ерга олиб боришга хизмат қилади. Асосий фондларнинг умумий миқдори ва тuzилиши турли тармоқларда турлича бўлади. Асосий фондлар мамлакат миқдори бойлигининг асосий қисмини ташкил этади. 1967 йил январда собиқ Иттифоқ халқ хўжалиги асосий фондларининг қиймати 337 млрд. сўм, Ўзбекистон халқ хўжалигида эса 8,5 млрд. сўм эди. Асосий фондларнинг миқдори ва сифат жиҳатидан такомиллаштириш келажак буюк давлатнинг моддий ва маданий фаровонлигини оширишнинг зарур шarti, улардан фойдаланишни яхшилаш эса, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг муҳим омилларидир.

## МАВЗУ - 7 ТАБИЙ РЕСУРСЛАР ВА АТРОФ МУХИТ СТАТИСТИКАСИ

РЕЖА: .

1. Табиий ресурслар ва атроф мухит предмети ва вази-фалари
2. Табиий ресурсларни классификациялаш
3. Ер ресурслари статистикаси
4. Фойдали қозилмалар статистикаси
5. Сув ресурслари статистикаси
6. Ўрмон ресурслари статистикаси
7. Атмосфера ва ҳавони қўриқлаш статистикаси
7. Табиий ресурслар ва атроф мухит статистикасининг бошқа бўлимлари

### 1. ТАБИЙ РЕСУРСЛАР ВА АТРОФ МУХИТ ПРЕД-МЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Инсониятнинг яшаш ва унинг хўжалик фаолияти учун энг биринчи муҳим шарт атрофидаги табиий муҳитдир.

Ўзининг атроф муҳитни ташкил этувчи компонентларидаги фаол меҳнати билан инсон ўсиб боровчи талабларини қа-ноатлантириш учун зарур бўлган моддий бойликлар яратади.

Аҳоли сонининг тўхтовсиз ўсиб бориши билан жамоат ишлаб чиқариш масштаби тез ортиши натижасида янгидан - янги ресурслар вужудга келабошлайди.

Улардан фойдаланиш имкониятларини эса фан ютуқлари очиб беради. Бироқ, табиий атроф мухитини ташкил этувчи компонентлар ишлаб чиқаришнинг потенциал ресурслар бўлибгина қолмай аввал ҳаётий ресурслардирки, уларсиз (ёки уларни тубдан ўзгариши билан) ерда ҳаёт давом этиши мум-кин эмас.

Инсониятнинг табиат устидан ҳар бир “ғалабаси” биринчи навбатда кутилган натижаларга олиб келади, Лекин иккинчи ва учинчи навбатда бутунлай кутилмаган, илгаридан ҳисобга олиш мумкин бўлмаган оқибатларга олиб келадик, кўпинча дастлабки натижаларни ҳам йўққа чиқаради.

Кўпинча айниқса ҳозирги замонда иккинчи оқибатлар аста - секин тўпланиб бориб, табиат комплекслари орасидаги мувозанатни бузиб, табиат компонентлари миқдори ва табиий сифатини ва улар орасидаги бузилган мутаносибликни тикловчи табиий механизм фаолиятига тўсқинлик қилади.

(Масалан: Орол фожиаси).

Табиатдан фойдаланиш яъни жамият ишлаб чиқариш билан атроф табиий ресурслар орасидаги ўзаро боғлиқлик, хўжалик фаолияти ва табиий ресурслар компонентлари орасидаги ҳаракат масштабини қатъий тартибга солиб туриш ва бу ҳаракатни ҳавфли чегарага яқинлашиб қолишига йўл қўймаслик мақсадида доимо жамиятнинг назорати остида бўлиши керак.

Акс ҳолда табиат тизими мувозанатини бузилишини тузатиб бўлмаслик даражасига олиб келди.

Қисқа тарихий давр ичида (охирги 2 - 3 ўн йилликда) дунёнинг ҳамма ривожланган мамлакатларида табиатдан фойдаланишни йўлга қўйиш ва назорат қилиш тизимлари ташкил этилган.

Республикамизда табиатдан тўғри ва рационал фойдаланиш ва табиий ресурслар потенциалини сақлаб қолиш ва тиклаш мустақил давлатимиз тасаруфига олинган.

Давлат томонидан табиатдан тўғри фойдаланиш ва атроф мухитни сақлаб қолишни планли бошқариб бориш учун бу соҳада давлат фаолиятига мос келадиган кўрсаткичлар статистик тизимни талаб қилади.

Табиий ресурсларни халқ хўжалиги оборотига киритиладиган иқтисодий ресурслар сифатида характерловчи кўрсат-

кичлар тизими статистикада илгаритдан мавжуд бўлиб, иқтисодий статистиканинг кўрсаткичлар тизимининг муҳим бўлагидир.

Табиатдан фойдаланишга янгича ёнданиш табиий ресурслар статистикаси чегарасини, олинди турган вазифалари кўламини кенгайтириб юборди. Ҳозирги пайтда табиий ресурслар ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш статистикаси деярли янгидан ташкил этилди ва такомиллаштирилмоқда.

## 2. ТАБИАТ РЕСУРСЛАРИНИ КЛАССИФИКАЦИЯЛАШ

Табиатдан фойдаланишни рационаллаштириш нуқтаи назардан ҳамма табиат ресурсларини иккита гуруҳга бўлиш катта аҳамиятта эга.

1. Ўзгармас (янгиланмайдиган) табиий ресурслар: а) ер, б) фойдали қазилмалар.

2. Янгиланиб турадиган табиий ресурслар: а) сув, б) ҳаво, в) ўсимлик ресурслари, г) ҳайвонот ресурслари.

Биринчи гуруҳ ресурсларидан кишилик жамияти томонидан мамлакат ҳудудидаги мавжуд ресурслардан фойдаланиш мумкин ва халқ ҳўжалигининг вазифаси - улардан тўлиқ ва эффектив исрофгарчиликни минималлаштириш, фойдаланиш йўлларидан танлаб олишдан иборатдир.

Шу нуқтаи назардан ёғоч материаллари ва нефт маҳсулотларидан ёқилғи (ўтин) сифатида фойдаланиш, юқори сифатли тупроқдан гишт учун ҳам ашғ сифатида фойдаланиш рационал фойдаланишга кирмайди.

Иккинчи гуруҳ ресурслари табиий қайта тикланиш қобилиятига эгадир. Бироқ бу имконият чегаралангандир. Бу ресурслардан интенсив фойдаланиш, уларни шафқатсизларча исроф қилиш бу ресурсларни камбағаллаштириб (холдан тойдириб), фойдали хусусиятларини камайтириш мумкин (сув ва

ҳаво учун) ёки уларни бутунлай қирилиб кетишига олиб келади (ўсимликлар ва хайвонот дунёси учун).

Иккала гуруҳ ресурсларидан фойдаланишда уларнинг истеъмоли табиий ва инсоният томонидан янгилашиб туришига меёр доимо назорат остида бўлиши керак.

Ҳар бир гуруҳ ресурслари ўзига хос хусусиятларини статистика масалалари (изланишлар) орқали аниқланади.

Ситатистиканинг ҳамма ресурслар учун умумий бўлган асосий вазифаси - бошқариш органлари, вазирликлар планлаштиришлари, илмий текшириш муассасаларини ҳар бир ресурсдан рационал фойдаланиш учун, уларни сақлаш ва сифатини тиклаш учун зарур бўлган ахборотларни етказиб беришдан иборатдир.

### 3. ЕР РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

Ер ресурслари статистикаси - иқтисодий статистиканинг энг қадимги бўлимларидан биридир.

Унинг вазифасига ер фондини мамлакат ва ҳудудлар бўйича яхлитлигича ҳисоблаш ва ундан фойдаланиш, уларни қўриқлаш ва яхшилаш меёрлари киради.

Унда у ёки бу хусусиятлари бўйича характерловчи асосий натурал кўрсаткичлар, ер майдонларини квадрат км. ларда ёки гектарлардаги ўлчовларидан фойдаланилади.

Мамлакат (вилоят, туман)нинг ҳамма ҳудуди статистикасида ер фонди номя билан юритилади. Ер фонди умум халқ мулки бўлиб, давлат тасарруфида бўлади.

Давлат ер фонди ҳар хил мақсадларга мўлжалланган ерлардан иборат: аҳоли пунктлари, давлат сув фондлари, давлат ўрмончилик фондлари, қишлоқ хўжалигига ажратилган ерлар, бошқа хўжалик тармоқлари билан банд бўлган ерлар (саноат,

транспорт ва х. к), қўриқхоналар, санотория ва дам олиш уйлари учун ажратилган ерлар ва х. к. ҳамда давлат заҳира ерлари.

Қишлоқ хўжалигига ажратилган (яроқли) ерлар мулк сифатида ўрганилади. У мамлакат бутун-ер фондининг 27% ни ташкил этади (1987 йил маълумоти)

Статистика ер - мулкларини қуйидаги категорияларга ажратади: ҳайдаладиган ерлар; ўтлоқлар, пичанзорлар, боғлар, мевали дарахтлар, колхозчилар томорқалари, ишчи ва хизматчиларнинг шахсий ер участкалари.

Ер ресурсларидан раионал фойдаланиш статистик хара-ктеристикаларини такомиллаштириш учун асос “ер кадастрлари” ни (ер ҳақидаги маълумотлар тўплами) тузишдир.

Унда ҳамма ернинг сифати ва иқтисодий баҳоси характе-ристикалари батафсил ёритилган бўлади.

#### 4. ФОЙДАЛИ ҚАЗИЛМАЛАР СТАТИСТИКАСИ

Фойдали қозилмалар мамлакат ишлаб чиқариш кучлари-нинг муҳим элементиدير. Ўзбекистон фойдали қозилмаларнинг улкан заҳираси мавжуд ҳудудда жойлашгандир. Лекин, бу заҳиралар қанчалик кўп бўлмасин, улардан фойдаланилгандан кейин янгиланмайди. Шунинг учун улардан рационал фойда-ланишда қатъй давлат назорати бўлмоғи зарур. Бу фойдали қазилмалар статистиканинг вазифаларини аниқлаб беради: ер ости бойликларининг мавжудлиги, фаолияти (харакати) ва ундан фойдаланиш меёрини ўрганади.

Статистика ҳар йилнинг бошида қозилма бойликлар мавжудлиги ҳудудлар бўйича қидирилганлиги, қайта ишлаб чиқаришга тайёрлиги даражасини кўрсатаган ҳолда ҳажм бир-ликларидаги ( $m^3$  ёки тонналарда) ахборотларни ҳисобга олади.

Уларнинг қидириб топилганлик даражаси 4 гуруҳга бўлинади: А, В, С<sub>1</sub>, С<sub>2</sub>.

А - қидириб топилган, ер ости бойликларини, ер остида ётиш шароитларини, жисм шакли, тузилиши, табиий гуруҳи ва минерал хом ашёнинг саноат навлари, фазовий жойлашуви, сифати ва бошқа омиллар, қозиб олиш шароитларини аниқловчи деталлари билан ўрганилган заҳиралар.

В - қозилма бойлик ер остидаги ётиш шароити асосий хусусиятларини кўрсатувчи ахборотлар, табиий гуруҳи, минерал ашёнинг саноат навлари ва х. к. лар ўрганилиб, қозиб олиш шароитларини кўрсатувчи факторлари аниқланмаган ҳолдаги заҳиралар.

С<sub>1</sub> - қидириб топилган, ер остида ётиши умумий характеристикасини аниқловчи, унинг саноат нави, сифати ва технологик хусусиятлари ўрганилган заҳиралар.

С<sub>2</sub> - дастлабки маълумотлари баҳоланган заҳиралар.

Фойдали қозилмалар заҳираларининг муҳим кўринишлари билан бир қаторда уларнинг гуруҳлари ҳам кўрсатилади.

Улар гуруҳларга физик хусусиятлари (қаттиқ, суюқ ва газ ҳолида), тайинланиши (ёқилғи, металлургия хом ашёси, химия, қурилиш материаллари), ер остида тарқалиб ётиши шароити ва қозиб олишнинг мураккаблик даражаси бўйича гуруҳларга ажратилади.

Ер ости бойликлари ҳаракати статистикада баланс шаклида характерланади.

Унда йил бошидаги ер ости бойликларининг ҳолати гуруҳлари ва кўришлар бўйича ҳажм бирликларида (м<sup>3</sup> ва тонналарда), уларнинг кўпайганлиги ёки озайганлиги ва нихоят йил охиридаги ҳолати кўрсатилади.

Собиқ СССР даврида баъзи бир фойдали қазилмаларни олиш динамикаси.

	1940	1960	1970	1980	1985	1986
Нефт (газ кондесати билан бирга млн. Т.)	31,1	148	353	603	595	615
Газ млрд. М <sup>3</sup>	3,2	45,3	198	435	643	685
Кўмир млн. тонна	166	510	642	716	726	751
Темир рудаси млн. тонна.	29,9	106	197	245	248	250

## 5. СУВ РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

Сув - энг муҳим табиий компонентлардан бирики, усиз ер юзида хаёт бўлиши мумкин эмас. Сув бошқа атроф компонентлари билан чамбарчас боғланган бўлиб, табиатдаги умумий айланма жараёнларда актив иштирок этади. Ундан ташқари инсон сувдан гигиеник, маиший талабларни қондириш учун истеъмол қилади ва айниқса ундан саноатда кўпроқ фойдаланади. Сув хавзалари кўпкина тирик мавжудотлар учун яшаш макони ва илгаритдан кишилар томонидан қулай транспорт магистрали ҳамда энергия манбаи сифатида фойдаланиб келинган.

Шунинг билан бирга инсонлар сув хавзаларини олдин маиший (турмуш), сўнгра саноат чиқиндиларини қабул қилдиган манба сифатида фойдаландилар. Бугун дунёда дарё сувлари, кўллар ва денгизларга катта миқдорда таркибида тирик организм учун зарарли бўлган моддаларга тўйинган оқова сувлар оқизилмоқда. Кўпчилик ривожланган мамлакатларда сув шунчалик ифлосланганки, хатто улардачўмилиш хавфлидир. Кўпчилик мамлакатларда аллақачон тоза ичимлик суви танқислиги сезилмоқда.

Денгиз ва океанлар ифлосланди. Сувнинг ифлосланиши хозирги пайтда энг долзарб проблемага айланиб қолди.

Сув ҳақидаги қонуниятларга асосан мамлакат ҳудудидаги ҳамма сувлар давлат сув фондини ташкил этади. Унга: дарёлар, кўллар, сув омборлари ва бошқа ер усти сув хавзалари ва манбаълари, ер ости сувлари, ҳудуддаги денгизлар киради. Сув ресурслари статистикасининг асосий вазифалари сувларнинг турлари (ичимлик, техник ва х. к.) бўйича миқдори ва сифатини назорат қилиш, ифлос оқова сувларни сув хавзалари ва тупроққа сингиб кетишини назорат қилиш, шунингдек ифлосланган оқова сувларни сув хавзаларига тушишини камайтириш мақсадида тозаловчи иншоотларни қуриш ва улар технологиясини такомиллаштиришдан иборатдир.

Сув ресурсларининг заҳиралари статистикасида натурал кўрсаткичларда характерланади. Бунда икки жиҳат кўзда тутилади: турлари бўйича сув запаслари сифатида ва гидроэнергетика захираси сифатида хажм бирликларида ( $\text{км}^3$ ) ҳисобига олинади.

Сув истеъмоли статистикада натурал кўрсаткичлар ( $\text{км}^3$ ,  $\text{м}^3$ ) да ҳисобланади.

Шу ўринда орол фожиасини эслатиб ўтиш ўринлидир.

Орол фожиаси оқибатлари хозирги пайтда давлат минтақа ва дунё фожиасига айланиб бормоқда.

Сув ресурсларидан фойдаланиш ва унинг ҳолати ҳақидаги ахборотларини статистик анализи сув хўжалиги ва мелорация танкилотлари томонидан ўтказилиб, назорат қилиб турилади.

## 6. ЎРМОН РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

Ўрмоннинг аҳамияти табиий мухитни муҳим компонентларидан бири сифатида жуда каттадир. У ернинг углерод ва кислород балансини аниқлайди, атмосферадаги иссиқлик циркуляциясига, ер ва сув хавзалари сиртидаги намлик захирасига таъсир қилади, атмосферани зарарли аралашмалардан тоза

лашга имкон туғдиради.

Ўрмонинг саноат хом ашъёси манбаъ, озиқ - овқат ва дори - дармонлар ресурси сифатида катта аҳамияти ҳаммага маълумдир. Ўрмон ресурсларини рационал бошқариш, уларни қўриқлаш. ўз вақтида ўрмонларни тиклаш ишлари муҳим халқ хўжалик аҳамиятига эгадир.

Ўрмон ресурслари статистикасининг вазифаси ўрмонзорлар сатҳини, жойлашишини, сифатини, ҳолатини, фойдаланишини қайта тиклаш, уларни сақлаш ва парваришлаш меъёрларини аниқлашдан иборатдир.

Ўрмон массивларини жойланиши нуқтаи назаридан ва табиатини муҳофаза қилиш функциясининг аҳамияти катталигидан улар уч гуруҳга бўлинади:

1 - гуруҳ: Қўриқхона, курорт, шаҳар ва саноат марказлари яшил зоналари, ихота ўрмонлари, дарёлар, кўл ва бошқа сув хавзалари бўйидаги сувларни муҳофаза қилиш ўрмонлари, темир йўллари ва автомобил йўллари атрофидаги химоя қилувчи ўрмон поласалари, ёнғоқзор ва мевазорлар.

2 - гуруҳ: Ёш ва ўртача ўрмонлик аҳолиси қалин яшайдиган саноат районлари.

3 - гуруҳ: Саноат аҳамиятига эга бўлган ўрмонлар.

Ўрмон ресурсларининг ҳаракати статистикасида баланс шаклида тасвирланиши мумкин.

Ўрмон кўчатлари захирасининг баланси қатор нисбий статистик кўрсаткичларни ҳисоблаш учун асос бўлади.

## Бир йиллик ўрмон кўчатлари захирасининг баланси (МИНГ М<sup>3</sup>)

Иккидан бешгача сўнги гуруҳлари ва буғай гуруҳлари бўлган тоғонлар кўчатлари	Яил бран- даги кўча- лар	Табиий ўрмон	Сабдан бешгача қўчатларнинг даражаси				Яил кўчат- лари қолдиқлари
			Кичик	Енгиллик туғил	Камалга ет- маганлар қолдиқлари	Атмосфера ифросланиши дан йўри- ган	

### 7. АТМОСФЕРА ВА ХАВОНИ ҚЎРИҚЛАШ СТАТИСТИКАСИ

Шаҳарлар ва саноат марказларида атмосфера хавосининг ифлосланиши ҳозир дунёдаги долзарб проблемалардан биридир. Ҳар кун атмосферага иссиқлик энергетикаси, саноат ва транспорт воситалари ёрдамида юз миллионлаб тонна заҳарли моддалар чиқариб ташланмоқда.

Бу моддаларнинг ҳар бири инсон ҳаётига у ёки бу даражада хавфлидир. Атмосфера бошқа табиат ресурслари компонентлари сингари тозаланиб (янгиланиб) туриш хусусиятига эга, бироқ, бу қобилият (имконият) чегаралангандир.

Агар атмосферага қўшилиб бораётган заҳарли моддалар миқдори унинг ўзини тозалаб туриш қобилиятидан ортиб кетса, ҳаводаги заҳарли аралашмалар шундай миқдорга етиши мумкин, у тирик жонзотлар фаолиятига сезиларли даражада таъсир қилиш, ундан кейин кўпайиши эса, тузатиб бўлмас ўзгаришлар келтириб чиқариши мумкин.

Атмосферанинг ифлосланиши нафақат инсон ва тирик организмларга салбий таъсир этиб қолмай, жамият яратаётган моддий бойликларни емириш, бинолар ва иншоотлар, йўл қопламлари, транспорт воситалари ва бошқалар хизмати муддатини қисқартириш ва оқибатда халқ хўжалигига катта иқтисодий зарар етказиши мумкин.

Тоза ҳаво тирик жонзотлар нафас олишлари учунгина зарур бўлиб қолмай, у халқ хўжалиги турли тармоқларида

фойдаланадиган муҳим ишлаб чиқариш ресурси ҳамдир.

Хозирги давр ривожланган мамлакатларида атмосфера ифлосланиш даражаси ва хатто дунё миқёсида уни муҳофаза қилиш чоралари кўришни талаб қилмоқда, чунки, ҳаво масса-сига чиқариб ташланаётган захарли моддалар учун ҳеч қандай миллий чегара мавжуд эмас. (Чернобл фожиаси бунга яққол мисол бўла олади).

Мустақил давлатимиз олий мажлиси қабул қилаётган қонун ва қарорлари орқали атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш фаолияти давлат бошқаруви орқали амалга оширилмоқда. Атмосферани муҳофаза қилиш давлат планли бошқариш фаолиятини таъминловчи ахборотлар ҳар хил ҳудудлар ўстида атмосфера ҳавосифлосланишинини баҳолаш, ҳамма захарли чиқиндилар чиқарадиган манбаалардан ажратиб чиқётган зарарли чиқиндилар миқдорини ўрганиш, чиқиндиларни камайтириш чоралари, уларга кетадиган сарф харajatлар ва эффективлигини ўрганиш ва анализ қилиш статистика вазифаларига киради. Хозирги пайтда статистика амалиётида ифлосланиш кўрсаткичлари тизими ва атмосфера ҳавосини кўриқлашни характерловчи 4 гуруҳ кўрсаткичлар мавжуд.

1. Атмосферага чиқариб ташланаётган зарарли моддалар.
2. Атмосфера ҳавосини кўриқлаш тадбир - чоралари.
3. Атмосферани муҳофаза қилиш иншоотлари ва қурилмалар учун кетадиган маблағлар.
4. Атмосферани кўриқлаш фаолиятини амалга ошириш учун кетадиган жорий сарфлар.

Атмосферага чиқариб ташланаётган саноат чиқиндилари миқдори икки вариантдаги натурал бирликларда характерланади: максимал - г/с ва жамланган - т/йил.

Зарарли моддаларни тутиб қолиш ва уларни зарарсизлантириш имкониятини баҳолаш учун ташламаларни икки, уюштирилган ва уюштирилмаган гуруҳга бўлиш мумкин.

Атмосферага саноат ишлаб чиқариш манбаларидан тру-балар, вентиляцияни иншоотлардан чиқариб ташланаётган заҳарли моддалар ва х. к. лар ташкилланган гуруҳга киради.

Технологик жихозларнинг герметик эмаслиги ҳисобига, газ чиқиндилари, резервуарлардан ва бошқа қаттиқ саноат чиқиндиларидан чиқадиган аралашмалар ташкилланмаган заҳарли моддалар гуруҳига киради. Статистик ҳисоботларда йил давомида атмосферага чиқариб ташланаётган заҳарли моддалар ва х. к. лар ташкилланмаган гуруҳга киради. Статистик ҳисоботларда йил давомида атмосферага чиқариб ташланаётган заҳарли моддаларни батафсил характерловчи кўрсаткичлар катта аҳамият касб этади. Энг аввало ҳамма манбаълардан йил давомида ажралиб чиқётган зарарли моддалар (т/йил) нинг умумий миқдори ҳисобига олинади.

Бу кўрсаткич саноат ишлаб чиқариш чиқиндилари йил давомида ягар тозалани иншоотлари бўлмаганида ҳавога чиқи-ши мумкин бўлган заҳарли моддалар миқдорини баҳолаш им-кониин беради. Саноат ишлаб чиқариш умумий чиқиндилари билан ушлаб қолиниб, зарарсизлантирилган заҳарли моддалар орасидаги фарқ атмосфера ҳавосининг инфлюансинини баҳо-лашда катта рол ўйнайди.

Собиқ СССР даврида стационар манбаълар чиқиндилари-ни ушлаб (тутиб) қолиш ва уларни зарарсизлатириш ҳақидаги маълумот.

	1982 й	1983 й	1984 й	1985 й	1986 й
Газ ва чинг туткич қурилмалар ва иншоотлар томонидан заҳарли мод-далар тутиб қолиди. Млн. т.	197,1	200,8	205,9	209,3	207,7
Чиқинди моддалар умумий массаси-даги % ҳисобида.	75	75	76	76	76

Халқ хўжалиги 70 йил ичида. М. 1987 й. (манба)

Атмосферага чиқариладиган чиқиндиларни камайтириш чоралари тизими қуйидаги 4 - гуруҳ тадбирларини ўз ичига олади:

1. Кам чиқинди чиқарадиган ва ёдиқ технологияларни ишлаб чиқариш ва уларни тадбиқ этиш, технологик жараёнларни такомиллаштириш.

2. Янги тозалаш иншоатларини қуриш.

3. Мавжуд чангни тутиб қолувчи ва газ тозаловчи қурилмаларни эффеқтини ошириш ва реконструкциялаш.

4. Атмосферани ортиқча ифлословчи цехлар ва ишлаб чиқариш муассасаларини шаҳардан ташқарига чиқариш.

Атмосферани муҳофаза қилиш статистикаси захарли моддалар чиқиндиларини атмосферага чиқаришни камайтириш чораларини бажарилиши ҳақидаги ташкилотлар ҳисоботларини тўплайди ва анализ қилади.

Бу тармоқлар ва худудлар бўйича ахборотлар асоеида қуйидаги статистик кўрсаткичларни ҳисобга олади:

1. Ҳисобот йилида бажарилиши белгиланган тадбирлар миқдори (гуруҳлар бўйича).

2. Сметадаги баҳоси бўйича ҳар бир тадбирни ўтказиш сарфининг тўлиқ хажми (минг сўм миқдориди).

3. Тадбир бажарилишининг бошланғич қисмида амалдаги ўзлаштирилган маблағ (минг сўм ҳисобида)

4. Тадбир ўтказилгандан сўнг ҳавога чиқариладиган чиқиндиларнинг камайиши (тонна йил ҳисобида) план бўйича ва амалдагиси алоҳида кўрсатилади.

## 8. ТАБИЙ РЕСУРСЛАР ВА АТРОФ МУХИТ СТАТИСТИКАСИНИНГ БОШҚА БЎЛИМЛАРИ

Табиий ресурслар ва атроф мухит статистикасининг ва-зифаси ер, сув, ўрмон, хаво ресурслари ва фойдали қазилма-лар ресурсларини статистик ўрганиш билан ниҳоясига етмай-ди.

Статистиканинг бу тармоқлари кўпинча бўлимлари ҳали етарли даражада ривожланмаган.

Инсоният фаолияти туфайли табиий тизимга етказилади-ган ўзгаришлар, яъни ўрмон кесиш, саноат ва йўл қурилмала-ри ер, сув ва ҳавонинг ифлосланиши кўпгина хайвонлар ва қушлар, балиқлар ва ўсимликлар турларини қирилиб, йўқ бўлиб кетишига олиб келади.

Буларнинг кўпчилиги инсонлар учун турли қимматбаҳо маҳсулотлар (мўйна, пар (пух), озиқ - овқат моддалари ва дориворлар) сифатида фойдаланиш натижасида уларнинг қи-рилиб кетиши экологик мувозанатни бузилишига сабаб бўлади.

Масалан: кемирувчиларнинг кўпайиб кетиши ёки зарарли хашоратларнинг кўпайиши натижасида инсоният учун зарарли оқибатоларга олиб келади.

Хозирги замон статистик органлари қўриқхоналар ҳақи-да, йўқолиб кетаётган хайвонлар, ўсимликлар ҳақидаги маълумотларни ўз ичига олувчи ахборотларни йиғиб, қўриқхо-на хайвонлари ва ўсимликларини муҳофаза қилиш чораларини кўрмоқда.

Бу ишларни табиий хайвонот ва ўсимликлар ресурслари статистиканинг бошланиши деб қараш мумкин.

Атроф мухитнинг ўзига хос проблемаси саноат ва ис-теъмол қолдиқларини йўқотиш, тутатиш ва чиқиндиларни қай-та ишлаб, улардан фойдаланиш (утилизация) муаммоларидир.

Ҳамият ривожланишида шаҳарлар ролининг ошishi жа-  
раёни (урбанизация), ишлаб чиқариш масштабларини ўсиши,  
саноат ва истеъмолда фойдаланиладиган янги киёвий бирик-  
маларнинг аҳамияти жадал суръатлар билан ортиб бормоқда.

Ер қатъидан қазиб олинаётган фойдали қазилмалардан  
саноатда тўлиқ фойдаланиш етарли эмас - баъзан 50 % дан  
ортиғи саноат чиқиндиларини ташкил этади.

Хар йили шаҳар аҳолиси жон бошига ўртача 4 - 5 тонна  
турмуш (рўзгор) чиқиндилари тўғри келади. Уларни ҳам сано-  
ат чиқиндилари каби улар ташкил топган жойдан узоқлашти-  
риш, сўнгра утилизация қилиш, кўмиб ташлаш ёки бошқа  
йўللар билан йўқотиш даркор.

Турлари бўйича хосил бўлаётган чиқиндилар миқдори  
уларни қайта ишлаш учун қўлланилаётган усуллар, ҳар бир  
усулнинг устунлиги, (афзаллиги) ва фойдалилиги ҳақидаги  
статистик ахборотлар ҳозирча етарли эмас.

Чиқиндилар ҳақидаги катта бўлмаган баъзи бир  
маълумотларни коммунал (шаҳар хўжалиги) хўжалиги стати-  
стикаси йиғади. Бу соҳадаги зарур кўрсаткичларни ташкил  
этиш яқин келажаkning вазифасидир.

Республикамизда атроф муҳит сифатини муҳофаз қи-  
лиш ва қайта тиклаш ишлари бўйича баъзи бир тадбирлар ре-  
жа асосида олиб борилмоқда. Бу тадбирларни амалга ошириш  
учун сарфланаётган маблағлар миқдори саноатнинг ривожла-  
ниши билан, шаҳарлар ва саноат марказларининг кенгайиши  
натijasида ортиб бормоқда.

Масалан: собиқ СССР даврида X - беш йилликда 10.824  
млн. сўм, XI - беш йилликда эса, 11.120 млн. сўмни ташкил  
этади.

Ҳозирги замон статистик органлари томонидан ахборот-  
ларни, унда муҳофаз қилиш умумий харажатлари (жорий,  
капитал ташмирлаш, илмий ва лойиҳавий - конструкторлик  
ишлари)ни тармоқларга ажратиш мақсадида ҳисоботларни

такомиллаштириш ишлари олиб борилмоқда.

Ва ниҳоят, статистик тадқиқотларнинг асосий вазифаси саноат фаолиятининг бевосита поҳуш маҳсулоти бўлмиш шовқун, тебраниш ва ҳарқандай нурланиш даража ва сифатини ўрганишдан иборатдир.

## МАВЗУ - 8 САНОАТ МАҲСУЛОТЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

РЕЖА:

1. Саноат маҳсулотлари статистикаси
2. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари статистикаси
3. Қурилиш саноати статистикаси
4. Бошқа тармоқларда саноат статистикаси

### 1. САНОАТ МАҲСУЛОТЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

Саноат - мамлакатимиз халқ хўжалигида етакчи тармоқлардан биридир. Саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш: табиий ресурсларни қазиб олиш ва қайта ишлаш, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш; мазкур тармоқларда қазиб олинган ва ишлаб чиқарилган хом ашё ва материаллардан саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва х.к.ларни ўз ичига олади.

Саноат маҳсулоти - бу ташкилотлар (бирлашмалар) саноат ишлаб чиқариш фаолиятининг тўғридан - тўғри фойдали натижалари ҳисобланган моддий бойлик ва саноат характердаги хизматлар тўпламидир.

Саноат маҳсулотларининг хўжалик учети мазкур тармоқда ишлаб чиқарилган моддий бойликларнигина ҳисобга олиб қолмай, халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари составига кирувчи ёрдамчи хўжаликлар фаолияти фойдали натижаларини ҳам ҳисобга олади. Масалан: колхоз, савхоз ва бошқалар.

Саноат махсулотлари - саноат ишлаб чиқариш (бирлашма)лар, муассасалар ишчиларининг меҳнати сарфланган саноат фаолиятининг натижасидир.

Саноат муассасалари составига носаноат бўлимлари ҳам кириши мумкин. Масалан: капитал қурилиш бўлими, завод ошхонаси, лекин бу муассасалар махсулоти саноат махсулотлари таркибига киритилмайди, чунки улар саноат ишлаб чиқариш фаолияти натижаси эмасдир. Саноат махсулотлари тўғридан - тўғри саноат фаолияти натижаси бўлиб, бу таркибига фақат шундай махсулотлар киритилдики, уларни ишлаб чиқаришга шу фаолият бевосита йўналтирилган бўлишини ҳисобга олиш зарур.

Саноат чиқиндилари, агар улар реализация қилинган бўлмасалар ҳам, муассасанинг саноат махсулоти ҳисобланмайди.

Агар чиқиндилар қайта ишлаб махсулот тайёрланса, олинган махсулот саноат моллари таркибига киради. Чиқиндилардан ишлаб чиқарилган қўшимча махсулотларни асосий махсулотлардан фарқлай билиш керак. Масалан: қўй терисидан қилинган пўстинни тайёрлашда олинган жун махсулоти.

Саноат махсулоти - саноат фаолиятининг фойдали натижасидир, яъни унинг составига яроқсиз (брак) махсулотлар киритилмайди.

Саноат муассасалари ишлаб чиқариш фаолияти натижалари бўлиши махсулотлар натурал - буюмлар шаклида бўлибгина қолмай, саноат характеридаги хизмат кўрсатиш шаклида ҳам бўлиши мумкин. Бу хизматлар ё саноат ишлаб чиқарган буюмлар нархини ошириш ёки махсулотнинг истеъмол қийматини тиклаш мақсадида бўлиши мумкин. Масалан: саноат буюмларини таъмирлаш; бошқа муассаса томонидан ишлаб чиқарилган махсулотни тайёр холга келтириш (полировка - сайқаллаш, бўяш, йўниб маълум шаклга келтирмоқ, чархлаш ва х. к.лар).

Саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш цехлари асосий, қўшимча ва ёрдамчи типларига бўлинади.

Муассаса асосий цехлари ишлаб чиқариш учун ихтисослаштирилган (тайинланган) ва унинг қайси тармоққа тегишлилигини аниқлайдиган маҳсулотларни ишлаб чиқаради.

Қўшимча цехларда эса шу ташкилот учун асосий бўлмаган буюмлар ишлаб чиқарилади. Масалан: машинасозлик заводида ишлаб чиқариладиган кенг истеъмол товарлари.

Бундай маҳсулотларни кўпинча асосий ишлаб чиқариш чиқиндиларидан тайёрланади.

Ёрдамчи цехларда тара (идиш, қоп, яшик ва х. к.) ва ўрайдиган (упаковка), нарсаларини ўраб жойлаштирадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Шунингдек муассаса умумий эҳтиёжини қондирадиган маҳсулотлар (масалан: ёнилғи жамғариш) ҳам тайёрланади. Ёрдамчи цехлар (таъмирлаш, асбобсозлик) да муассасанинг асосий цехларига хизмат кўрсатилади.

Саноат маҳсулотлари статистикасининг вазифасига муассаса миқёсида ва тармоқлар бўйича маҳсулотнинг алоҳида кўринишлари (турлари), маҳсулот умумий хажмини аниқлаш, хажми ва чиқариладиган маҳсулот асортименти (турлари) бўйича план топшириқларини бажарилиши характеристикаси ишлаб чиқиш динамикаси (харакати)ни ўрганиш, ишлаб чиқариладиган маҳсулот узликсизлиги ва сифатини аниқлашдан иборатдир. Буларни аниқлашда тайёр маҳсулотлар, ярим фабрикатлар ва тугалланмаган ишлаб чиқариш маҳсулотлари ҳисобга олинади.

Тайёр маҳсулотларга (гост) давлат стандартларига мос келадиган, ОТК (техник назорат бўлими) томонидан қабул қилинган ва омборхоналарга топширилган маҳсулотлар киради. Полуфабрикат (ярим фабрикат) маҳсулотларига алоҳида қлинган цехлар томонидан тайёрлаб бўлинган, лекин кейинчалик шу муассаса бошқа цехлари томонидан қайта ишлашга

қобрилган маҳсулотлар киряди.

Туталланмаган ишлаб чиқариш маҳсулотлари - бу муассаса алохида цехи томонидан ишлаб чиқаришга бошланган, лекин охиригача отказилмаган маҳсулотларга айтилади.

Масалан: Домна ва Мартен печлари ва прокатлаш цехига эга бўлган заводда, тийёр маҳсулот бу - прокат, ярим фабрика эса чўян ва пўлат, чунки чўян пўлат ишлаб чиқаришга керак бўлади, пўлат эса, прокат ишлаб чиқаришга ишлатилади. Эритиш жариёсидаги чўян ёкипўлат, шунингдек прокат цехидаги охирига отказилмаган прокат эса туталланмаган ишлаб чиқариш маҳсулотига киряди.

Саноат муассасаларини ҳисоб олишнинг асосий методи турлари ишлаб чиқарилган маҳсулотларни миқдорини аниқлашга имкон берадиган натурал методир.

Кўрсаткичлар бўйича план бажарилишининг тахлили учун муассасалар статистик ҳисоботида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳақидаги ахборотлар натурал (физик) ўлчов бирликларида ифодаланади.

Масалан: 1968 йилда собиқ СССР да 1599 млрд. кВт соат элект энергияси ишлаб чиқарилган, 615 млн т нефт ва 686 млрд. м<sup>3</sup> газ қазиб олинган.

Бироқ натурал ўлчов бирлиги фақат алохида маҳсулотлар турлари ҳажминини аниқлаш учун имкон беради.

Бундан ташқари шартли натурал ўлчов бирлиги ҳам қўлланилади.

Масалан: ҳар ҳил иссиқлик ҳосил қилувчи ҳамма ёқилги турлари бўйича умумий ёқилги аниқлашда шартли натурал ўлчов ишлатилади.

Маҳсулот ўқитининг нарх методи. Алохида олинган корхоналар миқёсида ёки умумий корхоналар маҳсулотлари ҳажминини характерлаш учун маҳсулотларнинг ҳисобот усули қўлланилади.

Муомаслага чиқарилган маҳсулотнинг баҳоси, масалан: тугалланмаган ишлаб чиқариш маҳсулотлари, ярим фабрикатлар, ўзининг ишлаб чиқаришида ишлатиладиган маҳсулотлар одатда ташнархи бўйича яъни уни тайёрлаш учун қилинган сарфининг пул шаклидаги ифодаси орқали баҳоланади. Саноат маҳсулотлари умумий ҳажмини баҳолаш эъ, корхона улгуржи баҳоси ва саноат улгуржи баҳоларига тўғри келади. Корхона улгуржи баҳоси планли ташнархни қонлаш ва корхона планли фойдасини таъминлайди. Шундай баҳо билан саноат корхонаси ўз маҳсулотини сотади ва бошқа ташкилотларга реализация қилади. Собиқ СССР да 1986 йили саноат маҳсулотлари умумий ҳажми ҳаракатдаги улгуржи баҳоларда 836,1 млрд сўмини ташкил қилган.

Саноат маҳсулотлари нарх баҳоси майда корхонадан бошлаб йирик саноатгача бутунича ҳамма соҳалар бўйича унинг ҳажми ҳақидаги жамланган ахборотларни олиш имконини беради.

Саноат маҳсулотлари баҳоли кўрсаткичлари  
саноат маҳсулотлари ҳамма асосий баҳоли кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат:

1. Ялини маҳсулот, 2. Товарли маҳсулот, 3. Реализация қилинган ва сарф маҳсулотлар.

2.

1. Ялини (умумий маҳсулот) Саноат корхонасида маълум даврда ишлаб чиқарилган умумий маҳсулотнархи ҳамма ишлаб чиқарилган маҳсулотлар нархидан корхона ўз саноат ишлаб чиқариш эҳтиёжи учун ишлатилган маҳсулотлар баҳосини айрилганига тенгдир.

Бу тушунчаларни қуйидаги жадвал ёрдамида тушунтирамиз:

Жадвал № 1

Цехлар номлари	Тайёр бўлма- рларим фабри- катлар. Саноат хор.даги ниллар.	Бошқа цехлар га бе- рилади	Реализация қилинди, умга қўшилди			Қолдиқларнинг бага- риши	
			тайёр максу- лотлар	ярим фаб- рикат- лар	саноат хор.даги хисमत	Ярим фаб- рикат	Тўқ- лан- мага ни
Қўйиш цехи	1800	1700	-	-	-	+100	+200 элпи мах- сулот хаж- ми хон
Темирчилик цехи	600	550	-	100	-	- 50	+100
Механика цехи	2500	2150	-	150	50	+150	- 100
Ингув цехи	3600	-	3600	-	-	-	+600
Ускиналар цехи	200	100	100	-	-	-	-
Жаъми	8700	4500	3700	250	50	+200	+800

Элпи махсулот (ЯМ) ни ўнинг таркибига кирувчи элементлар (4 - 8 устунлар жаъмларининг йиғиндиси) йиғиндиси ҳисобланади:

$$ЯМ = 3700 + 250 + 50 + 200 + 800 = 5000 \text{ (минг сўм)}$$

Ялпи махсулотни ялпи оборот (айланма) асосида ҳисоблаш учун аввал унинг (ЯО) миқдорини ҳисоблаш зарур (2 ва 8 устунлар жаъмларининг йиғиндиси)

$$ЯО = 9500 - 4500 = 5000 \text{ (минг сўм)}$$

ялпи оборот миқдоридан завод ичидаги оборот миқдоринийриб (3 устун жаъми), ялпи махсулот ҳосил қилинди:

$$ЯМ = 9500 - 4500 = 5000 \text{ (минг сўм)}$$

ялпи оборотни ялпи махсулот миқдорига нисбатан ком бинация (бирлашма, уйғунланиши) коэффициентни дейилади. Бу илаб чиқариш саноатида қанча цех ўртача ўртача меҳнат предметиға ўтишини кўрсатади.

Юқорида келтирилган мисол маълумотлари бўйича

$$K_{\text{квм}} = \frac{яо}{ям} = \frac{9500}{5000} = \frac{95}{50} = \frac{19}{10} = 1,9$$

ялпи махсулот ҳажми хом ашёнинг нархи ва уни ишлаб чиқаришда фойдаланилган материалларға боғлиқ бўлади.

## 2. Товар махсулоти

Саноат ишлаб чиқариш товар махсулоти - ташқарига сотилган ёки сотишға мўлжаллаб қўйилган махсулотнинг пул билан ифодаланган шаклидир. Унинг таркибига:

1. Асосий, қўшимча ва ёрдамчи хўжаликлар томонидан ташқарига чиқарилган ёки чиқарилишға мўлжалланган махсулотлар баҳоси;

2. Ташқарига чиқарилган ярим фабрикатлар баҳоси;

3. Ташқарининг буюртмаси асосида саноат характеридаги харажатлар баҳоси.

Буюртмачининг хом ашёси ва материалларидан тайёрланган махсулот баҳоси хом ашё ва материаллар сарфини чегирилгандан кейингиси товар махсулоти таркибига киради.

Шундай қилиб, товар маҳсулоти ялпи маҳсулотдан фарқ қилади.

$$TM = 3700 + 250 + 50 = 4000 \text{ (минг сўм).}$$

Ялпи маҳсулот кўрсаткичи асосида товар маҳсулотини ҳисоблаш учун ялпи маҳсулот баҳосидан нотоҳар элементлар баҳосини (7 ва 8 устунлар жамлари) айриши керак.

$$TM = 5000 - (200 + 800) = 4000 \text{ (минг сўм)}$$

Ҳозирги замон статистик ахборотларида саноат корхоналари товар маҳсулотлари «маҳсулот (ини, хизмат) ҳажми» номи билан гисдаланади.

### 3. Реализация қилинган маҳсулот

Реализация қилинган маҳсулотга маълум даврда корхона ўзи тайёрлаган тайёр буюмлар, ярим фабрикатлар ва саноат характеридаги хизматлар учун истеъмолчилар томонидан тўланган тўловлар баҳоси киради.

Ўзининг таркиби бўйича реализация қилинган маҳсулотлар товар маҳсулотлардан фарқ қилмайди. Бироқ, товар маҳсулоти уни ишлаб чиқариш жараёни тамомланган пайтда, баъзи харидорлар жа, миқозга маҳсулотни юклаб берилган пайтда ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда саноат корхоналари томонидан тайёрланган маҳсулотлар охириги усул билан ҳисобга олинади. Бу кўрсаткич бўйича режа бажарилишини аниқлаш учун реализация ҳажми билан реализация қилинмаган маҳсулотлар фарқи ҳисобга олинади.

Масалан: Режа бўйича корхона 40 млн сўмлик маҳсулот реализация қилиши керак эди. Ҳисобот даврида ташкилот амалда 44 млн сўмлик маҳсулот реализация қилди. Лекин истеъмолчилардан биттасига 2 млн сўмлик маҳсулот етказиб берилди. Корхона реализация умумий ҳажми бўйича режани 10 % га ортириб бажаради.

$$J_{м.1} = \frac{44}{40} = 1.1(110\%)$$

Лекин олинган мажбурият бўйича маҳсулот етказиб бериш режаси 5 % га бажарилмади.

$$J_{(ЕТКАЗИКБЕРИШРЕЖАСИ)} = \frac{40-2}{40} = \frac{38}{40} = \frac{19}{20} = 0,95(95\%)$$

#### 4. Соф маҳсулот

Соф маҳсулот кўрсаткичи умуман саноат бўйича, маълум гармоқда улгуржи баҳоларда яъни маҳсулот баҳосидан ишлаб чиқариш харажатлари (хом ашё, материаллар, энергия, амортизация чиқими)ни айриш йўли билан ҳисобланади.

Соф маҳсулот халқ хўжалигининг маълум тармоғи миқёсида янгитдан яратилган моддий бойликка мўъелиб, саноатда ишлаб чиқарилган мислий даромаднинг бир қисмини ташкил этади.

Шу билан бирга соф маҳсулот нормативи (п) таркибига иш хаққи, ижтимоий сугуртага ажратма ва маҳсулот бирлигига ҳисобланган фойда кирди:

$$п = З_{и х} + З_{и х} K_3 + П_{и}$$

Бу ерда  $Z_{и х}$  - иш хаққи ва ижтимоий сугурта сарфлари,  $K_3$  - иш хақи нисбатини характерлайдиган коэффициент

$$K_3 = \frac{\Phi - \Phi_{и х}}{\Phi_{и х}}$$

бундаги  $\Phi$  - саноат ишлаб чиқариш хизматларига ажратилган хақи,  $\Phi_{и х}$  - ишлаб чиқарувчи ишчиларга режа бўйича ажратилган иш ҳақи фонди.

$П_{и}$  - эса норматив бўйича фойда. У қуйидагича аниқланади:

$$П_{и} = R_{и} * C$$

$R_{и}$  - мазкур маҳсулот бўйича рентабеллик (ўз харажати-ни ўзи қоплаш, кўтариш) коэффициенти.

С - махсулотнинг режа бўйича таннархи.

5. Махсулот физик хажмини динамикаси тахлили

Махсулот физик хажмининг динамик анализи учун амалиётда давлат статистикасида физик хажм индексининг агрегат формасидан фойдаланилади.

Яъни махсулот физик хажми индекси маълум давр учун саноат махсулоти хажмининг базис даврдаги ўша нархлардаги саноат махсулоти хажмига нисбатини ифодалайди. Яъни:

$$J_q = \frac{\sum q_1 P_c}{\sum q_0 P_c};$$

Бундаги  $q_1$  ва  $q_0$  лар мос равишда ҳисобот ва базис даврлардаги махсулот физик хажмлари,  $P_c$  - эса махсулот бирлиги учун тайинланган баҳо.

Олинган натижа мазкур давр учун физик хажм ўсишининг суърати ўзгариб туради ва махсулотлар хажмларининг ҳаммавақт ҳам солиштириш имконияти бўлавермайди.

У холда:

$$J_q = \frac{\sum q_1^1 P_c + \sum q_1^2 P_1}{\sum q_0 P_c}$$

Бу ерда  $q_1^1$  ва  $q_1^2$  лар эса мос равишда ҳисобот даврида солиштириладиган ва солиштирилмайдиган махсулотлар хажмлари  $P_1$  - эса ҳисобот даври учун махсулот физик хажми динамик анализи учун турли солиштириш мумкин бўлган баҳоларда занжирли индекслар зичланиши (смикание) методидан фойдаланилади:

$$j_q = \frac{\sum q_1 P_{co}}{\sum q_0 P_{co}} * \frac{\sum q_c \cdot P_{cl}}{\sum q_0 P_{cl}}$$

Бундаги  $q_1$  ва  $q_0$  лар мос равишда махсулотнинг ҳисобот ва базис даври физик хажми,  $P_{c0}$  ва  $P_{c1}$  лар эса мос равишда эски ва янги солиштириладиган баҳолар.

Саноат махсулотин физик хажми ўсиши йиллик ўртача суръатини ҳисоблаш учун қуйидаги формула ишлатилади:

$$\bar{T} = \left( \sqrt[n]{\frac{\sum q_1 P_c}{\sum q_0 P_c}} \right) \cdot 100\% = \sqrt[n]{J_q} \cdot 100\%$$

Бундаги  $n$  даврдаги йил сони.

Бу ҳолда ўртача йиллик ўсиш сурати, давр учун

$$T - 100\% = \left( \sqrt[n]{J_q} - 1 \right) 100\% \text{ бўлади.}$$

Масалан: 1985 йили 1980 йилга нисбатан саноат ялпи махсулот (солиштириш мумкин бўлган) баҳоларда 20 % га ўсган. Демак махсулотнинг ўртача йиллик ўсиш суръати

$$\bar{T} - 100\% = \left( \sqrt[5]{1,20} - 1 \right) \cdot 100\% = (1,037 - 1) \cdot 100\% = 3,7\% \quad \text{ни}$$

ташқил этади.

## 2. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИҒИ МАХСУЛОТЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

Қишлоқ хўжалиги махсулотлари статистикасининг ўзига хос хусусиятлари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўз спецификаси билан боғлиқдир.

Қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқариш жараёни табиий, чорвачилик ва дехқончиликлардан иборат бўлиб, иш вақти билан тўғри келмайдиган соф мавсумий қайта ишлаб чиқаришга асосланган. Бу ишлаб чиқаришга табиий факторлар ҳарбир конкрет йилнинг табиий шароити: об - ҳова, тупроқ унумдорлиги, жойнинг релефи ва бошқалар етарлича таъсир қилади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши мавсумий бўлганлиги учун чорвачилик ва дехқончилик махсулотларини фақат йил охири

дагинаҳисобга олиш мумкин. Йиллик маҳсулот энг аввало ҳамма хўжаликларда уни ташкил этувчи кохоз, савхоз ва хусусий хўжаликларда ҳисобга олинади. Ҳисобот асосан вазн бирликларида (центнер, тонна) натурал ҳолда ўтказилади. Етиштирилган ҳосилнинг умумий ҳажмини аниқлаш учун унинг баҳоси асосида маҳсулот нархи кўрсаткичлари ҳисобланади.

Дехқончилик маҳсулотларининг натурал кўрсаткичлари.

Вегетация (ўсиш) даврида етиштирилган, вазни бирликларида ўлчанган дехқончилик у ёки бу маҳсулотининг умумий ҳажими ялпи йиғим ёки ҳосил дейилади.

Ер майдонинг маълум бирлиги (га) учун ҳисоблаб олинган маҳсулотнинг ўртача миқдори шу экиннинг ҳосилдорлиги дейилади. Хар бир экиннинг ялпи еғими ёки ҳосил у экилган ер майдонидан етиштирилган ҳосилга тенг.

Статистик ахборотларни тўплашда экин экилган майдонлар учёти катта аҳамият касб этади. Шу билан бирга статистикада экин майдонларининг бир неча категория (гурuhlари) мавжуд:

1. Экин экилган майдонлар, 2. Баҳорги лалми, 3. Ҳосил йиғиштириладиган майдонлар, 4. Амалда ҳосил йиғиб олинган майдонлар, 5. Экиш учун банд қилинган ер майдонлари. Уруғ экилган (уруғланган) майдон - бу уруғ, меҳнат, ёқилғи, тортув улов кучлари ва ҳаказолар сарф қилинган ер майдонидир. Уруғ қадалган ер майдони унга экиш билан боғлиқ бўлган меҳнат ва материаллар харажатларини ҳисобга олиш учун ўлчанади.

2. Баҳордаги ҳосилли (маҳсулотли) ер майдони - бу баҳорги экинлар билан банд бўлган ер майдонларидан иборатдир. Бунга боғлар орасига экилган экинлар ва кўклигида ўғит учун хайдаб юборилган экин майдонлари кирмайди.

3. Хосили йиғиштириладиган ер майдони - бу йиғиштириш ишлари билан боғлиқ бўлган жараёнларни ташкил қилиш керак бўлган майдонлар. Экин майдонинг бу гуруҳи хосилни йиғиб териб олиш учун сарфланган маблағларни ҳисобга олиш учун аниқланади.

4. Амалда хосили йиғиштирилиб олинган майдонлар йиғиштириладиган ер майдонидан фарқ қилади, чунки, у ёки бу сабаб билан хосили йиғиб олинмаган, лекин хосил етиштирилган, шундай ерлар ҳам мавжуддир.

5. Экин билан банд майдонлар - бу баҳорги экиш мавсуми охирида уруғ қадалган ер майдонларидир.

Статистик ташкилотлар томонидан ҳар йили колхоз, совхоз ва бошқа хўжаликлардан юқоридаги ахборотлар тўплаб олиниб, таҳлил қилинади. Бу анализда:

Икки давр хосилдорлиги ва ялпи йиғимни таққослаш учун индекслар методидан кенг фойдаланилади. Бир хўжалик бўйича ҳар бир экин тури индивидуал (яккама якка) хосилдорлик ҳисобот давридаги хосилдорлик ( $y_1$ ) ни базис хосилдорлик ( $y_0$ ) га нисбати орқали аниқланади.

Шунинг билан бирга ўртача хосилдорлик яъни ўзгарувчи состав индексини қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$J_{yc} = \frac{\bar{y}_1}{\bar{y}_0} = \frac{\sum y_1 S_1}{\sum S_1} \quad \frac{\sum y_0 S_0}{\sum S_0}$$

Бу ерда  $J_{yc}$  - ўзгарувчи состав хосилдорлиги индекси.

$\bar{y}_0, \bar{y}_1$  - мос равишда базис ва ҳисобот давридаги ўртача хосилдорлик;  $S_0, S_1$  - ҳар бир хўжаликдаги экин майдонлари, базис ва ўткинчи даврда.

Яна хосилдорликнинг ўртача ўзгариши тайинланган состав индексини қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаш мумкин:

$$J_{TC} = \frac{\sum Y_1 S_1}{\sum Y_0 S_1}$$

Маълумки ўртача хосилдорлик, хосилдорликнинг ўзгариши ёки ер майдони структурасининг ўзгаришига боғлиқдир.

Экинлар	Экин майдони		хосилдорлик ц/т		ялпи йиғимхосил ц		
	2	3	4	5	6	7	8
Рож	100	100	12	13	1200	1300	1200
Баҳорги буғдой	300	100	14	16	4200	1600	1400
Қишки буғдой	600	800	20	22	12000	17600	16000
Жаъми	1000	1000			17400	20500	18600

Шартли мисолда хосилдорлик индексларини қуришни кўрсатамиз. Жадвалда 1987 ва 1988 йилларда экин майдонлари донли экинлар хосилдорлиги ва ялпи хосил келтирилган.

Хар бир экин бўйича алоҳида хосилдорлик индексларини ҳисоблаймиз: (рғ 5: гр 4).

$$J_p = \frac{13}{12} \cdot 100\% = 108,33\%$$

$$J_{h_1} = \frac{16}{14} \cdot 100\% = 114,29\%$$

$$J_{h_2} = \frac{22}{20} \cdot 100\% = 110\%$$

Демак рож бўйича хосилдорлик 8,33% га, баҳорги лалми буғдой 14,29 % ва кундузги буғдой бўйича хосилдорлик 10 % га ўсган.

Подда обороти ёни ва жинси бўйича хайвонлар гуруҳидаги моллар сони динамикасини характерлайди. Шунинг билан бирга (йил, квартал, ой) охиридаги чорва моллари сони, шу даврда қўшилган (сотиб олинган, янги туғилган, кичик гуруҳлардан ўтказилган) моллар сони, шу давр ичидаги харajat қилинган (сотилган, давлатга топширилган, сўйилган, катта гуруҳга ўтказилган, ўлат теккан) моллар ва давр охиридаги моллар сони кўрсатилади.

Кўпроқ аниқлик киритиб, йирик шохли қорамоллар поддаси обороти (айланмаси) тузилади.

Уни қуйидаги шартли мисолда кўрсатамиз:

Х.Олмасов номли колхоз йирик шохли қорамоллар поддасининг йиллик обороти:

Оборотлар гуруҳи	1988 йил 1/1	Халқнинг туғилган	Янги туғилган	Харajat қилинган								1988 йил 12/31
				Давлатга топширилган	Ўлат теккан	Сўйилган	Кичик гуруҳларга ўтказилган	Сотиб олинган	Сотиб берилган	Сўйилган	Сўйилган	
Қора моллар	800	100	100	100	300	50	4	5	2		829	
Босқинчи қорамоллар	4	2	1	1	7						7	
2 қорамоллар	200	100	170	10	20	5	100	4	1		100	
Уштакли қорамоллар	1411	100	50	500	1300	30	179	72	20	3	2	705
1988 йил 12/31		800	800	40	32	10		20	10	25	2	857
Қора қорамоллар	5	1	-	2	12							4
Жами	2020	1300	1300	653	1720	45	400	100	44	30	4	2000

Бу баланс жадвали орқали пода яратишни тақдим этиш жуда қулай. Чунки жадвалнинг хар бир йўли баланс бериш жадвалига ёзилган ахборотлар тўғри тушганини кўрсатади.

Бу қўйидаги баланс формула асосида текширилда:

Йил охиридаги моллар сони = давр бошидаги хайвонлар сони + қўшилган хайвонлар сони - расход (харажат қилинган)

$$П_{\text{йил охири}} = П_{\text{давр боши}} + П_{\text{қўшилган}} - П_{\text{расход}}$$

Ҳисобот йилида қўшилган тирик вази миқдори қўйидаги формула йрдамида аниқланади:

$$V_k = V_o + V_q - V_k - V_c$$

Бу ерда  $V_k$  - семириш (қўшилиш) вази,  $V_o$  - йил охирига қолган вази,  $V_q$  - йил давомида хўжалиқдан чиқиб кетган хайвонлар вази (ўлган хайвонлар вази ва уларни ортган вази ҳам)  $V_k$  - йил давомида хўжалиқка келган хайвонлар вази,  $V_c$  - йил бошига қолган вази.

Қишлоқ хўжалик махсулотларининг нарх кўрсаткичлари. Қишлоқ хўжалиги ахсулотларини ҳисобга олишнинг натурал шакли жуда муҳим, лекин алоҳида олинган хўжалиқда ҳам, туманлар бўйича ва хусусий бўлганлиги учун уларни умумлаштириш ва натуралари бўйича жамлаш имконияти бўлмайди.

Махсулотлар кўрсаткичларини умумлаштириш саноатда бўлгани каби қишлоқ хўжалигида ҳам баҳо ўлчовларида ҳисоб китоб қилинади. Қишлоқ хўжалиги махсулотларининг асосий кўрсаткичлари: ялпи махсулот, товар махсулоти, реализация қилинган (тарқатилган) махсулотлар ва соф махсулотлардир. Қишлоқ хўжалиги ялпи махсулоти деҳқончилик ва чорвачилик ялпи махсулотлари йиғиндисидан иборат. Деҳқончилик ялпи

Ҳамма донли экинлар бўйича ўртача ҳосилдорлик ўзгаришини тайинлайдиган состав ҳосилдорлиги индекси формуласи бўйича ҳисоблаймиз:

$$J_T = \frac{\sum Y_1 S_1}{\sum Y_0 S_1} = \frac{7\text{гр.нат.}}{8\text{гр.нат}} = \frac{20500}{18600} = 1,102 \cdot 100\% = 110,2\%$$

Шундай қилиб, ҳамма донли экинлар бўйича ҳосилдорлик ўртача 10,2 % га ўсган.

Шу экинлар ўртача ҳосилдорлик динамикасини ҳисоблайлик:

$$J_{\text{ук}} = \frac{\sum Y_1 S_1}{\sum S_1} : \frac{\sum Y_0 S_0}{\sum S_0} = \frac{20500}{1000} : \frac{17400}{1000} = 20,5 : 17,4 = 1,178$$

ёки  $1,178 \cdot 100\% = 117,8\%$

Ўртача ҳосилдорлик динамикасининг силжиши индекси:

$$J_c = \frac{117,8}{110,2} = 1,06 \quad \text{ёки } 1,06 \cdot 100\% = 106\%$$

Демак ҳосилдорлик 6 % га силжиган.

Ёки бевосита:

$$J_c = \frac{\sum Y_0 S_1}{\sum S_1} : \frac{\sum Y_0 S_0}{\sum S_0} = \frac{18600}{1000} : \frac{17400}{1000} = 106\%$$

Олинган натижадан шундай хулоса чиқариш мумкин, донли экинлар ўртача ҳосилдорлиги 6 % га экин майдонлари структурасининг ўзгариши билан ўсган.

Чорвачилик маҳсулотларининг натурал кўрсаткичлари

Чорвачилик йиллик маҳсулоти тирик вазнли маҳсулот деб аталувчи хайвонлар бузоқларнинг улгайиши, катта ёшдаги хайвонларнинг семириши, шунингдек, тирик хайвонлардан олинадиган маҳсулотлар: сут, тухум, жун, асал, асалари муми ва бошқалардан иборатдир.

Чорвачилик махсулотлари аввало натурал кўринишда кўп қисми вазн бирликларида (баъзи бир ҳолатларда доналаб, ҳисобга олинади. Уй хайвонларини сўйиш натижасида олинadиган махсулотлар (гўшт, ёғ, тери, мўйна ва х. к.). Чорвачилик махсулоти ҳисобланмайди, у хатто хўжаликда сўйилган бўлса ҳам (у хом ашгё тайёрловчи саноат махсулотига киради). Чорвачиликнинг сифат характеристикаси учун қишлоқ хўжалик хайвонларининг махсулдорлиги катта аҳамиятта эга. Маълум турдаги битта зотга (жон бошига) тўғри келадиган чорва махсулотини характерловчи ҳосил миқдори унинг махсулдорлигидир.

Махсулдорлик кўрсаткичлари қуйидагилардан иборатдир:

1. Хар бир сигирдан ўртача соғиб олинadиган сўт миқдори
2. Хар бир бош қўйдан қирқиб олинadиган жун миқдори.
3. Хар бир бош товуқдан олинadиган ўртача тухум сони.
4. Хар бир асалари оиласидан олинadиган ўртача асал миқдори.
5. Молнинг ўртача оғирлиги,
6. Бўрдоқига боқилadиган хайвоннинг суткалик ўртача семириши.

Хайвон турларидан аввало ишчи хайвонлар (хўкиз, туя, от, эшак ва бошқалар), махсулот берувчи хайвонлар (йирик шохли хайвонлар, қўй ва эчкилар) ҳамда насл оладиганга ажратилади. Қуёнчилик, паррандачилик, балиқчилик, асаларичилик, мўйнали хайвонлар ва ипакчилик сохалари алоҳида ҳисобга олинади.

Ҳамма хайвонларни асосан ҳисобга олинади. Бунда бузоқлайдиган сигирлар бош сони, новвослар, олинган бузоқлар (подани тўлдириш учун фойдаланиладиган катта ёшдаги ёш хайвонлар), 1 ёшгача бўлган ёш чорва моллари учётга олинadi.

махсулотларига ҳамма қишлоқ хўжалиги экинлари ҳисобот йилидаги ҳосили, кўп йиллик ўсимликлардан етиштириладиган махсулотлар ва бошқалар киради. Чорвачилик ялпи махсулотларига тирик вазн махсулотлари киради. Қишлоқ хўжалиги ялпи махсулоти таркибига ҳисобот йилида етиштирилган, ишлаб чиқариш жараёнида хўжалик ўзи истеъмол қилинган махсулотлар, масалан: етиштирилган буғдой донидан уруғликка ёки хайвонлар ем сифатида ишлатилган ва х. к.лар киришини ҳисобга олиш айниқса муҳимдир.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги махсулотлари ялпи ҳосилини саноат ялпи махсулоти обороти методи билан ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги товар махсулотлари шу йили реализация (сотилган) қилинган махсулотларнинг пулда гавдаланган қийматидир. Совхоз ва ташкилотларнинг ёрдамчи хўжаликлари товар махсулотлари таркибига:

1. Давлатга топширилган ёки олинган ссудани қайтариш учун топширилган ҳамма махсулотлар нархи.

2. Ўз ишчиларига ва хизматчиларига ёки умумий овқатланиш эҳтиёжлари учун сарфланган ҳамма махсулотлар нархи.

3. Бошқа ҳамма реализация қилинган махсулотлар нархлари жами.

Колхозлар товар махсулотлари таркибига:

1. Давлатга давлат буюртмаси бўйича сотилган ва олинган ссудаларни қайтариш мақсадида топширилган махсулотлар нархи.

2. Ташкилотлар ва муассасаларга сотилган махсулотлар нархи.

3. Колхоз бозорларида сотилган махсулотлар нархи.

4. Колхозчиларга иш хақи ҳисобидан ёки нақд пулга сотилган махсулотлар нархлари.

5. Ташқаридан ишга жалб этилганларга берилган махсулотлар нархлари киради.

Аҳоли ёрдамчи хўжалиги товар махсулотларига:

1. Давлатга сотилган махсулотлар нархи.
2. Бозорларда сотилган махсулотлар нархи.
3. Махсулотларни бошқача йўл билан реализация қилиш баҳолари киради.

Қишлоқ хўжалик махсулотларини қишлоқдан ташқарида сотилган қисми қишлоқ хўжалик товардорлик (махсулотдорлик, махсулот ишлаб чиқариш қобилияти) кўрсаткичини ҳисоблашда муҳим ўрин эгалайди.

Шунинг билан бирга товар ёки ялпи махсулотлар таркибига кам иовар махсулотлари (силос, сомон, маҳаллий ўғит ва бошқалар) киритилмайди, шунингдек ёш боғлардан олинган ва такомиллашмаган ишлаб чиқариш махсулот таркибидан чиқариб ташланади. Товардорлик кўрсаткичи қишлоқ хўжалиги товар махсулоти (қишлоқдан ташқарига сотилган) ни шу давр ичидаги ялпи махсулотларга нисбати орқали ҳисобланади.

$$T_1 = \frac{T_m}{Y_m};$$

Товардорлик тушунчаси натурал ўлчовли махсулотлар учун ҳам қўлланилади.

Товардорлик тушунчаси натурал ўлчовли махсулотлар учун ҳам қўлланилади.

Қишлоқ хўжалик соф махсулотлари нарх кўрсаткичлари ҳам катта аҳамияти касб этади.

Қишлоқ хўжалиги соф махсулотлари йиллик ялпи махсулотдан ишлаб чиқариш моддий харажатларини айриш йўли билан ҳисобланади.

Моддий харажатларга: экиладиган уруғ, экиш материаллари, иш хайвонларига бериладиган емлар, ўғитлар, химикатлар, қишлоқ хўжалиги фондлари амортизациялари ҳам киради.

Бу кўрсаткичлар ёрдамида махсулот таннархининг динамикаси, меҳнат унумдорлиги ва товардорлик даражалари ишлаб чиқилади ва таҳлил қилинади.

### 3. ҚУРИЛИШ МАХСУЛОТЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

қурилиш махсулотларининг деярдли аксарияти капитал маблағларни ўзлаштириш (освоение) натижасидир.

Капитал маблағ халқ хўжалиги тармоқларидаги асосий ишлаб чиқариш фондларини кенгайтириш ва қайта тиклаш, худди шунингдек янги ноишлаб чиқариш фондларини яратиш ва қайта тиклаш учун мўлжалланган харажатлардир.

Капитал маблағлар харажатнинг тайинланиши, йўналиши ва молиялаш манбаътарига қараб гуруҳларга бўлинади:

1. Қурилиш ишларига қилинган харажатлар. Бу гуруҳга янги қурилишлар, биноларни, иншоатларни конструкциялаш ва кенгайтириш, қурилиш конструкцияларини монтаж қилиш, санитар - техник ишлар, энергия линияларининг ташқи иссиқлик узатиш ва коммуникациялар ва объект учун ажратилган тереторияни (майдонни) ободонлаштиришга сарфланган маблағлар киради.

2. Турлари бўйича (энергетик, ишлаб чиқарувчи, лаборатория жихозлари ва х. к.лар), монтаж қилишни талаб қиладиган ва талаб қилмайдиган жихозлар сотиб олиш учун сарфланадиган маблағлар.

3. Нефт ва газ қудуқларини разведка қилиш ва пармалаш ишларини учун сарфлар.

4. Асосий фондларга кирувчи хўжалик инвентарлари ва инструментлар учун сарфланадиган харажатлар.

5. Янги объектни қуриш ва мавжуд объектларни реконструкция қилиш ишларини бошлаш билан боғлиқ бўлган, разведка мақсадларида пармалаш ва лойиха ишларига сарфланадиган маблағлар.

6. Ишчи хайвонлар сотиб олиш харажатлари.

7. Бошқа капитал маблағлар. Бунга қурилаётган объектлар учун кадрлар тайёрлаш, участка ажратиш, колхоз ва бошқа кооператив хўжаликлар ҳамда аҳоли қурилишларини сотиб олиш, қурилаётган ташкилот дирекцияси учун сарфлар ва бошқалар киради.

Капитал маблағлар ҳақидаги ахборотлар капитал маблағларни ўзлаштириш режасини бажариш тушунчасига таянади.

Қурилиш махсулотлари баҳо суммаси ифодасида ялпи махсулот, товар ва соф махсулотлар кўринишида ҳисобланадилар.

Қурилишнинг ялпи махсулоти учун ҳамма ишлар хажмига: ҳисобот даврида амалда бажарилган ва тугалланган объектларнинг баҳолари, тугалланмаган қурилиш объектлари баҳоси, биноларни ва иншоатларни капитал таъмирлаш баҳолари киради.

Харажатларнинг элементлари бўйича ялпи махсулот таркибига қурилиш, монтаж ишлари, геологик разведка ишлари, қудуқларни пармалаш ишлари, капитал қурилиш маблағи ҳисобига бажарилаётган, шу объектга тегишли бўлган лойиҳалаш ишлари харажатлари, тугалланмаган қурилиш объектлари баҳоси, бино ва иншоатлар қурилиши ва капитал таъмирлаш ишларининг баҳолари киради.

Объектларнинг деярли кўпчилиги қурилиш смета баҳоси амалдаги мавжуд бўлган смета нормалари ва баҳоларига асосан аниқланади.

Қурилишнинг амалдаг бажарилган баҳоси лойихада кўрсатилган суммадан фарқ қилиши мумкин. Бунинг сабабларидан биттаси қурилиш жараёнида қурилиш материаллари ва жиҳозлари нархининг ўзгариб туришидир.

Қурилишнинг товар маҳсулотлари туталланмаган ва буюртмачига топширилган, навбатдаги ишга тушириладиган комплекс ва объектлар, маҳсулот беришга ёки хизмат кўрсатишга тайёрланган ва бош буюртмачи (подрядчик) га топшириладиган қурилиш - монтаж ишлари баҳосини ўзида гавдалантиради.

Амалдаги статистик ахборотларда қурилишнинг товар маҳсулотлари уларни молиялаш манбалари бўйича гуруҳларга бўлинади:

- а) давлат капитал маблағлари ҳисобига,
- б) жамоат ва кооператив ташкилотлар маблағлари ҳисобига,
- в) колхозлар маблағлари ҳисобига,
- г) турар - жой қурилиш ва аҳолини бошқа жамоалари ҳисобига,
- д) давлат ташкилотлари ва муассасалари маблағлари ҳисобига бажариладиган қурилишлар.

Қурилишнинг соф маҳсулоти давлат ва кооператив қурилиш маҳсулотлари бўйича, колхозлар маблағлари ва аҳолининг индивидуал қурилишлари бўйича алоҳида ҳисобланади.

Давлат ва кооператив ташкилолари бўйича қурилиш соф маҳсулоти ўзлаштирилган капитал маблағ миқдоридан қурилиш ишларини бажариш учун сарфланадиган маблағ миқдорини айрилганига тенг. Шунинг билан бирга амалдаги қурилиш ташкилотлари ҳисобларидан ҳамма харажатлар моддаларида қўшимча сарфлар (накладной), механизация сарфлари ишчи ва хизматчиларга тўланадиган маош, қурилиш бўйича соф маҳсулотни аниқлашга ямкон беради.

Колхозлардаги қурилиш ишларида соф махсулот хажми қурилишда қатнашувчи колхозчилар ва ташқаридан жалб этилган қурувчиларга бериладиган (маош) тўловлари сифатида аниқланади.

#### 4. БОШҚА ТАРМОҚЛАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАХСУЛОТЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

Муомала сферасида янги махсулот яратилмайди. Муомала сферасининг функцияси - ишлаб чиқарилган махсулотларни истеъмолчиларга етказиб беришдан иборатдир.

Бироқ, у ишлаб чиқариш жараёнининг давоми билан боғлиқ бўлиб, махсулотлар ўрнини алмаштириш, уларни сақлаш, қайта ишлаш, навларга ажратиш (сортировка), махсус идишларга жойлаш (упаковка), қадоқлаш, истеъмолчиларга тарқатиш (сбит) ва х. к.ларни бажаради.

Мазкур жараёнлар муомала соҳасининг (сферасининг) махсули деб қаралиб, махсулот қийматини оширади.

Жамоат овқатланиш соҳаларида ўзининг махсулотларига эга бўлиб, янги махсулот яратади. Албатта, муомала сфераси улуши жамоат махсулотларини яратишда катта эмас - у 13 % атрофида.

Собиқ иттифоқ даврида 1970 йилда транспорт ва алоқа жамоат махсулотлари 25,7 млрд. рубл ёки умумий махсулотларнинг 4 % ни, 1968 йилида 68,8 млрд. ёки 4,8 % ни ташкил этади. Савдо, заготовка (тайёрлаш корхонаси), моддий техника таъминоти соҳаларининг жамоат махсулотлари мос равишда 1970 йил - 37,4 млрд. рубл ёки 5,8 % ни 1968 йилда 114,0 млрд. рубл ёки 8 % ни ташкил этган.

Хозирги пайтда муомалалар соҳасида жамоат махсулотлари ҳисобининг қуйидаги схемаси қўлланилади:

Юк транспортида, транспорт корхонасининг юкларини ташиш, юклаб - тушириш, юкларни омборларда сақлаш хизмати, даромадларидан иборат бўлган ялпи махсулоти пул ту

шуми (виручка, ялпи даромад) сўмларда ҳисобланади.

Алоқа ташкилотларида маҳсулот ишлаб ишлаб чиқариш соҳаларига кўрсатилган хизмат қилиш жараёнида яратилади. Ялпи маҳсулот алоқа корхоналарининг почта - телеграф кор- респонденцияларини жўнатиш, алоқа қурилмаларидан фойда- ланиш, ишлаб чиқариш корхоналарига телефон, телеграф, те- летайп аппаратларини ўрнатиш ва уларга техник хизмат кўрсатиш ва х. к.лардан тушган пул тушумлари (виручкани) суммалари орқали аниқланади.

Моддий техника таъминоти, қишлоқ хўжалиги маҳсулот- ларини қабул қилиш ва савдода ялпи маҳсулот ялпи даромад- лар бўйича (яъни маҳсулот сотилиш нархи билан харид нарх- лари орасидаги фарқ) ҳисобланади.

Умумий овқатланиш корхоналарида ишлаб чиқариш ва сотиш функциялари биргаликда олиб борилади. Асосий маҳсу- лот овқатларнинг шартли натурал кўрсаткичларида (яъни порцияларда, ярим фабрикат ва кулинария маҳсулотлари кг ларда) ҳисобланади.

Бу соҳанинг ялпи маҳсулоти озиқ - овқат хом ашёси би- лан тайёр маҳсулотни сотиш нархлари орасидаги фарқ орқали учётга олинади.

## МАВЗУ: 9 ИЖТИМОЙ МАҲСУЛОТ МУОМАЛАСИ

### РЕЖА:

1. Юк обороти ва алоқа статистикаси.
2. Моддий техника таъминоти ва тайёрлов статистикаси.
3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етказиш статистика- си.
4. Товар обороти статистикаси.
5. Товар захиралари статистикаси.

## Кириш

Ишлаб чиқариш соҳасидан (сферасидан) то истеъмол қилиш сферасигача махсулот ўз харакатида муаомала сферасини ўтайди, қайсики унинг функциясига мувофиқ махсулотни қайта жойлаштириш (транспортировка) ва уни пулга алмаштириш яъни товар - пулга алмашади.

Ижтимоий махсулот муамаласи статистикаси предмети - транспортировка яъни халқ хўжалиги учун юкларни манзилларга етказиб бериш, алоқа фаолиятининг натижаси - халқ хўжалиги учун ахборотларни қабул қилиш ва узатиш, товароборот (товар айланмаси) - ишлаб чиқариш ресурсларини ва истеъмол предметларини сотиб олиш ва сотиш, товарларни айлантириб турилиши - концентрацияси (махсулотнинг бир ерга тўпланиши), товарларни истеъмол қилиш ва товар захираларини (запасларини) янгилаб туришларидан иборатдир.

Статистик таҳлилнинг объекти - транспорт ва алоқа, моддий техника таъминоти ташкилотлари ва муассасалари, тайёрлов ва махсулотларни сотиб олувчи корхоналар, савдо ташкилотлари, улгуржи савдо базалари, чакана савдо магазинлари ва умумий овқатланиш муассасаларидан иборатдир. Шунингдек ривожланиб бораётган тармоқ - ишлаб чиқариш воситалари билан улгуржи савдо қилувчи магазинлар ҳам ўрганиш объектига киради.

Таҳлил қилиш объектига мос равишда, муомала статистикаси қўйидаги бўлимларга ажратилади: юк товар айланмаси ва алоқа статистикаси, бу бўлимда юкларни магазинларга етказиш ва алоқа қурилмалари ишлаб чиқаришга хизмат қилиш таҳлил қилинади.

Моддий техника таъминоти статистикасида ишлаб чиқариш воситалари товар муаммолари жараёнлари ўрганилади, тайёрлов (заготовка) статистикаси соҳасидаги қишлоқ хўжалиги махсулотларини товар муомаласи сферасига жалб қилишнинг ўзига ҳос формалари қаралади, товар обороти (ай-

ланмаси) статистикасида истеъмол молларини сотиб олиш ва сотиш жараёнлари ўрганилади ва товар захиралари (запаслари) статистикасида товар муомаласи сферасига товарларнинг концентрацияси (тўпланиш) жараёнлари қаралади.

## 1. ЮК ОБОРОТИ ВА АЛОҚА СТАТИСТИКАСИ

Ишлаб чиқарилган махсулотни ишлаб чиқариш манзилдан юзлаб - минглаб километр узоқликда турган товарни истеъмол жойига етказиб бериш керак. Махсулотни манзилларга қайта жойлаштириш уни қайта ишлаб чиқаришнинг зарурий шартидир. "Мана шундай силжишлар тутаганда махсулот фақат шундагина истеъмолга тайёр бўлади" К.М.

Махсулот муамаласи сферасида ўрнидан силжитилган бўлса, у юк формасида натурал ва шартли натурал ва шартли натурал бирликларда ўлчанади. Саноат ва қишлоқ хўжалиги, кооператив корхоналар ва бутун тармоқлар ишлаб чиқаришнинг ўсиши регионлар (ўзаро чегарадош вилоятлар ва туманлар) аро иқтисодий муносабатлар ва бошқа халқ хўжалигини жараёнларининг ривожланиши транспорт ишларини кўпайтиради.

Масалан: 1987 йилда транспорт воситаларини ҳамма турлари бўйича 13,1 млрд. т. юклар жўнатилган ва манзилларга етказиб берилган. Бу 1980 йилдагига нисбатан 9,4 %кўп, 1970 йилдагига нисбатан эса, 1,7 марта кўпдир. Келажакда транспорт ишларини шундай мувофиқлаштириш керакки, натижада норационал юк ташишлар тугатилади, юкларни манзилларга етказиб бериш муддатлари қисқаради, уларни ташишда прогрессив усуллар кенг қўлланилади.

Юк обороти статистикаси махсулотларни манзилларга қайта жойлаштириш жараёнларини ўрганади. Унинг вазифасига қуйидагилар киради: Юкларни ташиш ҳақидаги ахборотларни йиғиш, юк ташишлар бўйича топшириқлар режалари бажарилишининг анализи, юк хажми, юк обороти харакати

(динамикаси) ва структураси, юк оқимлари интенсивлигининг характеристикаси, юк ташишлар эффективлиги ва рационаллик баҳолари, юкларни етказиб бериш вақтлари ва тезликлари ва бошқалар.

Юк обороти статистикаси кўрсаткичлари системасига : ташилган юкнинг хажми (тонналарда), умуман ташилган юкларда ҳар бир транспорт воситалари турларининг хиссалари (% ларда), ташишнинг ўртача масофаси (км ларда), юкни вазни ва ташиш оралиғи кўпаймаси (тонна - км ларда) оралиқ аниқланидиган юк обороти, юкни етказиб бериш ўртача давомийлиги (суткаларда), юк ташишнинг ўртача тезлиги (суткадаги км лар) ва х. к. лар киради.

Масалан: 1986 йили ҳамма транспорт турлари бўйича юк ташиш обороти 8193,0 млрд. т. км. ни ташкил этди, жумладан темир йўл транспорти обороти орқали - 3834,5 млрд. т км ни ташкил этди. Бу мос равишда 1980 йилдагига нисбатан 21 млрд. т км ёки 11% га кўпдир.

1976 йилдагига нисбатан 2 ва 1,5 баробар кўпдир.

Ҳар бир транспорт учун хос бўлган кўрсаткичлар тузилади: Хусусан темир йўл транспортидан фойдаланиш интенсивлик даражасини баҳолаш учун юк ташишлар зичлиги (қуюқлиги) кўрсаткичи ишлатилади. Бу кўрсаткич темир йўл тармоғи юк оборотини масофа давомийлигига нисбати орқали аниқланади

$$Q = \frac{\sum q_i J_i}{\sum J_i}$$

Бу ерда  $J_i$  -  $i$  - чи участка узунлиги (км ларда)

$q_i$  - (т. ларда)

1985 йилда темир йўл транспортида юк ташиш қуюқлиги 26,4 т. км. ни ташкил этади. 1970 йилдаги 18,5 т км га нисбатан 1,4 марта кўпдир.

Махсулот ишлаб чиқариш сферасидаги фаолияти бўйича махсулотлар муомаласида алоқанинг маълум ўрни бордир.

Алоқа фаолиятининг натижалари сифатида қуйидагилар кўзда тутилади: хатлар кўринишидаги хужжатларни, телеграмма, посылка, пул переводиларини почта орқали жўнатиш, шунингдек телефонда гаплашишларни ташкил этишлар. Алоқа бўлимлари алоқа техник восталарини ишлаб чиқариш тармоқлари ихтиёрига абонент телефонлари, телетайплар, алоқа каналлари, радио узаткичлар ва х. к. ларни ижарага беради. Статистика алоқа турларини ўрганади, алоқа истеъмолчиларини саноат, қишлоқ хўжалиги гуруҳларига ажратиб, алоқа воситалари форма структураларини таҳлил этади. Ахборотлар алмашиш хажми ёки миқдорини (уларнинг турлари бўйича) ишлаб чиқариш тармоқларига ижарага бериладиган ҳар бир алоқа тури жихозлари бирлиги сонини ҳисобга олиб боради.

## 2. МОДДИЙ ТЕХНИКА ТАЪМИНОТИ ВА ТАЙЁРЛОВ СТАТИСТИКАСИ

Моддий техника таъминоти - ишлаб чиқариш воситаларини режа асосида тақсимлаш ва товар - пул хажми формасида ифодаланадиган ишлаб чиқариш воситалари билан ташкилот ва бирлашмаларни таъминлаш демакдир.

Тайёрлов деганда “А” группа махсулотларини ишлаб чиқарувидан сотиб олувчига (истеъмолчига) режага ва тузилган шартномага асосан етказиб бериш тушунилади.

Моддий техника таъминоти ва тайёрлов (сбит) - халқ хўжалигининг ишлаб чиқариш воситаларига бўлган эҳтиёжларини қондиришдан иборат ягона жараённинг икки томонидир. Моддий техника таъминоти халқ хўжалигининг мустақил тармоғи сифатида юзага келган. Моддий техника таъминотини ташкил этиш ва уни бошқариш давлат таъминоти (госснаб) ва

унинг тармоқларига юклатилган. Шунингдек, ишлаб чиқарувчи ташкилот ва истеъмолчи ташкилотларнинг тўғридан - тўғри алоқаларини оммалаштиради. Мустақил республикамиз ҳукумати томонидан қабул қилинган қарорларда моддий техника таъминоти хўжалик механизмини такомиллаштириш, тайёрлов ва таъминот эффектив формаларини ривожлантириш, ишлаб чиқариш воситаларини тақсимлашдан уларни улгуржи савдо-сига ўтиш, узоқ муддатли хўжалик алоқаларини ривожлантириш талаб қилинади.

Булардан статистиканинг махсулотлардан фойдаланишни ўрганиш вазифаси келиб чиқади.

Моддий техника таъминотининг асосий формаси ишлаб чиқаришнинг воситалари билан улгуржи савдони йўлга қўйишдан иборатдир. Унинг фаолияти бош кўрсаткич улгуржи товарооборот ҳисобланади. Статистика халқ хўжалигини ишлаб чиқариш воситалари билан таъминланганлигини, хом ашёлар, материаллар, ёқилғи ва бошқа ресурслар сарфини анализ қилади.

Статистика шунингдек, ресурслардан фойдаланиш эффективлигини ўрганади. Хом ашё, материаллар, энергия сарфларининг иқтисоди қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади.

$$\varepsilon = A_{\phi} - A_{\text{пл}} \frac{q_{\phi}}{q_{\text{пл}}}$$

Бу ерда  $A_{\phi}$  ва  $A_{\text{пл}}$  лар амалдаги ва режадаги кўрсатилган материаллар сарфлари;  $q_{\phi}$  ва  $q_{\text{пл}}$  лар эса амалдаги ва режадаги махсулот чиқариш ҳажимлари.

### 3. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАХСУЛОТЛАРИНИ ЕТ-КАЗИБ БЕРИШ СТАТИСТИКАСИ

Агрофирма ташкилотлари ва бирлашмалар (колхоз, совхоз ва бошқалар) фермер хўжаликлари, шунингдек, ёрдамчи хўжаликка эга бўлган айрим фуқаролар томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини давлат буюртмалари ва тайёрлов ташкилотларига шартномада келишилган қатъий сотиб олиш баҳоларида давлатга сотиш жараёни яъни маҳсулотни пулга алмаштириш процесси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказиб бериш номи билан юритилади. Маҳсулотни маълум шартномалар билан етказиб бериш ва сотиб олиш жамиятда товар обороти формаларидан биридир. Улар давлатнинг тайёрлов ташкилотлари томонидан ташкил этилади.

Қишлоқ хўжалик ташкилотлари (колхоз, савхоз ва бошқалар) тайёрлов ташкилотлари билан ўзаро мажбуриятлар аксэтириладиган контрактация шартномалари тузадилар.

Бу ҳужжатларда етказиб бериладиган маҳсулотларнинг миқдори ва сифати, етказиб бериш муддатлари ва сотиб олиш баҳолари ва х. к. лар кўрсатилган бўлади. Республикада ҳукумат томонидан қабул қилинаётган қарорларида ҳозирги замон (бозор иқтисоди) шароитлари талабларидан келиб чиқиб, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш ва давлатга сотиш режалари қайта кўриб чиқилиб, сотиб олинadиган маҳсулотлар миқдори, сифати ва ассортименти кенгайтирилмоқда, қишлоқ хўжалигига алоҳида этибор берилмоқда.

Давлат буюртмалари ва сотиб олиш ҳисобига тайёрлов (етказиб бериш) системасига қишлоқ хўжалиги ташкилотлари билан давлат оператив ва стратегик озиқ - овқат резервлари, ем - хашак тайёрлаш ва техник хом ашёлар ишлаб чиқариш сфералари орасида воситачилик алоқалари функциясини бажаради. Қишлоқ хўжалик иқтисодий механизмини етказиб бериш системасига тузатишлар, ўзгартиришлар киритади.

Махсулот етказиб бериш статистикаси қишлоқ хўжалик махсулотларини тайёрлов пунктларига келиб тушиши ва махсулот топширувчиларга пул тўловлари ҳисобини олиб боради.

1986 йилда ҳамма турдаги давлат тайёрлов пунктларига 78,8 млн. т. дон, 8,2 млн. т. пахта хом ашёси, 70,7 млн. т. қанд қизилчаси, 40 млн. т. га яқин кárтошка ва забзавот, 20 млн т тирик вазинда хайвон ва парранда гўшти, 78,1 млн. т. сўт ва сўт махсулотлари, 53,6 млрд донга тухум қабул қилинган.

Давлатта сотилган қишлоқ хўжалик махсулотлари учун колхоз ва савхозларга пул тўловлари 1986 йили 124 млрд. рубл. 1980 йилда 72 млрд. рубл ва 1970 йилда эса 49 млрд. рублни ташкил этган.

Тайёрлов статистикаси қишлоқ хўжалиги махсулотлари етиштириш режасини бажаришнинг боришини анализ қилади, уларнинг сифатига характеристика беради.

Тайёрланган махсулотлар учун учёт натурал кўринишда одатда масса birlikларида олиб борилади.

Сотиб олинган махсулот нави индекси баҳоси ёрдамида ҳам баҳоланиши мумкин. У қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$J_{\text{сорт}} = \frac{\sum P^c q_\phi^c}{P \sum P_\phi^c}$$

Бу ерда  $P^c$  ҳарбир сортнинг харид (закупочный) баҳоси,  $q_\phi^c$  ҳар бир сортнинг амалдаги (фактический) харид ҳажми.

$\bar{P}_{33}$  - сотиб олишнинг планли структурасидаги ( $q_{\phi^c}$ )

ўртача харид баҳоси:

Тайёрлов статистикаси ҳар бир хўжалик ўрнини сотиб олган махсулотлар миқдорига қараб характерлаб беради.

Масалан: агар жамоат хўжаликлари ҳиссасига 100% дон тайёрлаш тушган бўлса, аҳоли ҳиссасига 25% картошка, 24 % жун тайёрлаш тўғри келади.

Тайёрлов статистикасининг муҳим вазифаси сотиб олинган махсулот динамикасини анализ қилишдан иборатдир. Масалан: 1986 йилда 73,5 млн т тайёрланган бўлиб, у 1985 йилдагидан 7,2 % га кўп ва 1980 йилдагидан 14 % га кўпдир.

#### 4. ТОВАР.ОБОРОТИ СТАТИСТИКАСИ

Товаробороти - товарларнинг пулга алмашиши жараёнидир. “Товар - шундай буюмки, унинг хусусиятлари туфайли инсониятнинг қандайдир талаблари қондирилади” К.М.

Товар айланиши алоҳида сотиб олиш ва сотиш жараёнлари тўплами сифатида йиғилади, шунинг учун статистика бирданига иккала жараённи - товарни сотиш ва сотиб олишни характерлайди.

Бинобарин, товар оборотида икки: “сотувчи ва харидор” яъни товар муамаласи жараёнининг икки қутиби қатнашади. Сотувчи сифатида давлат ва кооператив саноати, қишлоқ хўжалиги ва агрофирма ташкилотлари гавдаланади.

Чекланган масштабда яқка ишлаб чиқарувчилар яъни ёрдамчи хўжаликка эга бўлган аҳолининг қисми сотувчи бўлади.

Харидор ким бўлиши мумкин? Биринчи навбатдан шахсий ихтиёжлар сферасини ташкил этувчи аҳоли, ундан кейин оммавий истеъмолчилар - ташкилотлар, муассасалар, шунингдек товарлар хом ашё бўлиб ҳизмат қиладиган саноат корхоналари ва ниҳоят воситачилик функциясини бажарувчи савдо ташкилотлари ва муассасалар ҳамда товарларни қайта сотувчилар харидор бўла оладилар. Шундай қилиб товарлар сотишнинг этаплари ва бирқанча звеноларга эга бўлган анча мураккаб товар - истеъмол предметлари харакати (динамикаси)

системаси юзага келади.

Бу тизимда товарларни ишлаб чиқарувчилардан истеъмолчиларга етказиб берувчи савдо ташкилотлари асосий ўринни эгаллайди.

“Сотувчи - харидор” алоқадари комбинацияларига боғлиқ бўлган товар айланмасини қўйидаги класификацияларга ажратиш мумкин: ҳамма савдо - сотиқ тўплами ялпи товар обороти дейилади. Такрорий ҳисобдан холи бўлган, правард савдо товар айланмасига нисбатан бўгин (звено) коэффициенти дейилиб, у товарнинг ишлаб чиқарувчидан истеъмолчигача босиб ўтган бўгинлар сонини характерлайди, яъни у неча марта қайта сотилганини кўрсатади.

Товарларни савдо ташкилоти ёки муассаси, шунингдек улгуржи истеъмолчиларга сотиш улгуржи товар обороти дейилади. Товарларни аҳолига сотиш эса чакана товаробороти дейилади.

Товар айланмаси ва унинг қонуниятларини ўрганиш статистиканинг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Статистика товар обороти регионал тақсимоти, товар хажми, сатхи, структураси ва динамикасини ўрганади.

Товар обороти статистикасининг муҳим вазифаси давлат режлари бажарилишини анализ қилишдан иборатдир.

Товар айланмасида учта асосий форма ажралиб туради: давлат тасарруфидаги савдо айланмаси (бу бўгининг ҳиссасига товар массасининг 9/10 га яқини, чакана савдо бўгини ҳиссасига 70% га яқин), асосан қишлоқ хуудларидаги кооператив савдосидаги товар айланмаси (чакана савдо оборотининг 1/4 ни ташкил этади), колхозлар савдодаги товаробороти (мамлакат товар айланмасининг 3% га яқин).

Давлат ва кооператив савдосидаги товаробороти, давлат томонидан режалаштирилади ва ташкилланган бозор категориясига кирди, бевосита истеъмол талаби ва таклифлари

таъсирида шаклланувчи, маълум даражада стихияли харакатлануви колхоз савдоси товарообороти ташкилланмаган бозор категориясига киради.

Товар айланмаси манзил (макон) бўйича қишлоқ ва шаҳар товарооборотларига бўлинади.

1987 йилда ҳамма савдо формалари бўйича сотилган товарлар 350,7 млрд. рублни ташкил этди, жумладан давлат ва кооператив савдосида умумий овқатланишни ҳам қўшганда 341,5 млрд. сўмлик товар аҳолига сотилган.

Улгуржи савдода товар айланмаси уларни савдо мақсади тайинланишига қараб, уч гуруҳга бўлган холда етказиб берилди: Аҳолига сотиш мақсадида етказиб бериладиган товарлар бозор фонди, қайта ишлаб чиқарувчи саноат хом ашёсини таъминловчи саноат қайта ишлаб чиқариш фонди, умумдавлат эҳтиёжларни қондириш (армия, давлат резерви, шифохоналар ва х. к. ), экспорт талаби ва тури ташкилотларнинг товарларга бўлган эҳтиёжини қондирувчи нобозор фонди.

Товар муамаласига жалб этилган товар массаси харакат жараёни қуйидаги баланс (мувозанат) формуласи билан берилди:

$$Z_n + П = P + Z_n$$

Бунда  $Z_n$  ва  $Z_n$  лар мос равишда йил боши ва охиридаги товар захиралари,  $П$  - шу даврда яратилган товарлар (поступление),  $P$  - реализация (сарфланган) товарлар миқдоридир.

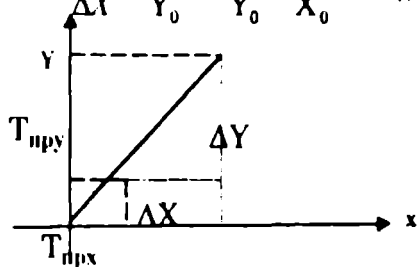
Савдонинг бошқа турларида сотилган махсулотлар ҳам шунга киради.

Улгуржи балансларнинг асосий кўриниши - товар баланси ёки махсулотлар балансидир.

Товар ўсиши (кўпайиши) пропорционалиги эластиклик коэффиценти ёрдамида баҳоланиши мумкин.

Товар ўсиши темпи (даражаси)

$$\mathcal{E} = \frac{\Delta Y}{Y_0} \cdot \frac{X_0}{\Delta X} = \frac{\Delta Y}{Y_0} : \frac{\Delta X}{X_0} = T_{\text{пру}} : T_{\text{прх}};$$



Бу ерда “у” - натижавий белги, (товар айланмаси) x - фактор белги (истеъмол товарлари ишлаб чиқариш хажми).

Товар обороти ўсиши  $y = f(t)$  типдаги моделдан иборатдир. Бу формула кўп факторли регрессия методи товар айланиши динамикасига нисбатан қатор социал - иқтисодий факторлар ролини баҳолаш имконини беради:

Масалан: Аҳолининг сони, пул даромадлари, товарга бўлган таклифлар хажми ва бошқалар юқорида келтирилган социал - иқтисодий факторлар жумласига киради.

Мисол тариқасида давлат кооператив савдода чакана товар обороти умумий ҳажми динамикаси моделини келтирамыз:

$$\bar{y}_t = 198 + 11,42 \cdot t - 0,198 t^2$$

Товар обороти статистик анализда индекслар методига кўпроқ аҳамият берилади. У қандайдир давр ичида товар оборотининг ўзгариши ва унинг ривожланиш тезлигини аниқлашга имкон берилади.

$$\frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_0} = \frac{\sum p_0 q_1}{\sum p_0 q_0} * \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

қаралаётган йиллар	баҳоларга	товар обороти
	нисбатан	баҳоланган
баҳосидаги товар	физик товар	факторлар
	обороти	б а ҳ о
айланмаси индекси	индекси	индекси

Бундаги  $p_0$  ва  $p_1$  лар товарларнинг базис ва ҳисобот давридаги баҳолари,  $q_0$  ва  $q_1$  лар эса мос равишда сотилган товарлар миқдори.

Биринчи индекс товар пул алмашуви жараёнининг уч томонини акс эттиради: сотилган товарлар нархи ўзгаришини, савдодаги пул тушумлар (виручка) ўзгариши ва истеъмолчиларнинг товарлар сотиб олишдаги пул сарфлари (расходлари) ўзгаришини;

иккинчи индекс агар баҳолар базис даражасида қолганда товар айланмаси қандай ўзгаришини ифодалайди.

Масалан: икки ҳил оқ — қора, рангли телевизор сотилмоқда. Биринчисининг баҳоси 3000 сўм, иккинчисиники 7000 сўм. Ҳисобот даврида базис баҳога нисбатан баҳолар ўзгармайди. Базис ва ҳисобот даврларида 8000 оқ - қора ва 2000 рангли телевизор сотилган. Ҳисобот даврида эса мос равишда 4000 ва 6000 дона телевизор сотилган. У ҳолда физик хажми индекси

$$J_{\phi.o} = \frac{300 \cdot 4 + 7000 \cdot 6}{3000 \cdot 8 + 7000 \cdot 2} = \frac{54000}{38000} = 1,421$$

Демак сотилган товарлар умумий сони ва баҳолар ўзгармаган ҳолда товар айланиши физик ҳажми 42,1% га ўсганини кўрсатади.

Яна товарооборотнинг абсолют ўсишини кўрсатувчи ва тушунтирувчи аддитив индекслар методи ҳам мавжуддир:

$$\Delta \sum pq = \sum p_1 q_1 - \sum p_0 q_0$$

Худди шунингдек миқдор фактори ўзгариши ҳисобига товар айланмасини кўрсатувчи

$$\Delta pq(q) = \sum p_0 q_1 - \sum p_0 q_0$$

Фактор баҳоси ўзгариши ҳисобига товарооборотнинг ўзгаришини кўрсатувчи индекслар мавжуддир:

$$\Delta \sum pq(q) = \sum p_1 q_1 - \sum p_0 q_1$$

## 5. ТОВАР ЗАҲИРАЛАРИ СТАТИТИКАСИ

Махсулотнинг товар муомаласига жалб қилинган момент билан уни истеъмол сферасига охириги марта сотиш momenti орасида маълум вақт ўтади. Бу давр ичида махсулот турғун холда мавжудлиги иккита бош сабабга боғлиқ бўлади: махсулот ишлаб чиқариши биланоқ уни реализация қилиш имконияти амалда бўлмайди. Товарлар келиши узилиб қолганда узулуксиз сотишга эhtiёж чораси учун товар заҳираси зарур бўлади.

“Ишлаб чиқариш жараёни яъни чиқиш вақти билан истеъмол жараёни яъни кириш вақти орасидаги муддат давомида махсулот товар заҳирасини ташкил этади” К.М.

Товар заҳираси талаб ва таклифлар диспропорцияси вужудга келганда ҳам юзага келади.

Бундан ташқари товар запасларига мавсумда махсулотлар тўпланиб қолишлари ҳам сабаб бўлади.

Товар заҳираларининг бир қисми етказиб берувчи (поставшик) ташкилотларда сақланади ва бир қисми йўлда транспортировка жараёнида бўлади. Товар заҳиралари айланма воситаларининг асосий қисмини ташкил этади.

1986 йилда моддий - техника таъминоти корхоналарида 66,8 % тайёрлов (заготовка) ва савдо сферасида 81,8 % товар заҳиралари бўлган. Улар нормаланади (меъёрлар), нормативга мувофиқлиги таҳлил қилинади, бу жараён товарлар заҳираси статистикасининг муҳим вазифасидир. Нормативлар савдо ташкилотлари томонидан мустақил ишлаб чиқилади. Товар заҳиралари статистикаси олдида қатор муҳим вазифалар туради:

Биринчидан, товарлар заҳирасининг учёти бу товар - моддий қийматлар сақланишини назорат қилиш имконини беради.

Иккинчидан махсулот заҳираларини товар ресурслари сифатида бир жойга тўпланиб қолиши ва улардан рационал фойдаланиш орқали товар оборотига маълум даражада таъсир

қилиш имконини беради. Демак, заҳиралар ҳажмини ва ҳаракатини таҳлили товарларга бўлган талабларни қондириш жаъраёнини ўрганишга тааллуқлидир.

Учинчидан, товар заҳираси сифатида сақланиш вақтини таҳлил қилиш, товарларни товар муомаласи иқтисодий эффе́ктивлигига таъсирини аниқлаш имконини беради.

Ва ниҳоят товар заҳиралари динамикасининг ва уларнинг нормативлардан оғишини (четланишини) нг анализи талаб ва таклифлар муносабатида силжишлар тўғрисида ҳукм чиқариш имкониятини беради.

Товар зиҳирасининг миқдори (ўлчови) ишлаб чиқариш ҳажмига ва товарларнинг сотилишига боғлиқдир. Албатта, улар орасидаги боғланиш функционал бўлмай, корреляцион характерига эгадир. Товар оборотининг ўзгаришини солиштириш учун товар айланмасини товарлар запаси билан таъминлаш деб аталувчи нисбий кўрсаткич тушунчаси киритилади. У мазкур товар заҳираси неча савдо кунига етишини аниқлаш учун имконият яратади.

Бу кўрсаткич ҳисобот даври охирида қолган товар заҳирасини бир кунлик товар оборотига нисбати каби аниқланади. Шу формула бўйича товар заҳиралари меъёри тузилади, шунинг билан бирга мавсумий ва узоқ муддатли товарлар сақланиши махсус нормалаштирилади.

1986 йили савдода товар заҳиралари 89,7 млрд. сўми ташкил этган. Бу 1980 йилга қараганда 34 % га ортиқ, 1970 йилга нисбатан эса, деярли икки марта кўпдир.

Товар муомаласидаги товарлар массаси узликсиз янгилашиб турилади, эски товарларни сотиш даражасида янги товарлар партияси билан алмаштириб турилади.

Товар муомаласи статистикаси икки хил кўрсаткич ёрдамида таҳлил ўтказади: товар айланмаси миқдорини кўрсатувчи товар обороти тезлиги

$$C = \frac{W}{Z}$$

Бу ерда  $W$  - товар обороти,  $Z$  ўртача, товар заҳираси-давридаги ва товарлар муомаласи вақти билан ўлчанувчи тескари кўрсаткич. У товар заҳираси сифатида неча кун бўлишини кўрсатади.

$$B = \frac{Z}{W} t$$

Бундаги  $t$  - даврдаги кунлар сони. Улар орасида

$$B = \frac{t}{C} \quad \text{ва} \quad C = \frac{t}{B} \quad \text{муносабатлар ўринлидир.}$$

Товар айланмаси тезлиги динамикаси анализида индекслар методи кенг қўлланилади.

Товар обороти тезлиги динамикаси қуйидаги кўрсаткичлар билан характерланади:

$$J_c = \frac{C_1}{C_0} = \frac{W_1}{W_0} \cdot \frac{Z_0}{Z_1} = \frac{W_1}{W_0} \cdot \frac{Z_0}{Z_1} = J_{T0} : J_{T1}$$

Хар бир товарга унинг транспортбеллик, сақлашга яроқлилиги, талаб ва х. к. хоссаларидан келиб чиқиб, ўзининг товарооборот тезлиги ҳисобланади.

Юқоридаги ( $C = \frac{W}{Z}$ ) формуладан  $W_i = C_i Z_i$  муносабат келиб чиқади.

У ҳолда тўпламдаги  $i$  - чи товарлар учун умумий ёки ўртача тезлик

$$\bar{C} = \frac{\sum W_i}{\sum Z_i} = \frac{\sum C_i Z_i}{\sum Z_i}$$

яъни арифметик ўрта қийматга тенг бўлади.

Шундай қилиб товар обороти теълиги ўрта қиймати индекси

$$\frac{\sum C_i Z_i}{\sum C_{i,0} * Z_{i,0}} : \frac{\sum Z_i}{\sum Z_{i,0}} = \frac{\sum C_i Z_{i,1}}{\sum C_{i,0} Z_{i,1}} \left( \frac{\sum C_{i,0} Z_{i,1}}{\sum C_{i,0} Z_{i,0}} : \frac{\sum Z_i}{\sum Z_{i,0}} \right)$$

бўлади.

## МАВЗУ 10 ХАЛҚ МАОРИФИ ВА САНЪАТ СТАТИСТИКАСИ

### РЕЖА:

1. Маориф, маданият ва санъат статистикасининг аҳамияти ва вазифалари.
2. Халқ маорифи статистикасининг кўрсаткичлари.
3. Олий ва ўрта махсус маълумотли кадрлар тайёрлаш статистикаси кўрсаткичлари.
4. Маданият ва санъат статистикаси кўрсаткичлари.

## 1. МАОРИФ, МАДАНИЯТ ВА САНЪАТ СТАТИСТИКАСИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Мамалакатнинг ижтимоий - иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш аҳоли билими даражасини доимий ошириб бориш, юқори малакали кадрларни тайёрлаш, маданий - маорифий муассасалар тармоқларини кенгайтириб бориш, кенг халқ оммасини маънавий ҳаётга эриштириш, дунё маданияти ва санъати дурдоналари билан таништириш орқали амалга оширилади.

Мустақил Ўзбекистон Олий мажлиси қатор қарорларида юқори малакали, маданиятли кадрларни жисмоний ва ақлий меҳнатга қобилиятли, халқ хўжалигида, давлат ва жамоат ҳаётининг турли соҳаларида, фан ва маданият соҳаларида актив фаолият кўрсатувчи кишиларни тарбиялаш ва тайёрлаш сиёсатини изчиллик билан олиб бормоқда.

Давлатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш ва яқин йиллар ичида жаҳондаги ривожланган мамлакатлар қаторига чиқиб олиш учун фан ва техника ривожланишини таъминлаш учун халқ маорифи системасини такомиллаштиришни ва санъатни ўзида мужассамлаштирувчи, республика аҳолиси дунёқарашини шакллантиришда бевосита таъсир кўрсатувчи ноишлаб чиқариш соҳалари статистикаси халқ маорифи, маданияти ва санъатини статистик ўрганиш. Бунга аввало улар составида кирувчи объектлар ва тармоқлардан ҳар бирига аниқ таъриф берилишини тақозо этади. Шундай қилиб, халқ маорифи объектлари:

1. Олий ва ўрта махсус билимли кадрларни тайёрловчи ўқув юртлари;
2. Кадрларни турли мутахассисликлари малакасини ошириш ва тайёрлаш билан шуғулланувчи билим масканларини;
3. Ҳамма кўринишдаги билим масканлари;

4. Мактабгача болалар тарбияси билан шуғулланувчи муассасалар;

5. Ота - онасиз қолган болаларни тарбияловчи муассасалардан иборатдир.

Маданият объектларига: Кутубхоналар, филмлар ва фототекалар, музей ва виставкалар, клублар, мактабдан ташқари болалар тарбияси билан шуғулланувчи ташкилотлар, халқ университетлари, маданият ва истироҳат боғлари, ботаника боғлари ва ажойибхона (зоопарклар), телевидение ва радиоэшиттириш редакциялари киради.

Санъат объектларига: Ҳамма томоша муассасалари, кинотеатрлар, цирклар, концерт ва бошқа бирлашмалар киради.

Халқ маорифи, маданият ва санъат статистикасининг асосий вазифасига юқорида эслатиб ўтилган тармоқларнинг мавжудлиги ва ҳолати, мамлакат айрим ҳудудларини улар билан таъминланиши, улар фаолиятини кузатиш ва назорат қилиш, маориф, маданият ва санъат муассасалари объектлари қурилишларининг боришини кузатиш ва назорат қилиш, таълим формалари ва турлари бўйича ўқувчилар состави ва сонини аниқлаш, маориф, маданият ва санъат муассасалари учёт ва ҳисоботлари ҳолатини назорат қилиш, улар ахборотлари материалларини (маълумотларини) таҳлил, қайта ишлаш ва бошқалар киради.

## 2. ХАЛҚ МАОРИФИ СТАТИСТИКАСИНИНГ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Мактабгача тарбия статистикаси. Халқ маорифи системаси соҳасида тадқиқотнинг асосий объекти бўлиб, аввало мактабгача тарбия болалар муассасалари - болалар боғчалари, яслилар, ясли - боғчалар (комбинатлар), болалар майдончалари ҳисобланади.

Статистика юқорида эслатиб ўтилган болалар муассасалари тармоқлари ҳақидаги, улардаги гуруҳлар сони, болалар сони ва ҳаракати ҳақидаги, мактабгача муассасаларига болаларнинг қатншиши, йил давомида болаларда учраган касалликлар, болалар тарбияси билан бевосита шуғулланувчи мурабийлар, ходимлар ва бошқалар ҳақидаги ахборотларни таҳлил қилади ва қайта ишлайди.

Ҳамма юқорида тилга олинган кўрсаткичлар ҳудудлар, шаҳар ва қишлоқлар бўйича алоҳида ҳисобланади.

Ҳамма юқорида тилга олинган кўрсаткичлар ҳудудлар, шаҳар ва қишлоқлар бўйича алоҳида ҳисобланади.

Умумтаълим мактаблари статистикаси. Мамлакатимизда ҳозирги пайтда жорий қилинган 9 йиллик тўлиқсиз ўрта мажбурий таълим ва 12 йиллик умум таълим мактабларида ўрта маълумотни амалга оширишда халқ маорифи мактаблари асосий рол ўйнайди.

Мактаблар зиммасига нафақат талабаларга билим бериш, балки уларга меҳнат кўникмаларини сингдириб, шахснинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш, келажаги буюк давлатимизга муносиб кадрларни тарбиялаб етказиб беришдек маъсулиятли вазифа юклатилган.

Умумтаълим статистикасининг асосий кўрсаткичларига қуйидагилар киради: ўқув масканларининг сони (турлари бўйича), улардаги ўқувчилар сони, қабул, битирув ва ўқишни битиролмай кетганлар сони, мактаб таълимига болаларни жалб қилиш кўрсаткичларининг даражаси ва х. к.лар.

Умумтаълим мактаблари учёти уларнинг турлари бўйича олиб борилади: бошланғич, 9 - йиллик (тўлиқсиз ўрта) ва 12 йиллик ўрта мактаблар, мактаб интернатлар, лицейлар, коллежлар, санатория - боғ мактаблари, ўрта мусиқа мактаблари, бадиий ва хареографик мактаблари, ақлий ва жисмоний заиф ўқувчилар мактаблари.

Ишчи - ёшлар учун (кечки ва сиртқи) умумтаълим мактаблари алоҳида ҳисобга олинади. Умумтаълим мактаблари таркибидан куни узайтирилган мактаблар ажратилиб олинади.

Мактабларнинг хар бир гуруҳи учун ўқув йили бошида ва охиридаги ўқувчилар сони уларнинг харакати ҳисобга олинади. Ўқувчиларнинг мактабдан чиқиб кетиши сабабларини мактаблар бўйича ва синфлар бўйича алоҳида кўрсатиш зарур.

Ўқувчилар сони учёти паралел равишда шаҳар хокимияти ва қишлоқ йиғинлари ноиблари томонидан (7 ёшдан 16 ёшгача) мактаб ёшдаги болалар рўйхатга олинади. Мактабларда ўқиётган болалар сони билан умумий мактаб ёшидаги болалар сони таққосланиб, мазкур худудда болаларни мактабга жалб қилиш даражаси аниқланади.

9 - ва 12 - синфларни битирувчилар сони билан мос равишда 9,12 йил илгари мактабга қабул қилинганлар сони солиштирилиб, уларнинг мактабни ўз вақтида битириб, тўлиқсиз ўрта ёки ўрта маълумот олиб чиқиш даражасини характерловчи кўрсаткич аниқланади.

Мактаб статистик ҳисоботи ва дастлабки учёти қуйидаги ахборотларни аниқлашга имконият беради: Ўрин миқдори ва ўқувчилар сони бўйича мактабларнинг катта - кичиклиги, синфларни ўқувчилар билан тўлиқ таъминлангани, ўқиш неча сменада олиб борилиши, ўқитиш қайси тилда олиб борилиши, предметлар бўйича ўқитувчилар тўлиқ таъминлангани, мактабнинг моддий базаси ва бошқалар.

Ўқитишнинг сифатини баҳолаш учун ўзлаштиришни характерловчи кўрсаткичлар, ўқувчиларнинг юқори синфларга кўчиб ўтиш коэффициентлари, синфда иккинчи йилга қолувчи ўқувчилар хиссасидан иборат кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Умумтаълим мактаблари статистикаси билан бир қаторда хунар - техника билим юртлари статистикаси ҳам юритилади. Ўрта хунар - техника билим юртлари (ПТУ) ва мактаблар маълум мутахассисликага эга бўлган малакали кадрлар тайёрлашни амалга оширадilar ва шу билан бирга талабаларга ўрта маълумот ҳам беради. Улар асосан тўлиқсиз ўрта мактаблар битирувчилари ҳисобига шакилланадилар.

Бундан ташқари ўрта маълумотли ёшларни бир йил муддат ичида малакали ишчилар қилиб тайёрлайдиган хунар мактаблари ҳам мавжуд.

Статистика билим юртлари ва хунар мактаблари тармоқлари ҳақидаги ахборотларни йиғади ва қайта ишлайди. Унда ўқувчилар сони, билим юртлари гуруҳлари ва хунар ўргатиш соҳалари, ўқувчиларнинг ёши ва хунар ўргатиш соҳалари, ўқувчиларнинг ёши ва жинси бўйича тақсимоти, ХТБЮ лари ўқувчиларнинг ҳаракати, битирувчилар тақсимоти ва уларга ихтисослари бўйича берилган разрядлари кўрсатилади.

### 3. ОЛИЙ ВА ЎРТА МАЪЛУМОТЛИ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ СТАТИСТИКАСИ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Халқ маорифи системасида олий ва ўрта махсус билимли кадрлар тайёрлашни амалга оширувчи ўқув юртлари муҳим ўринни эгаллайди. Мамлакатимиз миқёсида “халқ хўжалиги тармоқлари” га қарашли олий маълумотли кадрлар тайёрловчи ўқув юртларига: академиялар (ўқув), университетлар (халқ университетлари ва маданият университетларидан ташқари), институтлар ва консерваториялар, ўқиш охирида (правардида) олий маълумот берадиган олий мактаб ва билим юртлари (кечки ва сиртқи бўлимлар билан биргаликда) киради. Ўрта

махсус билимли кадрларни тайёрловчи масканларга медицина, педагогика, мусиқа, театрал, хореографик, автомобил ва йўл техникумлари ва бошқа (сиртқи бўлимлар билан бирга) училишалар киради. Бу соҳада статистиканинг кузатиш боъекти бўлиб, ҳар бир мустақил ўқув юрти ҳисобланади.

Ҳар бир ўқув юртида олиб бориладиган дастлабки учёт асосида ҳар бир билим юрти ва унинг фаолиятини ҳартомонлама акс эттирадиган фактлар (далиллар) ётади.

Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари сонини уларнинг ўқиш формалари (кундузги ва сиртқи) ни кадр тайёрланаётган халқ хўжалиги тармоғи бўйича таҳлил қилади.

Хусусан, саноат, қурилиш, транспорт, алоқа, қишлоқ хўжалиги, санъат ва кинематографиялар бир - биридан ажратилган ҳолда таҳлил қилинади.

Олий ва ўрта ва махсус билим юртлари бўйича талабалр ва мутахассислиги кўрсаткичлари аниқланади.

Шунинг билан бирга қуйидаги мутахассисликлар гуруҳларига ажаратилади: геология ва фойдали қазилмаларни қидириш, энергетика ва металлургия, машинасоалик ва приборсозлик, электрон техника, электр асбобсозлиги ва автоматика, радиотехника ва алоқа, экономика, ҳуқуқ, соғлиқни сақлаш ва спорт, Университетлардаги мутахассисликлар, пединститутлардаги ва маданият, санъат олийгоҳларидаги мутахассисликлар.

Студентлар умумий сонини кундузги, кечки ва сиртқи бўлимлар бўйича ажратиб анализ қилинади.

Статистикада ҳар бир олийгоҳ ўқишнинг ҳамма шакллари ва мутахассисликлари бўйича мос равишда қабул ва чиқаришлар ҳисоби юритилади. Мамлакатимизда олий ва ўрта махсус таълимни йўлга қўйиш мазкур олийгоҳларда аҳолининг ҳар 10000 кишига мос келадиган студентлар сони билан ҳарактерланади. Статистикада аҳолининг у ёки бу билим даражасини 10 ва ундан юқори ёшдаги ҳар 1000 кишига тўғри ке

ладиган у ёки бу маълумотли кишилар сони билан аниқланади.

Умумий аҳоли билим даражасини аниқлаш сингари эркак ва аёллар учун, шаҳар ва қишлоқлар аҳолиси учун, жисмоний ва ақлий меҳнат билан шуғулланаётган аҳоли қатлами учун алоҳида ўрганилади.

Бундан ташқари шу кўрсаткичларни ўз касби бўйича иш-лабтганлар учун ҳам аниқлаш катта аҳамиятга эгадир.

Собиқ СССР ҳақиқари билим даражаси кўрсаткичлари динамикаси.

	Ҳар 1000 кишига тўғри келадиган олий ва ўрта (тўлиқ ва тўлиқ- сиз) маълумотли кишилар сони.	Шундан	
		Олий	Ўрта (тў- лиқ ва тў- лиқсиз)
10 ва ундан юқори бўшдаги ҳамма аҳо- ли сони:			
1939 й.	108	8	100
1970 й.	483	42	441
1987 й.	708	90	618
Иш билан таъминланган аҳо- ли:			
1939 й.	123	13	110
1970 й.	653	65	588
1987 й.	889	125	764

(Манба СССР 70 йил ичида, 1987 й. 523 бет)

#### 4. МАДАНИЯТ ВА САНЪАТ СТАТИСТИКАСИ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Маданият ва санъат ривожланишида маданият ва санъат муҳим рол ўйнайди. Мамлакатимиз раҳбарияти инсоннинг ҳар томонлама ривожланишида маданият ва санъатнинг ролига катта аҳамият берилмоқда.

Маданият сфераси аҳолининг ўсиб борувчи турли категориядаги талабларни қондиришда, соғлом эстетик дидни шакллантиришга даъват этилгандир.

“Манавиятни мустаҳкамлаш учун меҳнат ва маблағни аяш - ўз келажакига болта уриш демакдир. Ватан ва жаҳон маданиятининг, адабиёт ва санъатининг ютуқлари бир оиллага етиб бориш учун оиланинг моддий таъминланганидан қатий назар қулай шароитлар яратиш талаб этилади. Ижодий ходимларнинг маънавий кучига эркинлик бериш уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Миллий маданиятнинг ўзига хослигини тиклашга алоҳида эътибор берилиши керак. Шу билан бирга миллий ўз - ўзини англашнинг тикланиши жаҳон инсонпарварлик маданияти ва умумбашарий қадриятлари идеалларидан, бизнинг кўпмиллатли жамиятимиз анъаналаридан ажралиб қолиш мумкин эмас” И.Каримов.

Бу вазифалар маданият ва санъат муассасаларига ва уларда ишлайдиган шахсларга, шунингдек оммавий ахборот воситаларига юклатилгандир. Булардан уларнинг фаолиятини статистик таҳлил қилиш, ўрганиш зарурати келиб чиқади. Юқорида эслатиб ўтилганидек, маданият муассасаларига: кутубхоналар, музейлар, виставкалар (кўргазмалар), клублар, мактабдан ташқари тарбия масканлари, халқ университетлари, маданият ва истирохат боғлари, ботаника боғи ва зоопарклар, телевидение ва радио эшиттириш редакциялари, китоб палаталари киради.

Санъат муассасаларига театрлар, кинотеатрлар, концерт гуруҳлари ва коллективлар ва цирклар киради.

Маданият ва санъат муассасалари соҳасида статистиканинг асосий вазифаси маданият ва санъат муассасалари, уларнинг худудлар бўйича жойлашишлари, аҳолининг ташрифи, уларнинг халққа кўрсатаётган хизмати, уларнинг моддий базалари, бу муассасалар ходимларининг сони ва состави ва х. к.лар ҳақидаги ахборотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилишдан иборатдир. Манавиятни мустаҳкамлаш маданият ва санъат муассасалари тормоқлари ривожлантирилмоқда.

Муассасалар ичида китоблар ва вақтли нашриёт (босма-хоналар) журналлар, газеталар ва х. к.ларга эга бўлиб, уларни аҳолига вақтинча фойдаланишга бериб турадиган кутубхоналар муҳим ўринни эгаллайди.

Собиқ СССР маданияти ва санъатимуассасаларининг сони (кўрсатилган йиллар охирида)

Муассасалар номи	1940 й	1960 й	1970 й	1980 й	1986 й
Оммавий библиотекалар	95,4	135,7	128,0	132	134,2
Клублар	118	128,6	134,0	137,0	137,6
Музейлар	991	929	1144	1526	2021
Театрлар (профессионал)	908	502	547	604	640
Киноустановкалар	28,0	103,4	157,0	152,6	152,7

(манба СССР халқ хўжалиги 70 йил ичида 1987 йил 557 бет).

Кутубхоналар ўз фаолиятлари характери ва китоб фондлари состави бўйича оммавий, илмий, ўқув, техник ва бошқа мутахассисликдаги библиотекаларга бўлинади.

Оммавий кутубхоналардан фарқли ўлароқ, бошқа турдаги кутубхоналар ўқувчиларнинг кутубхона номи билан аниқловчи маълум контингенти учун хизмат қилади.

Илмий ва махсус библиотекалар қатори оммавий кутубхоналарнинг жамиятни маънавийт ривожланишидаги ролини алоҳида таъкидлаш зарур.

Улар орасида республика, ўлка, вилоятлар, туман, шаҳар. Мустақил қишлоқ кутубхоналари, болалар кутубхоналари ажралиб туради. Кутубхоналарнинг ҳамма турлари бўйича статистикада қуйидаги кўрсаткичлар ҳисоби олинади: китоб ва журналлар сони, ўқувчилар сони, бир йилда янгидан қўшилиб турадиган китоб ва журналлар сони, библиотекарлар сони ва уларнинг состави (маълумоти, стажи ва х. К) ва бошқалар. Кутубхоналар ишини характерлаш учун:

1. Кутубхоналар сони (уларнинг китоб ва журнал фонди).
2. Битта библиотекага тўғри келадиган китоб ва журналлар сони.
3. Битта билиотекага тўғри келадиган аҳоли сони.
4. Киши бошига тўғри келадиган китоб сони.
5. Битта кутубхонага тўғри келадиган ўқувчилар сони.
6. Битта ўқувчига берилган ўртача китоблар сони.

Ниҳоят китоб фонди солмоғи ва ўқувчилар сони бўйича кутубхоналар гуруҳларга ажратилади.

Кутубхоналарда ўтказиладиган тадбирлар, филмо - ва фонотекалар, уларнинг фондлари, улар билан аҳолини таъминоти ҳақидаги ахборотлар йиғилади ва таҳлил қилинади.

Маданият муассасалари иккинчи гуруҳига: Маданият уйлари ва саройлари, стационар ва кўчма клублар (автоклублар, вагон клублар ва х. н.), архитектор, актёрлар, журналистлар, кино, адабиёт, композиторлар, олимлар, журналистлар, ёш техниклар уйлари, чойхоналар, экскурсия бинолари ва бошқалар кирази.

Кутубхоналар структураси сингари клуб муассасалари статистикаси ҳам юқорида эслатиб ўтилган объектларда клуб муассасалари сонини, корхоналар, идоралар ва маҳкамалар

бўйича ҳисобга олади ва улар фаолиятини таҳлил қилади. Турли клублар ташкил этилган кружоклар (тўғараклар) ва уларда иштирок этувчилар сонини ҳисобга олади. Клублар статистикасида уларда ўтказиладиган тадбирлар (лекциялар, суҳбатлар, спектакл ва концертлар. Дам олиш кечалари ва х. к.), тингловчилар, ҳар бир тадбир иштирокчиларининг сони муҳим рол ўйнайди.

Худуд клуб ишлари статистикаси сингари мактабдан та-шқари тарбия масканлари ўқувчилар уйи ва саройлари ёш техник натуралистлар уйи, болалар музика ва хореографик мактаблари ва бошқалар ишларини ҳам ҳисобга олади ва ана-лиз қилади.

Аҳоли орасида оқартув ишлари ва шахснинг маънавий ри-вожланишида музейларнинг роли каттадир.

Қайсики у маданий муассасаларда музей фондларининг турли экспонатлари аҳолининг кенг табақалари келиб кўради-лар. Музейлар экспонатларининг мазмуни жихатидан архетик-тура, геологик, илмий - табиий, тарихий, санъат, мемориал, тормоқлар ва бошқа музейларга бўлинади. Музейлар ишига турли саноат, қишлоқ хўжалиги нурилиши ва бошқалар ишла-ри ёндошади.

Музейлар ва кўргазмалар бўйича статистикада асосий кўрсаткичлар уларнинг турлари бўйича сони ва ташриф этган кишилар сони ҳисобга олинади.

Аҳоли мафкуравий - назарий билим даражалари ни оши-риш ва маърифат ишларини амалга оширишда халқ уневерси-тетлари салмоқли ўринни эгаллайди. Улар маданият, ижтимо-ий - сийсий, иқтисодий, медицина, педагогик, ҳуқуқ билимла-ри университетларига бўлинади.

Маданият муассасаларининг бу гуруҳ бўйича, уларнинг сони (турлари бўйича), улардаги тингловчилар сони, ўқитила-ётган машғулотлар сони ҳисобига олинади.

Аҳоли бўш вақтларини кўнгилли ўтказишида маданият ва истирохат боғлари ва кўчма атракционлар муҳим рол ўйнайди. Бу гуруҳлар муассасаларида парклар сони, уларнинг майдони, бир йилда ташриф буюрадиганлар сони, ўтказилган тадбирлар сони ва мазмунлари ҳисобга олинади.

Худди шундай ҳисоб китоблар ва таҳлиллар ботаника боғлари ва зоопарклар статистикасида ҳам ўтказилади.

Юқорида эслатиб ўтилган маданият муассасаларига кира олиш (фойдаланиш) характеристикаси учун 100000 (ёки 10000) кишига тўғри келадиган муассасалар сони ва ҳар 100 аҳолидан ташрифлар сони кўрсаткичлари ҳисобланади.

Маданият муассасалари ичида радио, телевидение ва нашриётлар (босмаҳоналар)ни махсус гуруҳга ажратилади.

Маданият масканларининг бу гуруҳи статистикасида асосий ўрганиладиган объект бўлиб телевидение ва радиоэшиттиришлар комитетлари (вилоят, автоном республика), радио ва телемарказлар ҳисобланади.

Булардан ташқари статистика марказларида эшиттириш каналлари ва саотлар миқдори, эшиттиришнинг характери ҳам ҳисобга олинади. Оммавий информациялар воситаси бўлган нашриётлар фаолиятини ўрганишда газеталар, журналлар ва бошқа нашрлар редакциялари ҳисобга олинади.

Нашриётлар марказий, вилоятлараро ва вилоят аҳамиятига эга бўладилар.

Худди шунингдек улар китоб, газета, журналлар, почта, тасвирий санъат нашриётларига бўлинади.

Нашриёт (босмаҳона) статистикасининг асосий ўрганилган кўрсаткичлари: чиқарилаётган махсулотлар номлари сони, нечта бирлиги сони ва уларнинг тиражлари сони, печат бирлиги сони ва уларнинг тиражлари ва х. к.лар эътиборга оlinиб ўрганилади.

Инсон маданияти муҳим элементларидан бири санъат жамоат онги формаларидан бири бўлиб, борлиқни бадиий об

разларда тасвирлайди.

Санъат жамияти ҳаётидаги, аҳолини бадий ва эстетик тарбиялашдаги, унинг дунё қарашини шаклланишидаги тутган ўрни каттадир. Санъат кўпқирралидир. У ўз ичига адабиёт, театр, кино - санъати, хайкалтарошлик, тасвирий санъат, графика, архитектура, музика, рақс ва бошқаларни бирлаштиради.

Мустақил ҳуқуқий давлатимиз шаклланаётган ҳозирги пайтда санъатнинг бош вазифаси халқимизга ўзлигини таништириш, маънавий - эстетик тарбия бериш, дунё маданияти ютуқларини сингдириш, шахсни ҳар томонлама - гармоник ривожлантиришдан иборатдир.

Санъат адолатли, тўғри, прогрессив идеалларни олға сургандагина ўз олдига қўйган вазифаларини муваффақиятли амалга ошириб, жамиятни олдинга қараб ҳаракат қилишга эришилади. Тамоша муассасалари ичида мустақил балансда турган театр ижодий профессионал жамоалари етакчи рол ўйнайди. Театрлар стационар (гастроллардан ташқари доимий бинога эга бўлган) ва кўчама (доимий бинога эга бўлмаган) характерга эга.

Улар театр санъати жанри ва репертуарлари бўйича бир - биридан фарқ қиладилар: опера ва балет, музикали комедия, драматик, болалар, ўсмир томашабинлар, қўғирчоқ театрларига бўлинадилар. Халқ театри номига сазовор бўлган, мустақил ижодий жамоалар айниқса ажралиб туради. Статистика жанрлар бўйича театрлар сони, томоша залларидаги ўринлар сони, бир йиллик тамошабинлар сони, театрларнинг тўлиб туришлари, бир йилда баъзи спектаклларни қўйилиши сони, ҳар бир театр репертуаридаги спектакллар сони (битта театрға ўртачаси), театрлар ишчи ва ходимларининг сони ва состави, моддий базаси, молиявий натижалари ва бошқалар ҳисобига олинади.

**Ўзбекистон театрлари ва уларга ташрифлар  
динамикаси**

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Театр (проф) сони жумладан:	28	30	31	31	31	32	33
Опера ва балет	2	2	2	2	2	2	2
Драма, мусиқали-комедия	20	20	21	21	21	21	22
Болалар ва ёш томошаб.	6	8	8	8	8	9	9
Берган концертлар. минг	13,0	13,8	14,5	14,3	14,3	13,0	12,7
Битта театрга ўртача	436	460	468	461	460	405	384
Томошабинлар сони. минг	458	480	494	490	467	438	432
Ўртача битта театрга	164	160	160	158	151	137	131
Битта спектаклга ўртача	354	348	341	343	328	338	341

1990 йилда театрлар 2000 000 кишлоқ аҳолига хизмат кўрсатди.

Худди шунингдек статистик ҳисоботларни цирklar ва турли концерт труппалари ва жамоалар (филармония, эстрада, рақс ансамбллари ва х. к.) бўйича ҳам олиб боради.

Статистика у ёки бу жамоалар составини турли белгилар (жинси, ёши, иш стажи, маълумоти, фаолият турлари ва х. к.); томошалар сони бўйича ўрганеди.

Санъатлар ичида энг оммавийси кинодир. Статистикада бирнеча заллари бўлган кино - театрлар ҳам биттага ҳисоб қилинади. Кино санъати муассасалари учун асосий кўрсаткичлар: шаҳар ва кишлоқ жойларидаги стационар ва кўчма кинолар

сони, киносеанслар сони, киносеансларга ташрифлар сони ва х. к.лар ҳисобланади.

### Ўзбекистондаги ҳамма киноустановкалар сони ва ташрифлар динамикаси

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Киноустановкалар сони	529 3	617 8	640 1	646 5	645 6	637 4	616 9
Жумладан: стацио- нар	402 3	472 3	489 6	495 5	509 8	492 1	476 1
кўчма	127 0	145 5	150 5	1510	135 8	145 3	140 8
Шаҳарларда:	144 3	139 8	147 9	1501	150 9	1511	146 8
стацио- нар	105 6	1315	138 9	140 8	1411	1373	133 3
кўчма	87	83	90	93	98	138	135
Қишлоқларда:	415 0	478 0	492 2	496 4	494 7	486 3	470 1
стацио- нар	296 7	340 8	350 7	354 7	368 7	354 8	342 3
кўчма	1183	137 2	1415	1417	126 0	1315	127 3
Ташрифлар сони. млн	175	192	167	164	161	149	142
шаҳарда	89	97	90	88	88	81	78
қишлоқда	86	95	77	76	73	68	64
Киши бошига таш- риф	11	11	9	9	8	7	7
шаҳарда	14	13	11	11	11	10	9
қишлоқда	9	9	7	7	6	6	5

Жадвалдан 1940 йилларга қараганда 80 йилларда кинога кирувчилар сони камайгани кузатилмоқда. Бунга телевидениенинг ривожланиши асосий сабаб бўлади. Статистик кузатишлар натижасида ҳар 1000 кишига тўғри келадиган ўрин, 1000 аҳолига тўғри келадиган ташрифлар сони, 1 кишига киносеансларга ташрифлар сони аниқланади.

Аҳолига хизмат қилаётган маданият ва санъат муассасалари имкониятларини тўғри баҳолаш учун бу муассасалар моддий базасини, уларда банд бўлган ходимлар сони ва составини аниқлаш зарурдир.

Умуман маданият ва санъат статистикасининг ахборотлари анализи жамиятнинг манавий ривожланиши, шахснинг хартомонлама гармоник ривожланиши, оиланинг мустақамланиши, шарт - шароитларини тўғри акс эттиришга йўналтирилган бўлиши керак. Статистик таҳлил правардида қуйидаги саволларга жавоб беради:

Аҳоли манъавий эhtiёжларини тўлиқ қондириш учун, уларнинг дунёқарашини шакллантириш учун, бу соҳада қандай ютуқлар ва камчиликлар мавжуд ва камчиликларни бартараф этиш йўллари қандай ва нималар қилинмоқда?

Бундай саволларга маданият ва санъат муассасалари фаолияти устида бир вақтда ўтказилган тадқиқотлар, шунингдек аҳоли жамоат фикрини ўрганиш асосида жавоблар топиш мумкин.

Ўзбекистон халқ маорифи. Бозорнинг ўзгарувчан шароитларида меҳнат қилишга лаёқотли бўлган ўзимизнинг юқори малакали маҳаллий кадрларимизсиз Ўзбекистоннинг мустақиллигини тасаввур қилиш қийин.

Нафақат умумий маълумот ва тарбияни, балки кадрларнинг касб - корига йўналиш олишини, уларни таёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини оширишни ўз ичига олувчи ягона

узулуксиз миллий таълим тизимини яратиш вазифаси қўйилмоқда.

Бунда Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятлари халқнинг миллий - рухий турмуш тарзи, таълимдаги бутун жаҳон ва шарқ тажрибасини энг яхши ютуқлари ҳар томонлама эътиборга олиниши керак. Олий ва ўрта махсус таълимнинг бутун тузулишини тубдан қайта қуриш, талабалар ўқийдиган мутахассисликлар таркибини жиддий ўзгартириш керак. Ўқув юртининг янги янги шакллари - гимназиялар, лицейлар, коллежлар ривожланди.

Малакали ишчи кадрлар тайёрлаш тизими янги хусусиятларга эга бўлади. Иқтидорли ёшларни хорижий мамлактларнинг етакчи ўқув, илмий марказлари ва фирмаларига ўқишга ва стажировкага юборишга муҳим аҳамият берилади” И.Каримов.

Ўзбек халқи маданияти ва маорифи тараққиёти кўп асрлик тарихга эга. Илгари Ўзбекистон тереториясида диний - мусулмон ўқув юртлири, айниқса, бошлангич маъумот берувчи эски мактаблар кенг тарқалган. 20 - асрнинг бошида Туркистон ўлкасида тахминан 5 мингта яқин эски мактаб мавжуд бўлган.

Мадрасаларда одатда ўқиш муддати 10 - 15, баъзан 20 йил давом этиб. Араб ва форс тилларида ўрта аср диний китоблари, дунёвий фанлар ҳам ўқитилган. Қорихоналарда асосан Қуръон суралари ёдлатиб, қорилар тайёрланган.

XIX асрнинг 80 - йилларида Ўзбекистоннинг hozирги тереториясида рус - тузем мактаблари очилиб, уларда махаллий халқ болалари ҳам таълим олган. 1881 - 1914 йилларда 160 рус - тузем мактабида 18 минг ўқувчи, жумладан 5 минг махаллий миллат болалари ўқиган, XX аср бошларида махаллий миллат болалари учун янги усулдаги мактаблар ташкил топа бошлади. 1911 йилда 63 янги усул мактабларида 4016 ўқувчи ўқиди. Бундан ташқари Туркистон ўлкасида ўқитувчилар се-

минарияси, ҳунар мактаби, гидротехника мактаби, темир йўл техника билим юрти, токчилик мактаби каби ўрта махсус ўқув юртларида 500 га яқин киши ўқиган.

Аммо улар орасида маҳаллий миллат вакиллари оз эдти.

Подшо ҳукумати маҳаллий халққа нисбатан реакцион йўл тутди, миллий маданиятнинг ривожланишига тўсиқлик қилиб келди. Туркистон ўлкасида халқ маорифи учун жуда оз маблағ ажратилар эди. 1915 йили халқ маорифи учун ўлка умумий бюджетининг 2,3 % сарфланган бўлса, полицияни таъминлаш ва харбий махкамалар учун 86,1% сарфланган.

Подшо ҳукуматининг бундай “маърифатпарварлиги” тугайли саводхонлик 3,6 % га етган холос. (1897 й)

Маҳаллий миллат болаларининг мактабгача бўлган тарбияси учун ўқув тарбия ва маданий маориф муассасалари бўлмаган.

Кейинчалик рус тузем мактабларининг тарққийпарвар ўқитувчилари маҳаллий аҳолини рус халқининг илмий ва маданий ютуқлари билан таништириш борасида маданий - оммавий ишлар олиб бордилар.

Собиқ совет хокимиятининг дастлабки йилларида халқ маорифининг ривожланишига маҳаллий аҳоли орасида педагог кадрларнинг камлиги катта тўсиқлар қилди.

Саводсизликни тугатиш бўйича маориф халқ комиссарлигида фавқулодда комиссия, шунингдек, мактаб ва пунктлар тузилди. 1924 - 25 ўқув йили 1000 дан ортиқ саводсизликни тугатиш мактабларида 200 мингдан ортиқ киши савод ўрганди. 1939 йили 9 ёшдан 49 ёшгача бўлган аҳоли орасида саводхонлик 78,7 % (1970 йили 99,7 %) га етди.

Таълим тарбия мазмуни, ўқув тарбия иши ва дарсликлар тузиш борасида қизгин иш олиб борилади.

Маҳаллий зиёлилардан Ҳамза, С.Айний, Абдулла Авлоний, Абдуқадир Шакурый, Қ Ниёзий ва бошқалар халқ мао-

рифидан маданий қурилишда фаол олиб бордилар.

Таълим тарбия Улуғ Ватан урушидан сўнг янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистон халқ маорифи системаси мактабгача ёшдаги болалар тарбияси, ўрта умумий таълим, профессионал - техника таълимини ўз ичига олади.

Ўзбекистонда Умум таълим мактаблари ва улардаги ўқувчилар сони.

	1940/41	1965/66	1970/71	1976/77
Барча турдаги умум-таълим мактаблар	5448	8566	9179	9498
Ўқувчилар сони (минг киши)	1315,1	2433,0	3270,2	3789,9
жумладан: 1- 3 синфларда	574,1	1156,5	1637,6	1879,3
4 - 8 синфларда	20,5	35,04	471,4	742,5
9 -10 (11) синфларда	20,5	350,4	471,4	742,5

Мактабгача ёшдаги болалар тарбияси. Халқ маорифи системасининг бошланғич звеноси ҳисобланган мактабгача ёшдаги болалар тарбияси муассасалари (ясли, болалар боғчаси, ясли - боғчалар) 7 ёшгача бўлган болаларга мўлжалланган.

Мактабгача болалар тарбияси муассасалари шунингдек (уларнинг руҳсати билан), давлат корхоналари, муассаса ва ташкилотлар томонидан ташкил этилади.

1978 йил охири республикада 5934 доимий мактабгача ёшдаги болалар муассасаси, жумладан 1689 болалар боғчаси, 3985 болалар ясли - боғчаси, 260 болалар яслиси ишлади.

Уларда 706,5 минг бола, жумладан болалар боғчасида 161,9 минг болалар ясли - боғчасида 518,5 минг, болалар яслисида 26,1 минг бола тарбияланади. Тарбиячи ва раҳбарлар

педагогика билим юртида тарбияланади.

Мактабгача ёшдаги болалар тарбияси муассасаларига Ўзбекистон маориф вазирлиги педагогик рахбарлик қилади ва уларни кадрлар билан таъминлайди. Болаларни даволаш профилактика ишлари билан соғлиқни сақлаш муассасалари шуғулланади.

Умумий ўрта таълим олишнинг асосий шакли умумий таълим мактаби бўлиб, у дастлабки меҳнат ва политехника мактаби сифатида тараққий этади. Политехника ва меҳнат таълими ўқувчиларнинг фан асосларини эгаллаши шунингдек, синфдан, мактабдан ташқари ишлар жараёнида амалга оширилади. Мамлакатнинг қитисодий ва маданий жиҳатдан ўсиши билан ўқув юртларининг типлари ва структураси, ўқиш муддати, умумий ва профессионал таълим орасидаги ўзаро алоқадорлик шакллари каби масалалар бўйича мактаб системасида ўзгаришлар юз бериб туради.

1921/22 ўқув йили ўлкадаги 2403 мактаб ва болалар муассасаларида 170 мингдан ортиқ бола таълим олди.

1924 йили Ўзбекистондаги 908 мактабда 75,1 минг ўқувчи ўқиди. Кейинги йилларда умумтаълим мактаблари тармоғи янада кенгайди. Қишлоқларда 3 йиллик бошланғич мактаблар ташкил этилди.

1924 29 йилларда мамлакатда мактаблар сони уч баробар кўпайди, ўқувчилар сони 2,5 баробар кўпайди.

1940/41 ўқув йили 1 - 3 синф ўқувчилари 698,4 минг, 4- 8 синф ўқувчилари 574,1 минг кишига етди.

Улуғ Ватан уруши даврида Ўзбекистондаги мактаблар тармоғида ўзгаришлар юз берди: кичик мактаблар сони камайиб, 7 йиллик ва ўрта мактабалар сони ортиди 1944/45 ўқув йилида 7 йиллик мактаблар сони 1910, ўрта мактаблар сони 852 га етди.

1959 йилда 7 йиллик таълим ўрнига 8 йиллик умумий мажбурий таълим жорий қилинди ва бу жараён 1962 йили тугалланди.

1956/57 ёқув йилидаги республикада дасталабки мактаб - интернатлар ташкил этилди. 1975/76 ўқув йилида Ўзбекистондаги барча турдаги 9458 умум таълим мактабларида 3 млн 875,8 минг ўқувчи, жумладан 2034 ўрта умумий таълим ишчи ёшлар мактабида 216,7 минг ўқувчи, жисмоний ва рухий нуқсонли болалар учун ташкил этилган интернат типидagi 67 махсус умумталим мактабларида жами бўлиб 18,4 минг ўқувчи таълим олди.

1977 йили 8 - синфни тугатган ўқувчиларнинг 98,8% ўрта маълумот берувчи билим юртларида таълимни давом эттирди.

Ўзбекистонда ўқитувчи кадрлар тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш системаси барпо этилди. 1978 йили 17 педагогика институти, 34 педагогика билим юрти, шунингдек, 3 университетда ўқитувчи ва тарбиячилар тайёрланади. 1978/79 ўқув йилида умум таълим мактабларида 216,4 минг ўқитувчи ишлади.

Республикада халқ таълими ишига Ўзбекистон халқ таълими вазирлиги, вилоят, шаҳар ва туманларда халқ таълимининг тегишли бўлимлари бевосита раҳбарлик қилади ва бошқаради. Вазирлик ихтиёрида педагогика фанлари илмий тадқиқот институти мавжуд.

Педагогика журнали ва ўқитувчилар газеталари нашр этилади. Хозирги пайтда янги очилган коллеж ва лицейлар фаолият кўрсатмоқдалар.

Мактабдан ташқари муассасалар болалар ва ўсмирлар қобилиятининг ҳар томонлама ривожланишига фаол таъсир кўрсатади. 1978 йил охири Ўзбекистонда 205 ўқувчилар саройлари ва уйлари, 76 ёш техниклар станциялари, 45 ёш на

туралистлар станцияси, 28 экскурсия туристик станциялари, 5 болар парки, 1 болалар темир йўли, 404 болалар кутубхонаси 299 болалар ва ўсмирлар спорт мактаби мавжуд эди.

Ўрта махсус таълим. 1893 йилда биринчи марта Тошкентда ёғ - мой техникуми, сўнгра 1905 йилда Самарқанд мева - сабзавот техникуми ташкил этилди.

Сўнгра қишлоқ хўжалиги ва саноат ривожланиши билан механик, агроном, ирригатор ва бошқа мутахассисликларга эҳтиёж ортди. 1921 йили Туркистон хунар - техника таълими комитети ихтиёрида 11 педагогика, 5 қишлоқ хўжалиги, 17 та техника ва иқтисодий ўқув юртлари бўлган.

1935 йили Тошкент индустриал техникуми очилди.

Ўрта Осие Давлат университетиди ташкил этилган ишчилар факултетининг механика, электромеханика, қурилиш, гидротехника ва бошқа бўлимлари асосиди республикада ўрта техника таълими ривожланди.

1940/41 ўқув йили 98 техникумда 25.1 минг ўқувчи ўқиган бўлса, 1978/79 ўқув йили 206 ўрта махсус ўқув юртларида 218.7 минг ўқувчи ўқиди.

1978 йили республика халқ хўжалигининг турли сохаларида 488.0 минг ўрта махсус маълумотли мутахассис ишлади. Ўрта махсус ўқув юртларида мутахассислар 8 йиллик маълумот (ўқиш муддати 3 - 4 йил) ва ўрта маълумот (ўқиш муддати 2 - 3 йил) негизиди тайёрланди.

Ҳар бир соҳа учун белгиланган муайян комплекс ҳажмдаги ўқув предметлари умумтаълим, умумтехника ва махсус турларга ажратилиб, ўқиш машғулотлари Республика олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан ўрта ва махсус таълимнинг барча системалари учун тасдиқланган ўқув плани ва ўқув программаси бўйича олиб борилди.

Ўрта махсус таълим системасига ўқув юртларининг асосий типии техникум ва билим юртларидир. Кундузги, кечки ва

сиртқи таълим шакллари мавжуд. Ўрта махсус билим юртлирини тутатганларга олган мутахассислиги бўйича ихтисослик ҳамда диплом ва кўкрак нишони берилади.

**Олий таълим.** Ўзбекистондаги олий таълим системасининг ташкил топиши ва миллий зиёли кадрларнинг етишиб чиқиши 1920 йил 7 сентябрда Тошкентда Туркистон Давлат университети ташкил этилиши олий таълим ривожига муҳим асос бўлади. Туркистон Давлат университети Ўрта осиедаги биринчи тўла ҳуқуқли олий ўқув юрти эди.

Туркистон халқ университети университетнинг ташкил топишида асосий баъза ролини бажаради. Университетга Россиянинг марказий шаҳарларидан малакали мутахассислар ва ўқув жиҳозлари келтирилди. Биринчи ўқув йили университетнинг 7 та факултети (медицина, қишлоқ хўжалиги, техника, социал иқтисод, физика математика, тарих - филология, ҳарбий) да 2969 студент ўқиди.

Ишчи ва дехқон ёшларининг олий ўқув юртига кириши учун тайёрлашда университет ҳузуруда ташкил этилган ишчилар факултети муҳим рол ўйнайди.

Университет Ўзбекистонда ва Ўрта Осиёнинг бошқа республикаларида Янги олий ўқув юртлирининг ташкил топишида асосий баъза бўлди.

1928 йили Ўзбекистонда олий ўқув юртлирининг сони 3 га, 1940 йили 30 га, 1970 йили 38 га, 1978 йили 43га етди. Улардаги студентлар сони 1928 йили 3 минг, 1940 йили 19,1 минг, 1970 йили 232,9 минг, 1978 йили 259,6 мингни ташкил этди.

Ўзбекистондаги олий ўқув юртлирига университетлар, политехника, педагогика, медицина, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳа институтлари, консерватория, олий мактаблар ва х.к.лар киради. Шунингдек, жойларда олий ўқув юртлирининг филиалари ва УПК лари ҳам мавжуд. Олий ўқув юртлирида таълим бепул, ўқиш она тилида олиб борилади; студентлар

ўзлаштиришига кўра давлат стипендияси, бошқа жойлардан келганлар ётоқхона билан таъминланади. Ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолад ўқиётганлар учун ҳақ тўланадиган отпусклар ва қисқартирилган иш кунлари белгиланган.

Ўзбекистонда 1969 йилдан бери 29 Олий ўқув юртида тайёрлов бўлимлари фаолият кўрсатиб келди.

Ўзбекистон олий ўқув юртлари халқ хўжалигининг барча сохалари учун мутахассислар тайёрлайди.

Турли сохалар бўйича олий маъмуотли малакали кадрлар тайёрлаш республика халқ хўжалигини ривожлантириш ва халқ хўжалигининг айрим тармоқларида мутахассисларга бўлган эҳтиёж билан мувафиқлаштирилган ҳолда амалга оширилади. Республика олий ўқув юртларида чет эл мамлакатлари учун хорижий давлат граждандаридан ҳам мутахассислар тайёрланди.

Илмий тадқиқотлар савиясини ошириш мақсадида Ўзбекистон Олий ўқув юртларида проблемали ва соҳа лабораториялари, ҳисоблаш марказлари ва бошқалар ташкил этилган. Университет ва бирқанча олий ўқув юртларида аспирантура, малака ошириш факултетлари бор.

Республика олий ўқув юртларидаги илмий ишлар ва тажрибалар натижаси соҳа илмий журналларида, шунингдек, университет ва институтларнинг Илмий ишларида ёритилади. Ўзбекистон Олий таълимига Ўзбекистон олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги раҳбарлик қилади.

Ўзбекистон студентларининг умумий аҳоли сони нисбатига кўра чет эл мамлакатларидан ҳам ўзиб кетди.

1978/79 ўқув йили Ўзбекистонда 10000 кишига олий олий ўқув юртларининг 173 студенти тўғри келди. Олий ўқув юртларининг моддий баъзаси ҳам ўсиб бормоқда.

Маданият муассасалари. Клуб муассасалари. Ўзбекистонда биринчи клуб 1918 йил тошкентда Туркистон халқ университети ҳузурида очилган.

Ушга йили самарқанддаги Кўншокуз маҳалласида ҳам му-  
улмоғлар клуби ташкил этилди. Бу Туркистондаги дастлабки  
илмий клублардан бири эди. 1920 йилда Турк. АССР да 46  
клуб ва бир неча халқ уйлари ишлади. Бундан ташқари қиро-  
тхона, қизил чойхона ва бошиқалар пайдо бўлди.

1924 йилги миллий давлат чегараланмишидан сўнг Ўзбеки-  
стонда клуб муассасалари 143 га етди.

Ўзбекистонда клуб муассасалари давлат, касба совоқ,  
колхоз ва бошқа муассасалар иқтиёрида. 1978 йили клуб му-  
ассасаларининг сони 2131, касба совоқлар иқтиёридаги клуб  
муассасалари сони 756, жамоа хўжалиқларида 881 ва бошқа  
шоралар иқтиёридаги клублар сони 27 га етди.

Тошкентдаги тўқимачилар, войабалчилар, таъмирқўлчи-  
лар маданият саройлари, Тошкент кабел заводи, Чирчиқдаги  
кўмбегарлар, Бекobodдаги металлургиячилар, Навоийдаги кўмб-  
егарлар маданият саройлари республикадаги йирик клуб муас-  
сасаларидандир.

Клуб ишнинг асосий йўналишини халқ ижодини ривож,  
кантирини, бадний халаскорликни тури ва жанрларини кенгай-  
тириш, улардаги қатнашчиларнинг маънавий - бадиий савиясини  
ва ижрочилик маҳоратини янада оширишдан иборат.

Маданият ва истироҳат боғлари. Ўзбекистонда маданият  
ва истироҳат боғлари дастлаб 1920 йилларда берпо этилди.  
1978 йили Ўзбекистонда 80 маданият ва истироҳат боғлари  
(30 йиллари 36 та) ишлади.

Тошкентда ва борта вилоятлар марказлари ва туманлар-  
да йирик маданият ва истироҳат боғлари ишлаб турибди.  
Фарғонадаги Ал-Фарғоний номидаги боғ янгидан берпо этил-  
моқда.

Кутубхоналар 3 - асрдаёқ ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига,  
хусусан, Хоразмда Шарқ мутафаккирлари қўлёзмаalarидан  
иборат сарой ва илмий кутубхоналар бўлган.

Лекин уларни бирча халқимиз бошдан кечирган истело-лар туфайли талон - тарож этилган.

10 - асрда Самарқанд, Бухоро, урганч шаҳарларидаги мадрисаларда подир қўлёзмалар сақланган катта кутубхоналар бўлган. 14 - 15 асрларда Самарқандда Темурийлар кутубхонаси машҳур эди. Хусусан Улутбек жуда кўп ноёб китоблар тўплаган. Бухоро, Хива, Қўқондаги хон саройларида кўплаб қўлёзма асарлар сақланган кутубхоналар бўлган.

Тошкентда биринчи оммавий кутубхона 1870 йилда очилди (ҳозирги Алишер Навоий номи давлат кутубхонаси). 1917 йилда Туркистонда 14 оммавий шаҳар кутубхонаси ишлади. 1924 йилда сиёсий мурриф, олий ўқув юртлари, мактаб кутубхоналари, шаҳар ва қишлоқ, марказий ва кўчма кутубхоналар барпо этилди. 1934 йили Ўзбекистонда 2000 дан ортиқ турли типдаги кутубхоналар ишлади. Улуғ Ватан уруши йиллари уларнинг сони анча қисқарди. Лекин урушдан кейин уларнинг тармоғи қайта тикланди. 1978 йили 6581 та оммавий (фондида 53 млн 851 минг асар), 1500 га яқин илмий техник ва махсус (фонди 45 млн 91 мингдан ортиқ асар), 43 та олий ўқув юртлари кутубхоналари, 404 болалар ва ўмирлар кутубхоналари ишлади.

Ўзбекистондаги йирик кутубхоналар: Алишер Навоий номи Ўзбекистон Давлат кутубхонаси, Тошкент университети-нинг Асосий кутубхонаси, республика илмий - техника кутубхонаси ва бошқа вилоят марказлари ва Қўқар пойтахтида ҳам йирик кутубхоналар бор.

Музейлар. Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудда дастлабки оммавий музей 1876 йили Тошкентда очилган бўлиб, у минерология, зоология, этнографияга оид коллекциялардан ташкил топган (ҳозирги Ўзбекистон халқлари тарихий музейи). 1896 йили Самарқанд халқ музейи (ҳозирги Ўзбекистон маданият ва санъат музейи) 1899 йилда Фарғона халқ музейи (ҳозирги Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи) ташкил этилди.

1917 - 24 йилларда Тошкент (1918), Наманган, Хива (1920), Бухоро (1922), Қўқон (1924) янги музейлар ишлай бошлади.

Сўнгра кейинроқ Андижон, Термиз, Нукус ва республиканинг бошқа шаҳарларида ҳам турли музейлар очилди. Урушдан сўнг музейлар тармоғи анча кенгайди. 1978 йилда Ўзбекистонда 33 музей (фондида 1 млн 74 минг экспонат) ишлади. 60 йиллардан сўнг халқ музейлари ташкил этила бошлади. 1978 йил бошида Республикада 4 тарих, 5 мемориал, 13 ўлкашунослик, 2 табиат, 5 санъат ва адабиёт, ҳамда 3 соҳа музейлари ишлайди.

Ўзбекистондаги йирик музейлар: Ойбек номли Ўзбекистон халқлари музейи, Халқлар дўстлиги музейи, Ўзбекистон Санъат музейи, Ўзбекистон Давлат табиат музейи ва бошқалар.

Матбуоти, радио ва телевидение. Матбуот. Китобчиликнинг Ўзбекистон ва умуман, Ўрта Осиё ҳудудида китоб босиш пайдо бўлишидан бир неча минг йиллар аввал мавжуд бўлган, шунингдек узоқ асрлар давомида қўл ёзма ҳолатида китоб яратини ҳам сақланиб келган.

10 - 12 асрларда Ўрта Осиёда Бухоро ва Хоразм, 14 - асрда Самарқандда қўл ёзма китобчилик ишининг маркази бўлган. Араб тилидаги босма китоблар Ўрта Осиёга хорижий мамлакатлардан, 18 - асрда, Россиядан (бу ерда араб шрифтидаги босмаҳоналар пайдо бўлди) келтирилди.

Ўрта Осиёда дастлабки босмаҳона 1867 йили очилиб, 1868 йили Тошкентдаги харбий округи штаби ҳузуринда иш бошлади.

Ушша йили рус тилида Ўрта Осиёни тадқиқ этувчилардан бирининг асари (Туркистонда биринчи босма китоб) нашр этилди.

Ўзбек тилида биринчи марта чиққан босма китоб ҳам шу босмаҳонада 1871 йилларда нашр этилди.

19 - асрнинг 80 йилларида ташкил топа бошлаган хусусий босмахоналарда дарсликлар ҳамда мадрасалар талабалари учун китоблар босиб чиқарилди. 1870 йил апрелидан рус тилида “Туркистанские ведомости” газетаси, июлдан унга илова тарзида “Туркистон вилоятининг газети” нашр этилди. 80 - 90 йилларда вақтли матбуот тез суратлар билан ривожланди. 1907 - 10 ва ундан кейингидаврда газета ва журнал нашр этили ишлари янада кенгайиб, “Садои Фарғона”, “Нажот”, “Фарғона шодси” ва бошқа газеталар, “Туркистанский каракурт”, “Скорпион” каби журналлар нашр этилди. Ўзбек тилидаги дастлабки газета - “Иштирокиюн” нинг биринчи сони 1918 йил 21 июнда чиқди. 1924 йилдан республикада “Қизил Ўзбекистон”, “Правда востока” газеталари билан бирга “Ёш Ленинчи” ва бошқа газталар чиқди. 1940 йилда 46 млн нусхада журнал ва 200 номда 147,5 млн нусхада газета нашр этилди.

Улуғ Ватан уруши даврида нашр ишлари кескин камайди. Урундан кейинги йилларда босмахона, нашриёт, газета ва журналлар сони кўнайти.

1978 йили Ўзбекистонда 2151 номда 35,9 млн нусхада китоб ва брошюра, 267 номда 929,3 млн нусхада газета 75 номда 141,5 млн. нусхада журнал нашр этилди.

Бундан ташқари республикада Ўзбекистон информация агентлиги (УзТаг) ишлайди.

Радио эшиттириш. Ўзбекистонда биринчи кенг тармоқли радиостанциянинг мунтазам эшиттиришлари 1927 йил 11 - февралдан Тошкентда бошланди. Ўзбекистон радиостанцияси 2 студия, 2 оркестр, 2 трансляция узелидан иборат радиомарказга эга бўлган. Дастлабки даврадаги эшиттиришларда радиогазеталар муҳим ўрни эгаллади. 30 - йиллардан радиоэшиттиришнинг янги шакллари пайдо бўлди. Радиоэшиттиришларнинг жамият ҳаётидаги роли ошди.

Айниқса, Улуғ Ватан уруши даврида радиоэшиттиришлар фашизмга қарши оммавий сафарбарлик ролини бажарди, муҳим рол ўйнади. Урушдан кейинги йилларда радио эшиттиришлар янада кенгайди. 1978 йили республикада радио эшиттиришлар собиқ СССР халқларининг 6 тилида олиб борилди. Ўзбекистон радиоси 3 программа бўйича, шунингдек мунтазам равишда “Машғал” программаси эшиттиришлари олиб борилди. Махаллий радиоэшиттиришларни ҚҚАР шунингдек 12 вилоят радиоэшиттиришлар ва телевидение комитетлари ва 142 туман радиоэшиттириш редакциялари олиб борди.

1979 йили республикада ҳар 100 оилга 75 радиоприёмник ва радиола тўғри келади. 1978 йилда Ўзбекистон радиоэшиттиришларининг суткалик ўртача хажми 63,3 соатни ташкил этди. Уларда адабий - драматик, музикали эшиттиришлар, ўзбек, рус, қардош ва хорижий халқлар санъати ва маданиятини кенг тарғиб этади. Шунингдек информацион музикали “Машғал” радиостанцияси ҳам эшиттиришлар олиб боради. Хорижий мамлакатлар учун радиоэшиттиришлар суткада 7 соат ташкил этади.

Эшиттиришлар инглиз, урду, ҳинд, араб, форс ва уйғур тилларида олиб борилади. “Ватандош” радиостанцияси орқали чет элдаги ватандошларимиз учун эшиттиришлар берилади.

Телевидение. Ўзбекистон телевидениесининг кўрсатувлари 1956 йил 5 ноябрда Тошкентда бошланган. 1958 йилдан кўчма телевизион станция ишлай бошлади ва студиядан ташқари кўрсатувлар олиб борилди. 60 - йиллардан телекўрсатувлар тармоғи кенгайди. Урганч (1961), Нукус (1964) да янги телемарказлар ишга туширилди.

1965 йилдан мунтазам равишда Марказий телевидение кўрсатувлари қабул қилинабошлади. 1967 йилдан 3 программа бўйича кўрсатувларга ўтилди. 1971 йилдан рангли тасвирдаги кўрсатувлар бошланди. 1976 йили Республика ва Марказий

телевидение кўрсатувлари алоҳида программаларга ажратилди.

Ўзбекистон телевидениеси программаларини республика телевидениесининг 2 редакцияси, шунингдек Урганч ва Нукус телестудиялари тайёрлайди. Учала программадаги кўрсатувлар 1 суткада 26,4 соатни ташкил этади.

1 - программада Марказий телевидение кўрсатувлари, 2 - программадаинформацион, ижтимоий - сиёсий, адабий - бадий кўрсатувлар, 3 - программада ўқув, илмий - оммабоп ва Тошкент шаҳри ва Тошкент области аҳолиси учун кўрсатувлар, шунингдек Душанба ва Бишкек телевидениеси кўрсатувлари олиб кўрсатилади.

Тошкент телестудиясининг 1 - программасини республиканинг 96 %, 2 - программасини 90 % аҳолиси, 3 - программасини Тошкент шаҳри ва вилоятининг 97 % аҳолиси томоша қилади.

Республикада 1979 йил бошида ҳар 100 овлага 63 телевизор тўғри келган. Ўзбекистон телевидениеси кўрсатувлари тобора такомиллашиб, жамият ҳаётидаги роли ошиб бормоқда.

1970 йили ташкил этилган "Ўбектеелефилм" студиясида хужжатли, бадий, музикали филмлар ишлаб чиқилмоқда.

Ўзбекистонда радиоэшиттириш ва телевидениега республика Телевидение ва радиоэшиттириш давлат компанияси раҳбарлик қилади.

Ўзбекистон телевидениеси ва радиоси оммавий информация ва пропаганданинг муҳим воситаси сифатида республикадаги улкан вазифаларни амалга оширишда муҳим рол ўйнамоқда, жамиятимизнинг маънавий етуклити, халқ ва мустақил давлатимиз монолит бирлигини намоён этмоқда.

## МАВЗУ 11. АҲОЛИ СОҒЛИҒИ ВА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ СТАТИСТИКАСИ

### РЕЖА:

1. Аҳоли соғлиғи ва соғлиқни сақлаш статистик ўрганиш тушунчаси ва социал - иқтисодий аҳамияти.
2. Аҳоли саломатлигининг кўрсаткичлари.
3. Соғлиқни сақлаш статистикасининг кўрсаткичлари.
4. Вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ бўлган касаллик статистикасининг кўрсаткичлари.
5. Жисмоний тарбия, спорт ва туризм бўйича ахборотлар манбаълари ва кўрсаткичлари.

### 1. АҲОЛИНИ СОҒЛИҒИ ВА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШНИ СТАТИСТИК ЎРГАНИШ ТУШУНЧАСИ ВА СОЦИАЛ ИҚТИСОДИЙ АҲАМИЯТИ

Халқ соғлиғи - бу кишилик жамиятига хос, тарихий этнографик ва табиий иқлим шароитида, демографик ва биологик жараёнларни, урф - одатларни, тиббий ёрдамни ташкил қилиш ва уни ривожлантириш даражасини, жамиятнинг моддий ва социал - иқтисодий ривожланиш даражасини ўзида акс эттирувчи кўрсаткичлар комплекси.

Соғлиқ - жамият, жамоа (коллектив), oilавий ва индивидуал миқёсда моддий ва рухий эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган объектив омилдир. Маълум даражадаги соғлиқ иқтисодий, фан ва маданиятни ривожлантириш учун зарурдир.

Ўз навбатида жамият ривожланиши даражаси, унинг маданияти соғлиқ даражасига салмоқли таъсир кўрсатади.

Гражданлар уруши даврида Россия ҳаётига хавф солаётган тепкили терлама (сипной тиф) касаллиги маданиятсизлик, очарчлик, харобалар, зулмат ва нодонлик натижаси эди.

Ўшанда 70 % халқ (сипянка) тепкили терлама билан касалланган эди. Бу ахволда иқтисодни қандай ривожлантириш мумкин!

Жамиятимиз бошидан кечираётган касаллик туфайли иқтисодий йўқотишни қўйидаги ахборотлар билан тасвирлаб бериш мумкин: касаллик туфайли бир йилда ўртача ишловчи 9 кун иш фаолиятини йўқотади, ҳар куни 700 минг киши касал болаларга қараш учун ишдан коладилар, ҳар бир ишловчини касаллик варақасида (биллютенда) юриш муддатини бир кунгақисқартириш социал суғурта бюджети сарфини 205 млн рублга қисқартирар эди, жамиятнинг ақли заиф (девона) шахсга қилган харажати гриппга қарши курашиш харажатига деярли тенгдир. Бироқ, келтирилган маълумотлар жамият аъзоларининг соғлигини характерловчи омилларни бебаҳо эканини, уни “пул билан” “бахолаб” ўлчаб бўлмаслигини кўрсатади.

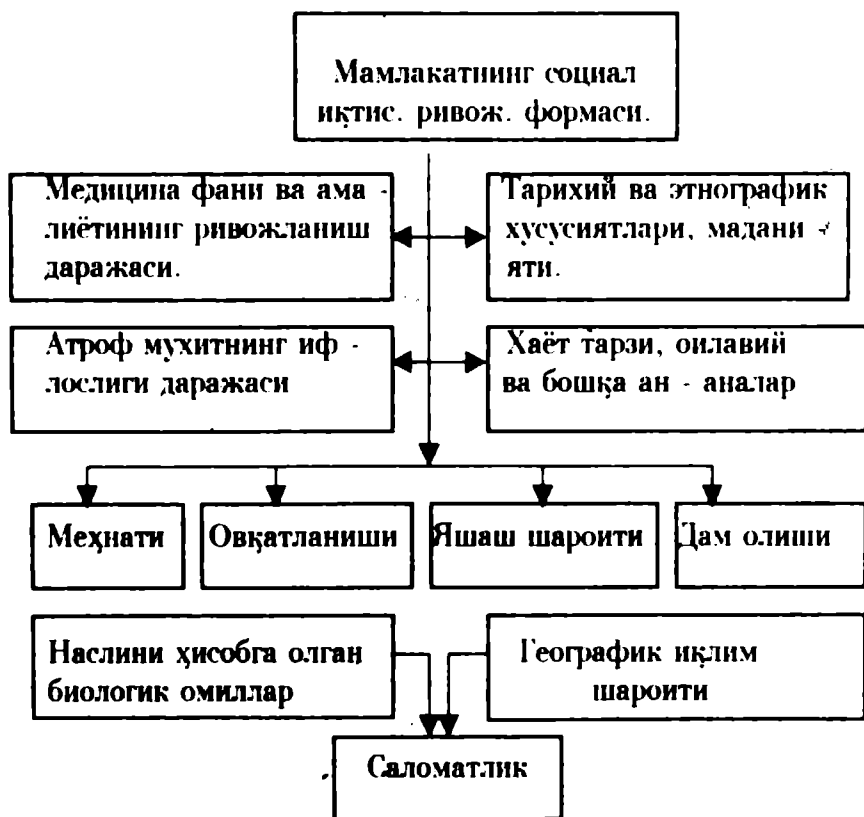
Бундай шароитда касб категориясидаги ананавий тиббий “соғлиқ” масаласи нафақат медицина статистикасида, социал иқтисодий статистикада ҳам ўз аксини топишини тақазо қилади. Шунга асосан ижтимоий статистика олдида саломатлик стагистик кўрсаткичларни умумлаштириб, таҳлил қилиш ва уни қайта ишлаш вазифаси қўйилади.

Аҳоли саломатлигининг кўп сонли факторлар ва шароитлар таъсирида шаклланиши қонуниятларини статистик ўрганиш (схемага қаранг), уларни миқдорий интерпретацияси жамиятта аҳолининг бутун яшаш фаолиятида саломатлигини муҳофаза қилиш тадбирларини ўтказиш учун маблағларни оптимал тақсимлаш имконини беради.

Мамлакатимизда соғлиқни сақлаш - фуқароларнинг кўп йиллик актив хаёти ва юқори даражадаги меҳнат қобилиятига эришиш, соғлиги, рухий кучи ва жисмоний гармоник ривожланишини таъминлаш мақсадида фаолият кўрсатувчи мураккаб халқ хўжалиги системасидир.

Бу тизимда асосий ўрин маҳсулот ишлаб чиқаришда гигиеник регламентларни ўрганиш, атроф муҳит омилларининг сифати, жисмоний юкларнинг нормасини ишлаб чиқиш, ҳамма вазирлик ва идоралар учун халқ хўжалиги объектларини лойihalаш ва қуришда албатта амал қилиш лозим (мажбур) бўлган, санитар - гигиеник ва эпидемияга қарши кураш норма ва қоидаларини ўрнатиш мутлоқ ҳуқуқи фақат Республика соғлиқни сақлаш вазирлигига берилган.

Аҳоли соғлиқини шаклланишидаги шароит ва омиллар схемаси.



Масалан: мувозанатлантирилган овқатланиш гигиеник нормативлари мамлакат озиқ - овқат программасини ишлаб чиқишда асос қилиб олинган, яшаш шароитлари нормативлари асосига - турар жой зарарли моддалар нормативи - меҳнат хавфсизлиги стандартлари стандартлар тизимига асос қилиб олинган. Буларни тегишли нормалар даражасида сақланиб туриш учун давлат капитал маблағлар жамғармасидан пул ажратади.

Ўрнатилган норма ва қоидаларни тўлиқ амалга оширишдаги санитар - гигиеник нормалар соғлиқни сақлаш органларининг ҳуқумронлик характеридаги фаолиятининг асосидир.

Ишлаб - чиқариш ва ноишлаб чиқариш сфераларида тормоқларида санитар - гигиеник регламентларга амал қилинган ҳолда молнялаштириш ва бошқа тадбирлар амалга оширилади.

Соғлиқни сақлаш - тор маънода ишлаб чиқармовчи тармоқ сферасига мансуб бўлиб, у ягона умумдавлат медицина докторинаси (таъминлаш назарияси) асосида инсон ва атроф муҳитнинг бирлигига асосланган, бепул, барчага баробар. Юқори малакали тиббий ёрдамни таъминлайдиги ташкилотдир.

Соғлиқни сақлаш ташкилотлари ва органларида ягона статистик учёт ва ҳисоботлар тизимларини ўрганишда Республика соғлиқни сақлаш вазирлигининг ўзига хос роли бордир.

Умумдавлат статистиканинг бир тормоғи ва шу билан бирга тармоқ фани (дисциплина) сифатида тиббий статистика - ижтимоий гигиена ёки "жамиятнинг саломатлиги ҳақидаги фан" сифатида медицина фанининг муҳим бир бўлагидир. (Н.А. Семашко таърифи)

Статистика аҳоли орасидаги ўлим ва унинг устидан ҳуқумронлик қилувчи касалликлар характерини ва кучини аниқлашга интилади.

Статистика аҳоли қайси сабабга кўра кўпроқ ўлиши, унинг муҳитида қайси юқумли касалликлар ривожланиши,

аҳоли яшаш ҳақиқий давомийлиги ўртача эҳтимоли. аҳоли болалар кўпайишидаги аёлларнинг туғиш даражаси инфодаланувчи қобилиятининг салмоғи, касб шароитлари омма соғлигига қандай таъсир этиши каби мавжуд омилларни аниқлашга интилади. Бу масалалар ҳозирги кунда ҳам ўзининг долзарблилиги (актуаллиги)ни йўқотгани йўқ.

1980 йилларгача санитар статистика "давлат одамларини (казённий) ҳисобга олиш билан шуғулланар эди. Тармоқ сифатида соғлиқни сақлаш ресурслари кўрсаткичлари аниқланар эди. Ҳозирги мустақиллик даврида аҳоли соғлиғини сақлаш статистикаси тизими ривожланиш босқичини бошидан кечиряпти.

## 2. АҲОЛИ САЛОМАТЛИГИНИНГ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Тиббий статистика махсус илмий - амалий ва ўқув фани сифатида икки бўлимдан иборат: аҳоли соғлиғи статистикаси ва соғлиқни сақлаш статистикаси.

Ҳозирги замон аҳоли соғлиғини сақлаш статистикаси аҳолининг касалланиши ва унинг физик ривожланиши даражаси асосидаги демографик ахборотлар базасида шаклланади.

Жамиятнинг саломатлиги - демографик проблемаларни ҳал қилишда муҳим омиллардан бири сифатида қатор демографик кўрсаткичларни, саломатлик даражасини характерлайди. Бу кўрсаткичлар (туғилиш, ўлиш, ўртача ва истиқболдаги умр кўриш) санитар - демографик кўрсаткичлар дейилади.

Булар саломатлик статистикасининг биринчи асосий бўлимини ташкил этади.

Иккинчи бўлим - касалланиш ва унинг турли кўринишлари статистикаси - аҳоли саломатлигини ўрганишдаги марказий проблемалардан бири бўлиб, у тўлиғича соғлиқни сақлаш органлари тасарруфида бўлади.

Учинчи бўлим - физик ривожланиш статистикаси - ўсиб келаётган авлод саломатлигини характерловчи кўрсаткичлари

умумий мажмуасида нисбатан камтарона ўрин эгаллайди.

Соғлиқни сақлашдаги хусусий масалаларни ҳал қилишда статистиканинг ҳар бир бўлими мустақил аҳамият касб этади. Аҳоли соғлиги даражасини аниқлашда бутун кўрсаткичлар комплекси ёки "саломатлик индекслари" асосида ҳукм чиқарилади.

Ҳозирги замонда бир неча тоифадаги аҳоли соғлигини акс эттирувчи саломатлик индексларини тузишга уринишлар бўляпти. Масалан: 1968 й. Наварро соғлиқ (меҳнат фаолиятини йўқотиш ва ўлиш) кўрсаткичлари билан соғлиқни сақлаш кўрсаткичлари (беморлар таширифи ва уларни шифохоналарга ётқизиш) ни бирлаштирувчи индексларини келтириш мумкин.

$$Q = DP + \frac{A}{N}(274) + \frac{B}{N}(91) + \frac{C}{N}(274) \quad \text{ёки}$$

$$Q = DP + \frac{A+C}{N}(274) + \frac{B}{N}(91)$$

Бунда  $Q$  - интегралловчи кўрсаткич,  $D$  - ўлиш кўрсаткичи,  $P$  - ўлиш тўғрисида йўқотилган йиллар,  $A$  - шифохонада ётган кунлар,  $B$  - амб. лабораторияга таширифлар сони,  $C$  - меҳнат қобилиятини йўқотган кунлар,  $N$  - аҳоли сони. Қатор касалликлар бўйича индексларни ҳисоблаб "Муаммо аҳамиятини" яъни ҳозирги пайтдаги долзарб касалликларни ажратиб олиш мумкин.

Аҳоли соғлигини баҳолашда болалар ўлими, умрининг ўртача узунлиги (яъни бир ёшгача бўлган болалар ўлими) кўрсаткичлари муҳим ўрнини эгаллайди. Ҳамма касалликлар тури рўйхатлари ва ҳисоботлари тизимлари соғлиқни сақлаш ходимларининг тасарруфида бўлади.

### 3. СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ СТАТИСТИКАСИНИНГ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Соғлиқни сақлаш статистикаси - даволаш профилактика ташкилотлари фаолиятлари, шароитлари ва тармоқлари ҳақидаги ахборотларни статистик анализ ва қайта ишлаш масаласини ўзида акс эттирувчи санитар (тиббий) статистиканинг бўлиmidир.

Соғлиқни сақлаш статистикаси тиббий ташкилотлар тармоқларини планлаштириш, мақсадга мувофиқ равишда ривожлантириш, қайта қуриш, назорат қилиш, аҳолига тиббий ёрдам кўрсатишни яхшилаш бўйича ўтказиладиган тадбирларни асослаш ва муассасаларни оператив бошқариш масалаларига аниқлик киритади.

Шунинг билан бирга даволаш турли методлари сифати ва аҳолини соғлиғи ҳақидаги статистик ахборотлар асосида профилактик тадбирлар ҳақида ҳукм чиқариш имконини беради.

Аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш ҳолатини характерлаш ва таҳлил қилиш ҳакимлар сони, шифохоналар сони, шифохонадаги ўринлар (койкалар), врачларнинг умумий ва мутахассислари сони, ўрта тиббий персоналлар сони, фельдшер - акушерлик пунктлари сони ва х. к.ларга ўхшаш асосий кўрсаткичлар ёрдамида ўтказилади.

Булар абсолют ва нисбий (хар 10000 кишига) кўрсаткичлардан иборатдир. Аҳолига тиббий хизмат кўрсатишда муҳим звено ҳисобланмиш Поликлиникалар фаолиятлари, поликлиникага ташрифлар сони ва типлари, тиббий муассасаларга ташрифлар структураси, поликлиникага бириктирилган ҳудудлар (участкалар) даги ишлари ёки беморларнинг ўз "участкавой" врачлари ташрифлари, хонадонларда олиб борилаётган тиббий ёрдамлар ва бошқаларга асосан таҳлил қилинади.

Поликлиникалар профилактик ишлари вақти - вақти билан тиббий кўриқдан ўтказиб туриладиган беморлар миқдори, шундай кўриқка келган беморлар мутахассислар сонига нисбатан (%) процент ҳисобида, ҳар 1000 та кўриқдан ўтканлар ичида касалликлари аниқланган беморлар сонини аниқлашдан иборат.

Тайин мақсадлар, масалан туберкулёз (сил), сариқ, онкологик касалликларни аниқлаш мақсадида диспансеризациялар ўтказилган шу ҳудуд аҳолисининг сонига нисбатан процент ҳисобидаги беморлар сони бўйича профилактик ишлар баҳоланади.

Стационар беморлар (ётиб даволанадиган) фаолиятини баҳолашда кенг фойдаланиладиган кўрсаткичлар ўринлар (койкалар) фондидан фойдаланишни характерловчи кўрсаткичлардир.

Бундай кўрсаткичлар бештадир:

1) Бир йилда койкалар

бандлиги ўртача кунлар сони

$$= \frac{\text{стационарда ҳақиқатда беморлар ўтказган койка кунлар сони}}{\text{койкаларнинг ўртача йиллик сони}}$$

2) План бўйича койка кунларнинг бажарилиши процентларда

$$= \frac{\text{стационарда ҳақиқатдан беморлар ўтказган койка - кунлар сони}}{\text{койка - кунлар планли миқдори}}$$

3) Койка обороти (айланмаси)

$$= \frac{\text{стационарда ташириб бўзган беморлар сони}}{\text{койкаларнинг ўртача йиллик сони}}$$

4) Стационарга беморлар ташрифининг ўртача сони.

5) Койкалар бекор туриб қолиш ўртача вақти.

Охирги икки (4,5) кўрсаткич кам ахборотли бўлиб, у ташхис қўйиш ва даволаш сифатига боғлиқдир.

Юқоридаги поликлиника ва стационар фаолиятини характерловчи кўрсаткичлар системасидан кўриниб турибдики, улар беморларнинг тиббий ёрдамга мухтож бўлиб қилган муножатлари бўйича максимал планли юкламаларга мўлжаллангандир.

Беморлар сонининг камайиши яъни маълум ҳудудда аҳоли соғлиғини яхшиланиши шу ҳудуддаги тиббий хизмат фаолияти кўрсаткичларини “пасайтиради”. (Ухудшаёт).

Шунинг билан бирга соғлиқни сақлаш хизматларини ривожланиши, уларни молиялаштириш статистик ахборотлар орқали асосланадиган нормативларсиз амалга ошириш мумкин эмас.

Поликлиника ва стационарлар фаолиятини баҳоловчи кўрсаткичлар билан бир қаторда медицина статистикасига тиббий ёрдамнинг социал аҳамиятта эга бўлган томонларини характерловчи мустақил бўлимлар ҳам киритилган:

медицина статистикаси ёрдамида 0 дан 14 ёшгача (14 йил 11 ой 29 кун ҳам киради) болаларга тиббий ёрдам кўрсатишни ташкил этиш ва унинг натижаларига баҳо берилади.

Тиббий ёрдамнинг бу кўриниши поликлиника хизмат кўрсатадиган ҳудудда болалар орасида касаликни пайдо бўлишини олдини олади.

Ўсмирларни диспансиризациядан ўтказиш статистикаси шаҳар ва қишлоқларда 15 дан 17 ёш (17 йил 11 ой 29 кун) гача ўсмирларни тиббий кузатувдан ўтказиш миқдорий томонларини ўрганади. Бунда қуйидаги ўсмирлар гуруҳлари кўзда тутилади: саноатда ишловчилар, қурилиш ва бошқа ташкилотларда ишловчилар, қишлоқ хўжалигида ишловчилар, ху-

нар - таълим системасидаги ўқувчилар, махсус билим юрти ва техникумларда, умумтаълим мактабларда таълим олувчи ёшлар.

Шунингдек хомиладор аёлларга тиббий ёрдам кўрсатиш статистикаси бу кўринишдаги тиббий ёрдамлар миқдорий томонларини ва унинг натижаларини ўрганади. Бу эса оналик ва болаликни муҳофаза қилиш системасининг бир бўлагидир. Бунда фуқаролик ҳолатларини тўғри қайд қилинишини назорат қилиш учун 0-6 кунлик чақалоқлар ҳақидаги ахборотлар зарур бўлади.

Соғлиқни сақлаш статистикасининг бошқа бўлимлари орасида онкологик, психик (руҳий) ва туберкулёз, венерик (таносил) ва грибоквий (тери, замбуруғ) касалликлари билан оғриган беморлар алоҳида ўрин тутди. Шунингдек, медицина статистикасида Улуг Ватан уруши, Чернобл фожiasi ва Афганистон уруши қатнашчилари ва инвалидларига тиббий хизмат кўрсатиш мустақил бўлимни ташкил этади.

#### **4. ВАҚТИНЧАЛИК МЕХНАТ ҚОБИЛИЯТИНИ ЙЎҚОТИШ БИЛАН БОҒЛИҚ БЎЛГАН КАСАЛЛИКЛАР СТАТИСТИКАСИ КЎРСАТКИЧЛАРИ**

Меҳнаткашларнинг вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотиши билан боғлиқ бўлган касалланиш статистикасининг мақсади ишчилар меҳнат қобилиятларига таъсир қиладиган турли кўринишдаги бетобликларни аниқлашдан иборатдир.

Аниқланган ахборотларга кўра ўткир касалликлар 80 - 100 % ҳолларда вақтинчалик меҳнат фаолиятини йўқотиш билан кечади. Қатор сурункали касалликлар (паразитар, паразит туфайли ёйилувчи), эндокрин (ички секреция безларига оид), ва гинекологик, кўриш органлари, тери касалликлар ва баъзи бир бошқа касалликлар меҳнат қобилиятини камроқ йўқотиш билан боғлиқ бўлган касалликлар даражасига турли омиллар таъсир этади. Улардан асосийлари: меҳнат шароитининг сани-

тар - гигиеник ҳолати, меҳнат жараёнини ташкил этиш ва врачлик экспертиза (текширув) лар сифати, ишчиларнинг ба-  
логат ёшига етганлиги ва мутахассислик состави.

Вақтинчалик меҳнат фаолиятини йўқотиш билан боғлиқ  
бўлган касалликлар анализлари 100 ишчи (ёки персонал) ҳи-  
собдан ўтказилади. Асосий кўрсаткичлар:

Меҳнат қобилиятини йўқотиш ҳоллари кўрсаткичлари  
меҳнат қобилиятини йўқотиш абсолют сони . 100

= 

---

 ишчиларнинг ўртача сони

Меҳнатга қобилиятсизлик кунлар кўрсаткичи

меҳнатга яроқсизлик кунлар абсолют сони . 100

= 

---

 ишчиларнинг ўртача сони

Меҳнатга яроқсизлик қисми, проценти

меҳнатга яроқсизлик кунлари абсолют сони . 100

= 

---

 ишчилар ўртача сони 365

Меҳнатга яроқсизлик ҳоллари ўртача давомийлиги

меҳнатга яроқсизлик кунлари абсолют сони

= 

---

 меҳнат қобилиятини йўқотиш ҳоллари сони.

Мамлакат бўйича кўрсаткичлар ўртачаси:

Меҳнат қобилиятини йўқотиш ҳоллари кўрсаткичи ҳар  
100 ишчига бир йилда 80 - 95; кунлар 700 дан 900 гача; ҳол-  
лар давомийлиги 10 - 11 кунни ташкил этади.

Вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ бўлган касалликларни ўрганиш муҳим халқ хўжалик аҳамиятига эга, шунингдек, ишчилар соғлиги ва меҳнатни муҳофаза қилиш системасини ривожлаштиришда меҳнат кунини йўқотиш кўрсаткичига социал сугурта йўли билан маблағларни сарфлашда катта аҳамиятга касб этади.

## 5. ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ, СПОРТ ВА ТУРИЗМ БЎЙИЧА АХБОРОТЛАР МАНБАЪДИ ВА КЎРСАТКИЧЛАРИ

Жисмоний тарбия ва спорт статистикаси ва туризм статистикаси социал статистиканинг иккита мустақил тармоғи бўлиб, мамлакатимиздаги аҳоли жисмоний тарбия системасини, спортнинг ривожланиши, ундаги ютуқлар, туризм ривожланишининг миқдорий томонларини ўрганади.

Жисмоний тарбия ва спорт статистикаси физкультурачилар состави ва физкультурачи кадрлар сони, разрядли спортменлар тайёрлови, спорт иншоатлари тармоқларининг мавжудлиги, физкультурачилар ҳаракатининг (давомийлиги) оммавийлиги, унинг даромадлари ва бошқаларни ўрганади.

Районда (шаҳарда) физкультура ва спортнинг ривожланишини характерловчи кўрсаткичлар қуйидагилардир: спорт иншоатларининг сони, спортменлар сони ва бошқалар.

Физкультурачилар ҳаракатининг оммавийлигини характерловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш мақсадида: аҳоли ҳар 1000 кишига тўғри келадиган спортчилар сони, физкультурачилар мохирлиги; 1000 та спортчига тўғри келадиган разрядларнинг сони, 10 ёшдан 16 ёшгача ҳар 1000 та аҳолига тўғри келадиган значокли спортчилар сони;

Физкультура ва спорт билан шуғулланувчи шахслар маҳсул медицина назоратида бўладилар. Оммавий спорт мусобақалари ҳисобидан травма (жароҳат)лар турлари ҳақида, кўрсатилган тиббий ёрдамлар миқдори, шифохонага ётқизилган

спортсменлар сони ҳақидаги ахборотлар кўрсатилади.

Ташкилотлар, муассасалар, ўқув юртларида “Физкултура ва спорт бўйича ҳисобот” формаларида ва “9 йиллик ва ўрта мактабларда физкултура бўйича ҳисобот” формалари таркибида физкултурачилар ҳаракати ҳақидаги статистик ахборотлар ётади. Спортдаги ютуқлар ва рекордлар ҳақидаги мусобақалар махсус статистикасини физкултура ва спорт давлат комитети томонидан олиб борилади.

Туризм - аҳоли жисмоний тарбиясининг бир кўриниши ва меҳнатқашларнинг уюштирилган дам олишларидир. Ташқи туризм ташқи савдо ташкилотлари тасарруфида, ички туризм эса - қасаба союзлар туризм ва экскурсиялар бўйича уюшмаси ихтиёридадир. Унда туризмнинг ҳамма турлари бўйича мамлакатнинг турли ҳудудларида “Юқори малакали туристик маршрутлар” рўйхати ишлаб чиқилди. Экскурсия типидagi туризм - маданий, тарихий ва табиий диққатга сазовор жойларни кўришни илгаридан белгилабқўйилган маршрутлар бўйича транспортнинг турли хилларида амалга оширилади.

Спорт туризми уюштирилган ва ҳаваскорлик шаклида бўлиши мумкин. Иккала ҳолда ҳам назорат - қутқариш хизмати рўйхатидан ўтиши шарт, чунки маршрутда тез ёрдам кўрсатиш зарур бўлиб қолиш ҳоллари бўлади.

Туризм ҳақидаги статистик ахборотлар транспортлар ва экскурсантлар хизмати ҳисоботларида бериб борилади.

Турли маршрутлардаги туристларга хизмат кўрсатиш йўлланмалари бўйича ва йўлланмаларсиз ташкил этилади.

Мамлакатимизда чет эллик туристлар учун алоҳида уchet олиб борилиб, улар учун республикамиз фуқаролари учун Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Ургенч тарихий ва диққатга сазовор бўлган обидалар таъмирланиб, ўз холига келтирилмоқда.

Бунинг учун давлатимиз жуда катта мабдағ ажратмоқда.

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш. Ҳозирги Ўзбекистон худудида илгари соғлиқни сақлаш ишлари жуда примитив аҳволда бўлган. У даврларда соғлиқни сақлашга тегишли бирор муассаса (шифохона, амбулатория, дорихона ва х. к.) тиббиёт ходимлари (врач, ҳамшира ва бошқалар) ва умуман соғлиқни сақлаш тизими бўлмаган. Даволанувчиларнинг кўпчилиги эмпирик ва рационал даволаш чора ва усуллари (пархез, массаж) қум - туз қиздириб босиш, аччиқ тош ишлатиш, кўкпори, ялпиз, қимиз ва бошқаларни ичириш ва х. к.) га амал қилувчи ананавий халқ медицинаси вакилларига ёки шарқ медицинаси (Розий, Ибн Сино ва бошқалар) тиббий асарларидаги кўрсатмалар асосида иш кўрувчи табиблар (масалан: Тошкентда Зоҳидхон табиб, Қўқонда Ҳамзанинг отаси Ибн Ямин Ниёз, Хоразмда Мулла Хўжаниёзтабиб, Самарқандда Аваз табиб, Бухорода Хозик табиб ва бошқалар) га мурожаат қилганлар.

Ўзбекистон тереториясида 1913 йилда ҳаммаси бўлиб 65 фелдшерлик амбулаторияси, 10 - 15 ўринли 64 касалхона (жами 976 ўринли), 33 хусусий дорихона, 102 врач (уларнинг кўйичилиги харбийлар), 171 фелдшер, 63 акушерка, 39 тиш врачлари ва 80 фармацевт бўлган. Бундан қишлоқ районларида жами 138 ўринли 23 касалхона, 23 амбулатория ва 10 фелдшерлик пунктлари ишлаган. Маҳаллий халқ вакилларида бир неча чечак эмловчилардан бошқа ҳеч қандай мутахассис бўлмаган.

Медицина ёрдамнасосини пуллик бўлган, ҳукумат томонидан соғлиқни сақлаш ишларига ниҳоятда кам маблағ сарфланган (1914 йилда жон бошига 14 тийиндан). Аҳоли орасида сил, трахома, гижжа, вабо каби юқумли ва бошқа касалликлар кўп тарқалган. Хомилдорларнинг 2,3 % и туғуруқ даврида ўлган, барча туғулган чақалоқларнинг 5,6 % и ўлик туғилган. 1000 боладан 300 таси 1 ёшгача кирмай ўлган. Ўртача умр 30 йилгача бўлган. Тез - тез тарқалиб турадиган юқумли касаллик эпидемиялари натижасида кўплаб одамлар

ўлган. Масалан: Тошкент шаҳрида 1894 йилда безгакдан 10 мина яқин одам, Туркистон ўлкаси бўйича 1872 йили вабодан 38 минг киши нобуд бўлган. Бухоро амирлиги территориясидаги аҳолининг 20 % кўпроғи ришта билан касалланган.

Ўзбекистонда 1917 йил 19 ноябрда Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги ташкил этилди. Туркистон халқ комиссариати «бепул дори бериш» ҳақидаги қарор қабул қилди, барча хусусий медицина муассасалари (амбулатория, касалхона, дори-хоналар) давлат ихтиёрига ўтказилди. Ўлкамиздаги барча медицина кадрлари рўйхатга олинди. Шаҳар ва област депутатлари советларида халқ соғлиғи бўлимлари ташкил этилди.

Гражданлар урушдан кейин асосий ишлар кўп тарқалган хар ҳил терлама, вабо, сил ва бошқа касалликларга қарши курашиш, очарчилик оқибатларини бартараф этишга қаратилди.

1920 йилда Ўлка бактерология лабораторияси, Ўлка бактерология институтига айлантирилди (ҳозирги Вакцина ва зардоблар илмий тадқиқот институти). Бу институтда 1921 йилда чечакка қарши 3млн. доза вакцина тайёрланди. Эпидемик асалликлар билан оғриганларни жойлаштириш ва даволаш учун 7 мингга яқин ўрин ташкил этилди.

Безгак авж олган жойларга безгакка қарши махсус отрядлар жўнатиildi. Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Скобелев (Фарғона) ва бошқа шаҳарларда катталар ва болалар касалхоналари очилди. Уларда кўз, қулоқ, асаб касалликлари бўйича ихтисослаштирилган бўлимлар ташкил қилинди. Республиканинг барча шаҳарларида туғуруқхоналар, амбулатория ва тиш кабинетлари ишга туширилди. Тошкентда 180 ўринли шифохонаси бўлган физикавий усуллар билан даволаш институти ташкил бўлди.

1920 йилда Ўлкада биринчи (Тошкентда) силга қарши диспансер қурилди. Тиббий - санатория назорати ташкил этилди.

Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш медицина фанлари билан бирга тўхтовсиз ривожланиб борди ва улкан ютуқларга эришди. Баъзи юқумли касалликлар бутунилай тугатилди.

Ўзбекистоннинг барча вилоятларида 1978 йилда аҳолига 17 - 18 хил жойларда эса 24 хил ихтисослик бўйича медицина ёрдами кўрсатилди. Ўзбекистонда 176,5 минг ўринли 1115 ихтисослаштирилган касалхона, 2043 врачлик амбулатория ва поликлиника, 242 диспансер, 5394 фелдшер акушерлик пунктлари, 1444 дорихона, 509 аёллар ва 809 болалар консултациялари, 198 тез медицина ёрдами станцияси ва бўлимлари, 203 санитария - эпидемиология станцияси, 69 санаторий, поликлиникаларда ихтисослаштирилган 210 онкология, 194 урология, 382 кўз кабинетлари, 174 тери таносил, 275 даволаш физкультураси, 74 наркологиya, 257 кардиология ва ревматология, 223 ўмирлар кабинетлари, 1466 клиник диагностика лабораториялари, 899 физиотерапия, 798 рентген кабинетлари мавжуд. (1979 йил маълумотлари). Соғлиқни сақлашга сарфланган маблағлар 1924 йилда 196,6 млн, 1974 йилда 47,3 млн, 1979 йилда 665,4 млн сўмини ташкил этди.

Ўзбекистонда мустақиллик ўрнатилган дастлабки кунлардан оналар ва болалар муҳофазаси муҳим давлат вазифаларидан бирига айланди ва узликсиз ривожлантириб борилмоқда. Изчиллик билан ўтказилган медицина ва бошқа тадбирлар натижасида болаларнинг жисмоний ривожланиши яхшиланиб бормоқда. Мустақиллик даврида илгари даврга нисбатан болалар ўлими, оналарнинг туғуруқ вақтидаги ўлими сезиларли даражада камайди.

Болаларга ҳам медицина ёрдами кўрсатиш (хирургия, травматология, неврология ва бошқалар) ихтисослаштирилган. Чала туғилган болалар учун махсус бўлимлар очилган. Патологик клиникаси, фарзандсизликни ёки қизлар гинекологик касалликларини даволайдиган махсус кабинет ва диспансерлар ташкил этилган. Республикамизда соғлиқни сақлаш, санитария

эпидемиология ишларига соғлиқни сақлаш вазирлиги бош бошқармаси раҳбарлик қилади. Республикада 203 санитария - эпидемиология станцияси (СЭС) бўлиб, уларда шовқин, тебраниш, токсикология ва бошқалар бўйича иш олиб борадиган санитария гигиена лабораториялари мавжуд. СЭС ларда 2,9 мингдан кўпроқ мутахассис врачлар ишламоқда. СЭС лар қошида санитария маориф секторлари ташкил этилган, санитария маориф ишлари вилоят ва шаҳарлардаги махсус 62 санатория - маориф уйлари олиб боради.

Республикада аҳолини ҳамда даволаш - профилактика муассасаларини дори, санитария - гигиена ва бошқа медицина буюмлари билан таъминлаш ишларини Ўзбекистон дорихоналари бош бошқармаси ва “Ўзмедтехника” (вилоятларда дорихоналар бошқармаси) олиб боради.

Республикада 25 ихтисослаштирилган медицина магизини, 1444 дорихона, 413 га яқин ларёк ва киоскалар (шаҳарларда 474, қишлоқларда 970), 3357 дорихона пунктлари ҳамда касалхоналар қошида 452 дорихона бор.

Ўрта ҳисобда 14 минг кишига бир дорихона тўғри келади. Бир йил мобайнида аҳолига 61844,1 минг рецепт бўйича дори берилади. Республикада 199 “Медтехника”, 52 “оптика” магазинлари бор. (1979 йил маълумотлари).

Мустақил давлатимиз шифобахш Умумдавлат аҳамиятга эга бўлган жойлар ҳақидаги қатор чиқарган қарорларида Республикада санатория курорт ишининг ривожланишига замин яратади.

Медицина кадрлари тайёрлаш иши соҳасида Тошкентда 1919 йили Олий медицина ва фармацевтика мактаблари, врач ёрдамчилари учун малакани ошириш курслари, хирургия бўйича қисқа муддатли курслар, медицина ҳамширалари учун 4 ойлик курслар очилди ва 1920 йили САГУ да медицина факултети ташкил этилди. Кейинчалик хар бир вилоят марказида медицина мактаблари очила бошлади.

Республикада 1979 йилдан медицина кадрлари тайёрлаш бўйича 4 та медицина институти (Тошкент, Андижон, Самарқанд медицина институтлари, Ўрта Осиё педиатрия медицина институти), Фармацевтика, врачлар малакасини ошириш институтлари (Тошкентда) ва 21 медицина билим юртлири ишламоқда.

Ўзбекистон аҳолининг врачлар билан таъминланиши бўйича 1914 йилда 10 минг кишига 0.3 врач тўғри келган бўлса, 1979 йилда 27.7 врач тўғри келди.

Педиатрия ва акушерлик - гинекология кадрлари ва муассасалари сони ва улардаги ўринларнинг ўсишини қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин:

	1924	1940	1950	1960	1970	1975	1979
Аёллар консултатциялари	5	184	240	267	348	396	509
Бодалар консултатциялари ва поликлиникалар	5	189	232	278	439	549	809
Касалхоналардаги акушерлик - гинекология ўринлари	75*	2973	4028	8872	16284	19426	24239
Касалхоналардаги бодалар ўринлари	100	2572	3447	1015	25603	31587	42001
Акушер - гинеколог врачлар	-	220	418	770	1500	2149	-
Педиатр врачлар	-	323	683	1535	2964	5069	-
Акушерка ва фелдшер акушерлар	119	1659	1974	6066	11424	12772	-

\* фақат туғуруқхона ўринлари.

Физкултура ва спорт. Қадимги даврдан Ўзбекистоннинг хозирги тереториясида яшаган халқлар камондан отиш, найза уюқтириш, кураш, чавандозлик мусобақалари билан шугулланганлар.

Қушон подшолиги даврида шахмат, кураш, от спорти турларидан улоқ, от пойгаси мусобақалари пайдо бўлган.

Қушлар ёрдамида ов қилиш ҳам машхур бўлган. Бундан ташқари чавгон ўйини ҳам кенг тарқалган.

Кейинчалик Туркистоннинг бир қанча шаҳарларида спорт жамиятлари пайдо бўлди. Жумладан 1882 йили Тошкентда, 1894 йили Самарқандда пойгачилар жамияти, 1885 йили Тошкентда “Хаваскор велосипедчилар жамияти” ва бошқа жамиятлар тузилди. Ишчиларнинг дастлабки спорт тўғарақлари ҳам 1910 йили тошкентда ташкил этилди. Бу тўғарақларда гимнастика, енгил атлетика, футбол бўйича машғулотлар ўтказилди.

1919 йилдан ўқувчилар ўртасида “Олимпиада ўйинлари” номи билан турли мусобақалар бўлиб турди. 1920 йилдаги ўрта Осиё 1 - олимпиадасида (250 қатнашчи) енгил атлетика, от спорти, футбол, шахмат, 2 - олимпиадасида (1921 йил, 240 қатнашчи) эса енгил атлетика, оғир атлетика, кураш, бокс, баскетбол, гимнастика, футбол, шахмат ва спортнинг бошқа турлари бўйича мусобақалар бўлди.

1924 йилда бутун Туркистон 1-спартакиадаси (260 қатнашчи) бўлиб ўтди.

Ўша йили бир қанча спорт тўғарақлари ташкил қилиниб, уларда етук тренерлар етишиб чиқди.

1923 йилда Ўрта Осиёда мустақил физкултура олий кенгаши ташкил этилди. 1924 йили Ўзбекистон Республикаси ташкил бўлгач, республикада физкултура ва спорт ишлари тараққий эта бошлади. Шу йили Ўзбекистонда 1600 физкултурачиния бирлаштирган 16 физкултура коллективи тузилди.

1927 йили Ўзбекистон 1 - спартакиадаси (334 қатнашчи), 1928 йилда 2 - спартакиадаси (585 қатнашчи) бўлиб ўтди.

Ўзбекистонда физкултура ҳаракатини янада ривожлантиришда республика 3 - спартакиадаси (1933 йилда) катта аҳамиятга эга бўлди.

1978 йили физкултура жамоалари спорт клублари ва мактабларида 2,9 млн га яқин киши шуғулланди. Корхона, муассаса, ўқув юртларида ишлаб чиқариш гимнастикаси ташкил қилинган (1,5 млн киши қатнашди)

1979 йилгача Ўзбекистонда 4 мингдан ортиқ спорт мастери, 90 га яқин халқаро классдаги спорт мастерлари, 14 хизмат кўрсатган спорт мастери тайёрланди.

Кадрлар Ўзбекистон физкултура институти, 2 - физкултура техникуми, Педагогика институтларидаги 9 - жисмоний тарбия факултетларида тайёрланади. Ҳар йили 5000 дан ортиқ олий ва 800 дан ортиқ ўрта физкултура маълумотли мутахассислар тайёрланади.

Республикада физкултура ҳаракатининг моддий - техника базаси ривожланмоқда. 1979 йилда 127 стадион, 240 спорт зали, 146 бассейн, 32 минг спорт майдони, 4,5 мингдан ортиқ футбол майдони, 1239 тир ва бошқалари шлади.

Ўзбекистонда физкултура ва спортнинг оммавий пропагандасига алоҳида эътибор берилади.

Пропаганданинг энг муҳим воситаларидан бири спорт мусобақаларидир. Фақат 1978 йили 200 дан ортиқ турли даражадаги мусобақалар бўлиб ўтди.

Республикада “Ўзбекистон физкултурачиси” “Футбол” спорт газеталари чиқиб туради.

1978 йили республика спортчилари жаҳон, европа расмий чепионатларида қатнашиб 110 олтин, кумуш. Бронза медалларини қўлга киритдилар.

**Ўзбек спортчиларининг халқаро учрашувлари 1931 йилдан бошланган. Турли йилларда Япония, ГДР, Хиндистон, Афғонистон, ХХР, Саудия, БААР, Эфиопия ва бошқа давлатлардан Ўзбекистонга спортчилар келган. Ўзбекистоннинг спорт ташкилотлари 60 дан ортиқ мамлакат спорт ташкилотлари билан алоқа қилади.**

## МАВЗУЛАР БЎЙИЧА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР

### Машғулот № 1

#### Ўзбекистон Республикаси аҳоли сони статистикаси

Йиллар	Аҳоли сони минг киши	Жумладан		Аҳоли умумий сони про центларда	
		шаҳарда	қишлоқда	шаҳарда	қишлоқда
1970	11799**	4322	7477		
1979	15391**	6348	9043		
1980	15757	6452	9305		
1986	18423	7453	10970		
1987	18936	7650	11286		
1988	19430	7899	11531		
1989	19905**	8111	11794		
1990	20322	8282	12040		
1991	20708	8344	12364		

$$11\ 799 - 100 \quad x = \frac{4322 \cdot 100}{11799} = 36,63. \quad 63,36.$$

4322 - x

#### 1 - машғулот жавоби

Йил	Шаҳар	Қишлоқ
1970	36,6	63,4
1979	41,2	58,8
1980	40,9	59,1
1986	40,5	59,5
1987	40,4	59,6
1988	40,7	59,3
1989	40,7	59,3
1990	40,8	59,2
1991	40,3	59,7

## Машгулот №2

### ЎҚАР, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳудуди ва аҳоли сони

Худудлар	Худуд майд миг км <sup>2</sup>	Аҳоли сони миңг киши			Ўртача % ларда		
		1979	1989	1991	1979	1989	1991
Ўзбекистон	447,4	15391	19905	20708			
ЎҚАР	164,9	902	1225	1274			
Андижон в-т	4,2	1349	1727	1795			
Бухоро в - т	142,1	1263	1629	1708			
Жиззах	20,5	511	738	780			
Қашқадарё	28,4	1121	1599	1698			
Наманган	7,9	1100	1477	1558			
Самарқанда	24,5	1783	2291	2386			
Сурхандарё	20,8	895	1254	1336			
Сирдарё	5,1	449	569	580			
Тошкент	15,6*	1779	2135	2179			
Фарғона	7,1	1694	2154	2226			
Хоразм	6,3	747	1015	1068			
Тошкент ш.**		1798	2102	2120			

### Машгулот № 3,4

**ҚҚАР, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳудудидаги шаҳар ва қишлоқ-  
да яшовчи аҳоли сон**

Вилоятлар	Шаҳарда			№ ларда		
	1979	1989	1991	1979	1989	1991
Ўзбекистон	6348	8111	8344			
ҚҚАР	382	585	614			
Андижон	287	559	579			
Бухоро	469	626	654			
Жиззах	140	221	229			
Қашқадарё	283	417	446			
Наманган	378	550	595			
Самарқанд	723	699	721			
Сурхондарё	172	245	257			
Сирдарё	141	186	187			
Тошкент	760	937	955			
Фарғона	565	703	695			
Хоразм	150	281	292			
Тошкент ш.	1798	2102	2120			

Вилоятлар	Қишлоқда			№ ларда		
	1979	1989	1991	1979	1989	1991
Ўзбекистон	9043	11794	12364			
ҚҚАР	520	630	66			
Андижон	962	1168	1216			
Бухоро	794	1003	1054			
Жиззах	371	517	551			
Қашқадарё	838	1182	1252			
Наманган	722	927	963			
Самарқанд	1060	1592	1665			
Сурхондарё	723	1009	1079			
Сирдарё	308	383	393			
Тошкент	1019	1198	1224			
Фарғона	1129	1451	1531			
Хоразм	597	734	776			
Тошкент ш.						

**Кўрсатма:**

$$382 + 520 = 902$$

$$382 \cdot 100 : 902 = 42,4$$

$$585 + 630 = 1415$$

$$585 \cdot 100 : 1915 = 48,1$$

$$614 + 660 = 1274$$

$$614 \cdot 100 : 1274 = 48,2$$

$$6348 + 9043 = 15391$$

$$6348 \cdot 100 : 15391 = 41,2$$

**Машғулот № 5 Фарғона вилоят аҳоли сони**

	Улчов бирлиги	1991 йил	1993 йил	1994 йил	1995 йил
Жаъми аҳоли сони.	минг	2282,2	2398,0	2444,5	2499,5
Шу жумладан:	киши				
шаҳар аҳолиси		702,4	726,9	727,0	735,5
қишлоқ аҳолиси		1579,8	1671,1	1717,5	1764,0
Аҳоли умумий со- нидан:					
шаҳар аҳолиси	фоиз	30,8			
қишлоқ аҳолиси	фоиз				

Кўрсатма:  $702,4 \cdot 100 : 2282,2 = 30,8$

**Машғулот № 6**

	Улчов бирлиги	1991 йил	1993 йил	1994 йил	1995 йил
Умумий аҳоли сони- дан эркаклар:	минг киши	1125,1	1184,5	1209,5	1238
шаҳарда		338,7	351,8	352,6	357,5
қишлоқда		786,4	832,7	856,9	880,9
аёллар:		1157,1	1213		
шаҳарда		362,2	375,1	374,4	378,0
қишлоқда		794,9	838,4	860,6	883,1
Аҳолининг умумий со- нига нисбатан					
эркаклар	фоиз	49,3			
аёллар	фоиз				

Кўрсатма:  $1125,1 \cdot 100 : 2282,2 = 49,3$

### Машғулот № 7 Меҳнат ресурслари.

Иқтисод секторида банд бўлган аҳоли ўртача сони (минг киши)

	1985 й.	1990 й	1985-1990 й	
			% ҳисобида	
Халқ хўжалиги бўйича ҳаммаси	6619,1	7944,9	100	100
1) Давлат секторида	4753,5	5211,1		
Кооператив секторда	1207,8	1544,8		
жумладан: колхозларда	1019,0	1085,3		
матлубот жамиятларида	188,8	235,7		
Товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш кооперативларида	—	223,8		
Якка хўжалик секторида	657,8	1189,0		
жумладан: Деҳқон хўжалигида	-	3,1		
Шахсий томорқа хўжалигида	655,0	1172,5		
Якка тартибдаги меҳнат фаолиятида	2,8	13,4		

### Машғулот № 8

ЎҚАР, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бўйича ишчи ва хизматчилар ўртача йиллик сони (минг киши)

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Ўзбекистон	4168,7	4833,5	4912,1	5035,7	5037,7	5061,0	5141,4
ЎҚАР	270,7	315,8	315,5	318,2	317,6	322,5	336,6
Андижон в -ти	304,4	359,6	369,5	379,3	389,7	383,2	395,1
Бухоро	262,9	332,3	333,3	344,0	348,4	352,7	362,0
Ғиёзх	167,9	217,2	213,9	222,5	224,4	224,0	227,6
Қашқадарё	299,0	353,3	350,8	366,4	367,4	371,7	389,5
Наманган	224,8	278,2	291,0	299,0	306,8	306,3	311,6
Самарқанда	383,5	439,7	449,5	464,7	449,5	478,5	499,3
Сурхандарё	219,4	249,2	256,5	269,0	271,1	280,7	287,6
Сирдарё	157,7	180,8	181,3	178,7	180,3	175,3	178,1

Тошкент	503,6	565,8	574,3	585,0	576,6	564,8	544,2
Фарғона	428,1	489,0	502,4	516,4	516,6	522,8	531,2
Хоразм	136,68	170,8	178,4	187,5	188,7	197,2	205,2
Тошкент ш	810,1	881,8	895,7	905,0	900,6	881,3	873,4

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Ўзбекистон	100	100	100	100	100	100	100
ЎҚҚАР	6,49						
Анджон в -ти							
Бухоро -							
Жиззах							
Қашқадарё							
Наманган							
Самарқанда							
Сурхандарё							
Сирдарё							
Тошкент							
Фарғона							
Хоразм							
Тошкент ш							

Кўрсатма:  $270,7 \cdot 100 : 4168,7 = 6,49$

### Машғулот № 9

Фарғона вилоятини халқ хўжалигида бўлган ишчи ва хизматчиларнинг ўртача йиллик сони (минг киши)

	1991 Йил	1993 Йил	1994 Йил	1996 Йил	1991 %	1993 %	1994 %	1996 %
Халқ хўжалигида ижоди. Жумладан:	715,4	735,0	773,4	752,9	100	100	100	100
Саноатда	148,5	148,0	163,4	158,2	20,76			
Қишлоқ хўжалигида	221,1	236,7	303,3	294,2				
Ўрмон хўжалигида	0,6	0,6	0,5	0,5				
Қурилишда	54,3	54,0	41,8	39,8				
Транспорт ва алоқа	37,4	37,7	27,5	27,7				
Савдо, уқум оақ мод. тех тивъиноти	47,4	52,3	49,4	41,5				
Ахборот ҳ - ш хиз.	0,9	0,4	0,5	0,5				
Ишлаб чиқ. турлари	5,7	3,6	3,7	8,7				
Уй жой хўжалиги	19,8	20,6	16,7	16,2				
Соғлиқни сақлаш	48,1	47,5	52,3	56,3				
Халқ тивъли	19,0	120,9	100,7	98,2				

Молля ва сугурта	2,4	2,9	2,6	3,5			
Бошқарув	7,5	8,0	7,9	7,9			
Бошқа соҳалар	4,7	3,8	3,3	1,7			

Кўрсатма:  $148,5 \cdot 100 : 715,4 = 20,76$

### Машғулот № 10

Халқ хўжалигининг тармоқлари бўйича ишлаб чиқарилмаган миллий бойлик (даромад). (амалда ҳаракатдаги баҳолар; млрд. сўм)

Х/х тармоқларида	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Ишлаб чиқарилган миллий бойлик жумла - дан х/х тармоқларида:	17,5	20,0	19,6	19,4	20,8	21,5	23,3
Саноат	5,6	7,0	6,8	7,0	6,5	5,6	6,0
Қишлоқ хўжалиги	5,9	7,1	6,8	6,5	7,8	9,1	10,3
Қурилиш	2,2	2,6	2,8	2,7	3,1	3,1	3,3
Транспорт ва алоқа	0,7	1,1	1,0	1,0	1,1	1,1	1,1
Савдо, моддий техника таъминоти ва бошқа тармоқлар	3,1	2,2	2,2	2,2	2,3	2,6	2,6

Х/х тармоқларида %	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Ишлаб чиқарилган миллий бойлик жумла - дан х/х тармоқларида:	100	100	100	100	100	100	100
Саноат							
Қишлоқ хўжалиги							
Қурилиш							
Транспорт ва алоқа							
Савдо, моддий техника таъминоти ва бошқа тармоқлар							

Кўрсатма:  $5,6 \cdot 100 : 17,5 = 32\%$

Миллий бойликдан истеъмолда ва жамғаришда фойдаланиш (амалдаги ҳаракатдаги баҳоларда) млрд. сўмларда

Тармоқлар	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Истеъмол ва жамғаришда фойдаланилган миллий бойл	17,5	22,8	22,5	22,7	21,9	24,6	26,8
Жумладан: истеъмолда	13,2	17,0	17,3	17,4	18,5	19,6	21,3
Жамғариш ва бошқ харажат	5,2	5,8	5,2	5,3	3,4	5,0	5,5
жамғариш ва истеъмолда %	100	100	100	100	100	100	100
Жумладан: истеъмолда							
жамғариш ва бошқ харажат							

Кўрсаткич  $13,2:100 : 18,4 = 71,73$

**Ўзбекистон Республикаси Фарғона  
вилоятининг**

**П А С П О Р Т И**

Ташкил бўлган йил - 1938 йил 15 январ

Худуди - 6,8 минг кв. км.

Аҳолиси сони, 1995 йил

1 январ ҳолатига - 2444,5 минг киши

Аҳолининг зичлиги

1 кв. км.

## Вилоятнинг маъмурий - ҳудудий бўлиниши

	Сони						
	Шаҳарлар	Шаҳарга бўйсунувчи туман	Туманлар	Туманга бўйсунувчи шаҳарлар	Шаҳар тинидаги қишлоқлар	қишлоқ фуқаролар йиғини	Аҳоли яшаш пунктлари
Вилоятлар бўйича	5	1	15	4	10	164	1182
Шаҳарлар					1	6	34
Қувасой	1				1	6	34
Қува	1						
Қўқон	1				1		
Марғилон	1				1		
Фарғона	1	1				3	11
Туманлар							
Бешариқ			1	1		8	101
Богдод			1		1	10	75
Бувайда			1			11	85
Даснғара			1		1	8	123
Ёлявон			1		1	10	28
Қува			1			11	91
Олтиариқ			1	1	1	15	31
Охунбобоев			1			16	82
Риштон			1	1		11	56
Сох			1			4	19
Тошлоқ			1		1	10	93
Ўзбекистон			1	1	1	10	108
Учкўприк			1			9	130
Фарғона			1		1	16	49
Фурқат			1		1	6	66

### Вилоят аҳолиси сони

	Ўлчов бирлиги	1993 йил	1994 йил
Ҳами аҳоли сони	минг киши	2398,0	2444,5
Шу жумладан			
Шаҳар аҳолиси сони	минг киши	726,9	727,0
Қишлоқ аҳолиси сони	минг киши	1671,1	1717,5
Аҳоли умумий сонига нисбатан			
Шаҳар аҳолиси сони	фоиз	30,3	29,7
Қишлоқ аҳолиси сони		69,7	70,3
Умумий аҳоли сонидан:			
Эркаклар	минг киши	1184,5	1209,5
шундан: Шаҳарда	минг киши	351,8	352,6
Қишлоқда	минг киши	832,7	856,9
Аёллар	минг киши	1213,5	1235,0
шундан: Шаҳарда	минг киши	375,1	374,3
Қишлоқда	минг киши	838,4	860,6
Аҳолининг умумий сонига нисбатан			
Эркаклар	фоиз	49,4	49,5
Аёллар	фоиз	50,6	50,5

## Вилоят аҳолисини табиий ва ҳақиқий ўсиши

	1993 йил	1994 йил
Аҳолининг табиий ўсиши	61,7	58,7
Шундан:		
Шаҳарда	13,0	12,9
Қишлоқда	48,7	45,8
Туғилиши	78,0	74,7
Шундан:		
Шаҳарда	18,9	18,3
Қишлоқда	59,1	56,4
Ўлиши	16,3	16,0
Шундан:		
Шаҳарда	5,9	5,4
Қишлоқда	10,4	10,6
Аҳолининг механик ўсиши	- 1,7	-12,2
Шундан:		
Шаҳарда	- 3,9	-12,8
Қишлоқда	+2,2	+0,6
Аҳолининг механик ўсиши	60,2	46,5
Шундан:		
Шаҳарда	9,3	0,1
Қишлоқда	46,5	46,4
Бир ёшгача болалар ўлими (ҳар 1000 туғилганга нисбатан)	32,9	30,1

Фарғона вилояти ва туманлари аҳолиси сони

/минг киши ҳисобида/

	01.01.1994 йил ҳолати- га	01.01.1995 йил ҳолати- га	Ушбу фо- из ҳисо- бидан	1994 йил аҳолининг табiiий ўсиши
<b>Вилоятлар бўйича</b>	2398,0	2444,5	101,9	58,7
<b>Шаҳарлар</b>				
Қуvasой	62,6	63,4	101,3	1,5
Қува	31,8	32,7	102,8	0,8
Қўқон	191,5	192,8	100,7	3,3
Марғилон	156,5	158,9	101,5	3,6
Фарғона	224,1	217,3	97,0	2,5
<b>Туманлар</b>				
Бешариқ	137,3	141,0	102,7	3,7
Боғдод	128,7	132,2	102,7	3,6
Бувайда	129,4	133,4	103,1	4,0
Даангара	109,4	112,2	102,6	2,8
Ёзевон	62,9	64,7	102,9	1,8
Қува	120,2	123,4	102,7	3,2
Олтиариқ	132,5	136,4	102,9	3,8
Охунбобоев	128,3	132,2	103,0	3,9
Риштон	124,4	127,3	102,3	2,9
Соҳ	41,9	43,1	102,9	1,0
Тошлоқ	117,2	120,7	103,0	3,4
Ўзбекистон	147,4	151,3	102,6	3,7
Учкўприк	133,5	137,1	102,7	3,5
Фарғона	141,7	145,8	102,9	4,0
Фурқат	76,9	78,6	102,2	1,7

**Вилоят аҳолисининг ёшлари бўйича тақсимлаш**  
/ минг киши ҳисобидан/

	1.01.1994 йил					
	Жами	Шу жумладан		Жами	Шу жумладан	
		эркаклар	аёллар		эркаклар	аёллар
Амма аҳолининг сони. Шундан:	2398,0	1184,5	1213,5	2444,5	1209,5	1235,0
- 1 ёшгача	72,7	37,3	35,4	72,4	37,4	35,3
- 6 ёшгача	335,2	168,6	166,6	342,8	172,3	170,5
- 12 ёшгача	339,1	170,3	168,8	345,5	173,5	172,0
- 2 - 16 ёшгача	198,1	99,4	98,7	201,1	100,9	100,2
- 6 - 30 ёшгача	599,8	295,5	304,3	610,1	301,7	308,4
- 30 - 60 ёшгача	660,8	322,6	338,2	673,8	330,0	343,8
- 60 ва ундан катта ёшдагилар	192,3	90,3	101,5	198,8	94,0	104,8

**Вилоят аҳолисининг миллатлар бўйича таркиби**

Асосий миллатлар	Аҳоли сони минг киши	Салмоғи фоиз ҳисобида
1.01.1995 йил ҳолатига жами аҳоли	2444,5	100
Шундан: <b>Ўзбеклар</b>	2074,1	84,86
<b>Руслар</b>	99,8	4,08
<b>Украинлар</b>	8,5	0,35
<b>Беларуслар</b>	1,0	0,04
<b>Озарбайжонлар</b>	2,0	0,08
<b>Қирғизлар</b>	51,3	2,10
<b>Тожиқлар</b>	137,6	5,63
<b>Арманлар</b>	2,9	0,11
<b>Татарлар</b>	26,4	1,07
<b>Яҳудийлар</b>	3,0	0,12
<b>Қирим татарлар</b>	11,4	0,46
<b>Корейлар</b>	7,6	0,32
<b>Немецлар</b>	1,1	0,04
<b>Бошқа миллатлар</b>	17,8	0,74

Вилоят меҳнат ресурслари /минг киши/

	1993 йил	1994 йил
Меҳнат қобилияти ёпидаги аҳоли со-ни.	1171,8	1199,0
Шундан:		
Шаҳарда	376,2	378,7
Қишлоқда	795,6	820,3
Шу жумладан:		
Эркаклар	598,6	612,6
Шундан:		
Шаҳарда	187,7	189,7
Қишлоқда	410,9	422,9
Аёллар	573,2	586,4
Шундан:		
Шаҳарда	184,2	184,7
Қишлоқда	389,0	401,7
Нафақахўрлар	283,7	289,4
Меҳнат ёшидаги аҳолидан:		
1 - 2 гр ногиронлар	24,0	25,3
Имтиёзли нафақахўрлар	55,1	59,1
Қатнаб ишловчилар	4,2	4,2
Меҳнатга қобилиятли ёшдаги меҳнат ресурслари	1088,5	1110,4
ишловчи нафақахўрлар	39,0	19,7
ишловчи ўсмирлар	16,9	15,2
Вилоят меҳнат ресурслари	1144,4	1145,3

Халқ хўжалигидаги банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг ўртача йиллик сони /минг киши/

	1993 йил	1994 йил
Халқ хўжалигида жами	683,4	773,4
Шундан:		
Саноатда	136,2	163,4
Қишлоқ хўжалигида	244,1	303,3
Урмон хўжалигида	0,6	0,5
Қурилишда	42,5	41,6
Транспорт ва алоқа	29,2	27,5
Савдо, умум овқатланиш, моддий техника таъминоти, тайёрлов	52,4	49,4
Ахборот ҳисоблаш хизмати	0,4	0,5
Ишлаб чиқариш соҳаларини бошқ турлари	3,6	3,7
Уй - жой хўжалиги, маиший хизматнинг аҳолига хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш турлари	15,6	16,7
Соғлиқни сақлаш, физкултура ва ижтимоий таъминот	47,2	52,3
Халқ таъми, маданият, санъат, фан ва илмий кузатиш	97,1	100,7
Молия ва сугурта идоралари	2,8	2,6
Бошқарув идоралари	7,9	7,9
Бошқалар	3,8	3,3

Халқ хўжалиги сохалари бўйича ишчи ва хизматчиларнинг ўртача ойлик иш хақи /сўм/

	1993 йил	1994 йил
Халқ хўжалиги тармоқлари бўйича	28,0	220,3
Шундан:		
Саноат	48,0	355,5
Қишлоқ хўжалиги	20,6	167,7
Қурилиш	38,4	345,0
Транспорт	24,5	329,8
Ўрмон хўжалиги	12,0	107,5
Алоқа	30,9	351,1
Савдо, умум овқатланиш, моддий техника таъминоти, тайёрлов идоралари	17,7	163,2
Ахборот ҳисоблаш хизмати	18,3	230,0
Бошқалар	26,4	188,0
Маиший хизмат ва коммунал хўжалиги	28,6	223,5
Соғлиқни сақлаш, физкултура ва ижтимоий таъминот	21,0	143,7
Халқ таълими	20,6	161,6
Маданият ва санъат	20,0	152,9
Фан ва илмий кузатиш	34,5	374,0
Молия ва сугурта идоралари	57,6	523,4
Бошқарув идоралари	33,7	289,2

## Фаргона саноат кўрсаткичлари (1991 - 1994 йиллар)

Кўрсаткичлар	1991 й	1992 й	1993 й	1994 й
А	1	2	3	4
Саноат маҳсулоти ишлаб чиқарётган корхоналар сони, ишлаб чиқариш ва цехлар, участкалар (Жамоа хўжаликлари ва бошқа ташкилотларни қўшилиб) сони	1283	1495	1652	2110
Шу жумладан:				
Енгил саноат тармоғида	104	122	131	147
Озиқ - овқат саноати тармоғида	367	329	479	510
Кимё саноатида	9	8	8	8
Машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноатида	247	285	297	236
Қурилиш материаллари саноатида	208	256	271	501
Ёқилғи ва энергетика саноатида	12	16	14	14
Бошқа саноат тармоқларида	336	479	452	694
Саноатни қайта ишлаш тармоғига кирувчи корхоналар сони	867	992	1112	1268
Саноатда банд бўлган саноат ишлаб чиқаришда ишловчилар сони, ёрдамчи саноат билан биргаликда ҳаммаси, киши	140134	141982	137627	127822
Шу жумладан:				
Енгил саноат тармоғида	64233	65192	59395	57293
Озиқ - овқат саноатида	15500	14182	16057	11911
Кимё саноатида	8628	8717	8896	7983
Машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноатида	19643	17613	16337	15359
Қурилиш материаллари саноатида	907	11049	11581	18673
Ёқилғи ва энергетика саноатида	7686	8206	9380	8670
Бошқа саноат тармоқларида	14736	17023	15981	7933

A	1	2	3	4
Саноатни қайта ишлаш тармоғига кирувчи корхоналарда, киши	117402	117856	110812	69204
Саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми, (ёрдамчи саноатлар билан биргаликда) Таққослама баҳода, минг сўм (ўша йилдаги баҳода)	8714	34935	317783	239507 2
Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати, фонз ҳисобида	97,7	88,5	106,1	103,4
Истеъмол моллари ишлаб чиқариш ҳажми, минг сўм (ўша йилги баҳода)	3056	21010	233203	342607 9
Истеъмол моллари ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати, фонз ҳисобида	101,3	102,8	108,3	100,3
Саноат маҳсулотларини асосий турларини ишлаб чиқариш:				
Ғишт, млн дона	286	282	297	208
Йиғма темир бетон, минг м <sup>3</sup>	390	386	312	267
Мебел, минг сўм	360	1382	4741	56292
Пахта толаси, тонна	149530	1137490	117304	135616
Момиқ пахта, тонна	20677	21472	19567	14970
Чинни буюмлар, минг дона	20888	21056	22333	22545
Ип газлама, минг м <sup>3</sup>	8858	13910	18789	17630
Ипак газлама, минг м <sup>3</sup>	38611	39073	35456	33334
Тикув маҳсулотлари, минг сўм	750	917	12582	247264
Пайпоқ маҳсулотлари, минг жуфт	61902	59510	60173	61448
Пойабзал, минг жуфт	11972	10896	10574	12592
Гўшт, тонна	26610	14106	15421	10956
Қолбаса маҳсулотлари, тонна	4728	2440	2267	2190
Сарғ, тонна	1322	1869	2261	2173
Сут ва сут маҳсулотлари, тонна	79704	56618	49458	43197

<b>А</b>	<b>1</b>	<b>2</b>	<b>3</b>	<b>4</b>
Консерва махсулотлари, миляг шартли банка	113683	93798	99391	97826
Ун, тонна	333021	399931	428646	424223
Нон ва нон махсулотлари, тонна	160335	135596	160930	161858
Кондитер махсулотлари, тонна	35485	15789	13183	8799
Макарон махсулотлари, тонна	21453	27875	30201	24289
Усимлик ёғи, тонна	72351	57969	48592	44511
Алкоголсиз ичимликлар, миляг дкл.	1148	599	594	562
Кир совун, тонна	4986	5448	5562	6071
Атир совун, тонна	15539	7245	8047	8603

### Қишлоқ хўжалиги

	Ўлчов бир - лити	1992 й	1993 й	1994 й	1992 й 1993 й га нис- батан % ҳисоб
Жамоа, ширкатлар	сон	121	172	177	146
Уларда ўрғача йиллик ишловчила	одам сон	161400	228452	268314	166
Давлат хўжаликлари	сон	65	15	10	15
Уларда ўрғача йиллик ишловчилар	одам сон	72800	5748	2364	3
Мавжуд ерлар					
жами фойдаланишдаги ерлар	га	799041	799041	799041	100
Шу жумладан вилоят маъмурий чегарасидаги ерлар	га	675893	675893	675893	100
Жами қишлоқ хшжалик ер турлари	га	370638	370684	370218	99,8
Шундан: экинзор	га	258600	257736	257415	99,5
Кўпйиллик дарахтзор	га	36900	37548	37417	101,0
Яйловлар		75200	75300	73386	97
Сугориладиган ерлар	га	299331	299320	298900	99,8
Шундан: экинзорлар	га	258600	257736	257415	99
<b>Шўрланган ерлар</b>					
Озгина шўрланган ер - лар	га	153036	157815	166270	109
Ўрғача шўрланган ерлар	га	155891	33239	32000	20
Қаттиқ шўрланган ерлар	га	33726	7456	4820	14
<b>Сугориш тармоқлари</b>					
Сугориш тармоқлари жами узунлиги	км	20140	20171	20120	99,9
А	1	2	3	4	5

Шу жумладан:					
Катта ва хўжаликлар аро суғориш тармоқларини узунлиги	км	3030	3116	3055	101
Ички хўжалик суғориш тармоқларини узунлиги	км	17110	17055	17065	99,7
Зак сувларни қочириш тармоқларини узунлиги	км	11383	11432	11559	101
Шу жумладан:					
Хўжаликни ичидаги тармоқларни узунлиги	км	8482	8482	8580	101
Хўжаликлараро тармоқларни узунлиги	км	2901	2950	2979	103

### Вилоят сув манбалари

1. Каркидон сув омбори	Сув таъминотини яхшидаш майдони 112 минг га, тўғон баландлиги - 70 м, тўғон узунлиги - 420 м, 211,4 млн. м <sup>3</sup> сув тўплама қобилиятига эга. Сув ўтказиш қобилияти 50 м <sup>3</sup> /с
2. Қўрғонтепа сув омбори	Сув таъминотини яхшилаш майдони 2 минг га, тўғон баландлиги - 45 м, тўғон узунлиги - 675 м, сув тўплаш қобилияти 20 млн м <sup>3</sup> , сув ўтказиш қобилияти 10 м <sup>3</sup> /с
3. Кенг кўл сув омбори	Сув таъминотини яхшилаш бир минг, тўғон баландлиги - 37,5 тўғон узунлиги 581 м, сув тўплаш қобилияти 10 млн м <sup>3</sup> , сув ўтказиш қобилияти 5 м <sup>3</sup> /с
4. Жанубий Фарғона канали	Сугориш майдони 52,4 минг га, сув ўтказиш қобилияти 45 м <sup>3</sup> /с узунлиги - 63 км
5. Исфайрам сой	Сугориш майдони 29,5 минг га, сув ўтказиш қобилияти 250 м <sup>3</sup> /с, узунлиги 35 км
6. Шохимардон сой	Сугориш майдони 14,6 минг га, сув ўтказиш қобилияти 450 м <sup>3</sup> /с, узунлиги - 50 км
7. «Сўх» сой	Сугориш майдони 75,6 минг га, сув ўтказиш қобилияти 350 м <sup>3</sup> /с, узунлиги - 60 км
8. Исфара сой	Сугориш майдони 14,8 минг га, сув ўтказиш қобилияти 100 м <sup>3</sup> /с
9. Катта Фарғона канали	Сугориш майдони 116,5 минг га, сув ўтказиш қобилияти 112 м <sup>3</sup> /с узунлиги - 83 км
10. Катта Андижон канали	Сугориш майдони 47,7 минг га, сув ўтказиш қобилияти 60 м <sup>3</sup> /с, узунлиги - 64 км
11. Сирдарё	Сугориш майдони 11,1 минг га, сув ўтказиш қобилияти 1500 м <sup>3</sup> /с, узунлиги 50 км

Изоҳ: х/ вилоят худудидан ўтган қисмининг узунлиги

Вилоят шаҳар ва туманларининг 1995 йил 1 январ холатига умумий ер майдони /минг км/

	Умумий ер майдони гектар	Қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар		Аҳолининг шахсий хўжалигига қарашли яроқли ерлар	
		гектар	умумий майдонини нисбатан фонд ҳисоб	гектар	умумий майдонини нисбатан фонд ҳисоб
Қувасой	26,4	12,1	45,8	1,5	5,7
Қўқон	2,6	0,315	12,1	0,3	11,5
Марғилон	2,2	0,1	4,5	0,1	4,5
Фарғона	8,9	1,8	20,2	0,9	10,1
Туманлар					
Бешариқ	77,4	26,3	34,0	4,2	5,4
Боғдод	33,4	17,5	52,4	4,5	13,5
Бувайда	27,9	14,8	53,0	4,0	14,3
Даснғара	43,8	20,2	46,1	3,7	8,4
Қува	43,8	21,8	49,8	4,2	9,6
Ёзёвон	40,7	20,0	49,1	2,3	5,6
Олтиариқ	63,1	35,5	56,2	4,2	6,6
Охунбобоев	38,9	22,7	58,3	5,0	12,8
Риштон	30,7	16,7	54,4	3,6	11,7
Сўх	22,1	4,8	21,7	1,0	4,5
Тошлоқ	24,3	13,1	53,9	4,0	16,5
Ўзбекистон	69,5	21,0	30,2	4,8	6,9
Учкуприк	27,7	13,6	49,1	4,3	15,5
Фарғона	62,0	25,0	40,3	3,9	6,3
Фурқат	30,5	17,1	56,1	2,5	8,2
Вилоят бўйича	675,9	304,1	45	59,0	8,7

**Қишлоқ хўжалиги экин турлари ҳақида маълумот /ҳамма тоифадаги хўжаликлар бўйича гектар/**

	1992 й	1993 й	1994 й	1994 й 1992 йга нис батан фо- из ҳисобида	Жами экин майdonлари	
					1994	1992
Жами экин айdonи	306701	301884	302251	98	100	100
Шу жумладан: Дон	47156	46456	69753	148	23,1	15,4
Пахта	141779	139995	131654	93	43,6	46,2
Картошка	3579	3809	7532	210	2	1,2
Сабзавот	18607	14848	14521	78	5	6,1
Полиз	3826	2529	1561	41	0,5	1,2
Ем хашак экинлари	90863	94247	76637	84,3	25,4	29,6
Жами мевазорлар	35778	38533	38651	108	12,8	11,7
Жами узумзорлар	6225	5933	5758	92	1,9	1,2
Умумий экин май- донидан:						
а) Жамоава давлат хўжаликларини экин майdonи	265842	250224	243141	91	-	-
б) Аҳолининг ёр- дамчи таморқасида- ги экин майdonи	39510	39510	41330	105	-	-
в) Дехқон (фер- мер) хўж.аликлари экин майdonи	1349	12150	17780	13 м	-	-

### Чорвачилик махсулотларини ишлаб чиқариш

	Улчов бир лиги	1992 й	1993 й	1994 й	1994 й 1992 йга нисбатан фоиз
<b>Ҳамма тоифадаги хўжаликлар бўйича</b>					
Гўшт (тирик вазн)	тонна	63850	64134	63835	99,9
Сут	тонна	405504	426000	430580	106
Тухум	минг дона	230913	186601	175179	76
Жун	тонна	1177	1212	1132	96
Пилла	тонна	6358	5812	4197	66
Асал	тонна	736	497	360	49
<b>Шундан: Аҳолини ёрдамчи хўжалигида</b>					
Гўшт (тирик вазн)	тонна	40000	42094	42520	106
Сут	тонна	293379	293379	324256	110
Тухум	минг дона	111500	111600	113141	101
Жун	тонна	869	926	876	101
<b>Дехқон (фермер) хўжаликларида</b>					
Гўшт (тирик вазн)	тонна	76	233	1218	16 марта
Сут	тонна	2557	2850	4706	184
Тухум	минг дона	5	182,4	641	128 марта

Ғишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилиш (ҳамма тоифадаги хўжаликлар)

(тонна)

	1992 й	1993 й	1994 й	1994 й 1994 йга нисбатан фонд ҳисобида
Ғами дон	41690	42953	82585	198,1
Картошка	25933	33667	22641	87,3
Сабзавотлар	31057	7871	4130	13,3
Хўл мевалар	49290	54851	42885	87
Узум	20221	13863	10108	50
Парранда, қорамоллар ва қўйлар гўшти.тирик вазн	18044	19382	17230	95
Сут	97905	110000	95961	98
Тухум /минг дон/	100042	59419	54499	54
Ғун /соф ҳолда/ тонна	912	519	287	31,5
Пилла тонна	6358	5812	4197	66

**Асосий ўсимчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш  
(ҳамма тоифадаги хўжаликлар бўйича, тонна)**

	1992 й	1993 й	1994 й	1994й 1994 йга нисбатан фоиз ҳисобида
<b>Жами дон</b>	138257	130872	171463	124
<b>Пахта</b>	404951	401607	392668	97
<b>Картошка</b>	40552	43550	95998	237
<b>Сабзавотлар</b>	344556	299281	273803	79
<b>Полиз</b>	34702	20150	20881	60
<b>Жами мевалар</b>	84528	88288	97583	115
<b>Узум</b>	27640	20832	20997	76

**Шундан, аҳолини шахсий хўжаликларида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар**

	1992 й	1993 й	1994 й	1994й 1994 йга нисбатан фоиз ҳисобида
<b>Жами дон</b>	26331	28328	47025	179
<b>Сабзавотлар</b>	276693	246941	218928	79
<b>Картошка</b>	21694	23400	68019	313
<b>Полиз</b>	15538	15500	15555	100
<b>Жами мевалар</b>	43859	54400	58282	133
<b>Узум</b>	14672	12300	12332	84

Вилоят бўйича хар бир жон бошига истеъмол қилинган  
озик овқат махсулотлар хақида маълумот

	Ўлчов бирлиги	1993 йил	1994 йил
Гўшт махсулотлари	кг	17,8	17,1
Сут ва сут махсулотлари	литр	179,6	177,4
Тухум	дона	78,6	72,2
Полиз, сабзавот	кг	134,7	121,4
Картошка	кг	17,5	38,7
Мева ва узум	кг	48,5	48,8
Нон махсулотлари	кг	136	131
Ёрма махсулотлари	кг	13,5	10,5
Шакар	кг	9,9	7,3
Ўсимлик ёғи	кг	9,1	7,3

Қишлоқ хўжалиги экинларининг хосилдолиги  
(ҳамма тоифадаги хўжаликлар бўйича центнер 1га)

	1992 йил	1993 йил	1994 йил	1994йил 1992 йилга нисба - тан % ҳис -да
Жами дон	2,9	28,2	24,6	84
Пахта	28,6	28,7	29,8	104
Картошки	113,3	109,8	118,6	105
Сабзавот	184,7	183	178,2	96
Полиз	90,7	90,7	133,8	147
Жами мевалар	38,8	39,8	40,4	104
Узум	60,8	32,5	49,3	81

## ХАЙВОНЛАР БОШ СОНИ

### Ҳамма тоифадаги хўжаликлар бўйича

	1992 йил	1993 йил	1994 йил	1994 йил 1992 йилга нисбатан % ҳисобида
<b>Ҳамма тоифадаги хўжаликлар бўйича</b>				
Қорамол	565656	582333	566696	100,2
Ш.ж Сигирлар	223826	231128	228625	102
Қўй эчкилар	583917	587472	551247	94
Чўчқалар	26329	225118	19375	74
Жами парандалар (минг бош)	1621,5	1197,5	759,4	47
Шундан тухум қиладиган товуқлар (минг бош)	647,1	575,8	415,8	64
<b>Аҳоли қўлидаги хайвонлар (бош сони)</b>				
Қорамол	403275	421315	4118221	102
Ш.ж Сигирлар	182503	189480	187864	103
Қўй эчкилар	385553	400399	387562	100,5
Чўчқалар	-	300	2326	-
<b>Деҳқон (фермер) хўжаликлари</b>				
Чорвачилик билан шуғулланувчи (фермер) хўжаликлар сони	331	575	701	212
Улардаги				
Қорамол сони	4103	6020	14587	355
Ш.ж Сигирлар	1793	2206	2699	150
Қўй эчкилар	1690	2485	7671	454
Отлар	41	97	616	15 марта

1. Пудрат қурилиш, монтаж ва таъмирлаш ташкилотлари жами	223
Шу жумладан	
- Давлат тасарруфидан	167
- Ҳиссадорлик жамиятидаги	38
- Жамоа ташкилотлари	15
- Ижара корхонаси	3
2. Вилоятда мавжуд қурилиш трестлар	13
3. Қурилишда ишловчилар сони	29932

Вилоятларда барча манбалар ҳисобига капитал ўзлаштирилиши (млн сўм, амалдаги нархларда)

	1993 йил	Ҳажмига нисбатан салмоғи %	1994 йил	Ҳажмига нисбатан салмоғи %
1. Капитал маблағлар жами	106,4	100,0	655,4	100,0
Шу жумладан:				
Давлат корхона ташкилотлари ҳисобига	73,0	69	467,8	71
Жамоа хўжаликлари маблағлари ҳисобига	20,4	19	78,8	12
Бошқа нодавлат ташкилотлар аҳоли маблағи ҳисобидан (якка тартибда уй жой қурилиши)	6,6	6	79,8	12
2. Ишлаб чиқариш объектларида	55,7	52	363,6	55
3. Ноишлаб чиқариш объектларида	50,7	48	291,8	45
4. Умумий ҳажмда қурилиш монтаж ишлари	72	68	479,7	73

**Ижтимоий, маданий, маиший объектларни ишга тушириш**

Барча манбалар ҳисобига	1993 йил	1994 йил
Актабгача тарбия муассасаларини қурилиши, рин	1655	795
Шу жумладан қишлоқларда	980	655
Мумтаълим мактаблари қурилиши, ўқувчи рин	7762	5642
Шу жумладан қишлоқларда	6376	5642
Сифохоналар қурилиши, ўрин	434	306
Шу жумладан қишлоқларда	344	120
Юликлиника, сменали қатнаш	395	-
Шу жумладан қишлоқларда	95	-
Клуб ва маданият саройлари қурилиши, ўрин	450	350
Шу жумладан қишлоқларда	450	350

**Вилоятда турар жой қурилишини ишга туширилиши  
( ишга туширилиши кв м умумий яшаш майдони )**

Кўрсаткичлар	1993 йил		1994 йил	
	Жами	Шу жумладан қишлоқ жойларида	Жами	Шу жумладан қишлоқ жойларида
Қуриб битказилиши, жами	432542	284254	340349	226442
Шу жумладан:				
Давлат корхона ва ташкилотлари ҳисобига	85878	10693	55024	2469
Аҳоли маблағи ҳисобига уй - жойларни яқка тартибда қуриб битказилиши	340537	267434	284194	222842
Ҳамма хўжаликлари	6127	6127	1131	1131

## Транспорт ва алоқа

	Ўлчов бирлиги	1993 йил	1994 йил
<b>A</b>	<b>1</b>	<b>2</b>	<b>3</b>
Автотранспортга эга бўлган корхона ва ташкилотлар	сон	912	912
Улардаги автомобилг транспорт	сон	146199	150960
Умумий фойдаланишдаги автокорхоналар	сон	26	28
Улардаги автомобилг транспортлари	сон	5075	5142
Аҳолидаги автомобиллар	сон	116317	21450
Автомобил йўлларини ҳаммаси	км	11524	14300
Шу жумладан: умумий фойдаланишдаги қаттиқ қатлам билан қоплангани	км	3825	7615
умумий фойдаланишда бўлмаган йўллар узунлиги	км	7414	10190
<b>Умумий фойдаланишдаги транспортда юк ташиш ва юк айланиши</b>			
Жўнатилган юклар ҳаммаси	минг тон.	35710	30039
Шу жумладан: темир йўлида	минг тон.	16013	10268
автомобилда	минг тон.	19697	19771
Келтирилган юклар ҳаммаси	минг тон.	36724	30711
Шу жумладан: темир йўли билан	минг тон.	17027	10941
автомобилда	минг тон.	19697	19770
Юкнинг айланиши, ҳаммаси	м.тон.км.	307090	216207
Жўнатилган ўлчовлари ҳаммаси	м. ўлчови	271999	276271
Шу жумладан: темир йўлда	м. ўлчови	3194	2891
автомобилда	м. ўлчови	268805	273370
<b>Алоқа</b>			
Тариф киримлари электр алоқалари бўйича	минг сўм	3346	42284
Шу жумладан: аҳолида	минг сўм	402	12714
Тариф киримлари бўйича почта алоқалари	минг сўм	1269	15154
Шу жумладан: аҳолида	минг сўм	126	1701
Жами вилоятлар бўйича тариф киримлари	минг сўм	4615	57437
Шу жумладан аҳолида	минг сўм	4615	57437

### Савдо ва пулли хизмат кўрсаткичлари

	Ўлчов бирлиги	1993 йил	1994 йил
Умумий чакана - савдодаги товар айланиши (ноташкилий савдо, колхоз бозорлари, умумий овқатланиш айланиши қўшилиб)	млн. сўм	368,6	4295
Шундан: Шаҳарда	млн. сўм	244,6	2761
Қишлоқда	млн. сўм	124	1534
Умумий чакана - савдо товар айланиши ҳажми, бир жон бошига	сўм	155	1796
Шундан: Шаҳарда	сўм	415	4598
Қишлоқда	сўм	70	840
Чакана - савдо бўйича товар айланиши умумий ҳажмидан	млн. сўм	368,6	4295
Озиқ - овқат маҳсулотлари	млн. сўм	276,4	3405,2
Но озиқ - овқат товарлари	млн. сўм	92,2	889,8
Савдо корхоналари сони	сон	2930	2888
Шундан: Шаҳарда	сон	1507	1178
Қишлоқда	сон	1423	1710
Умумий овқатланиш корхоналари сони	сон	1700	1747
Шундан: Шаҳарда	сон	774	841
Қишлоқда	сон	926	906
Пулли хизмат умумий ҳажми	млн. сўм	12,6	214,4
Шундан: Шаҳарда	млн. сўм	7,8	123,1
Қишлоқда	млн. сўм	4,8	91,3
Бир жон бошига пулли хизмат кўрсатиш	сўм	5,3	88,3
Шундан: Шаҳарда	сўм	10,9	168,3
Қишлоқда	сўм	2,9	53,8

**1994 йилда вилоят томонидан маҳсулотларни асосий тур-  
лари бўйича экспорт, импорт ҳақида маълумот**

<b>Экспорт ҳажми</b>	-	1572,6 млн. сўм
<b>Шундан:</b>		
Пахта толаси	55,7 минг тонна	183,0 млн. сўм
Нефгкокси	156,1 тонна	0,2 млн. сўм
Карамбид	80,2 минг тонна	39,3 млн. сўм
Пилла хом ашёси	520,6 тонна	0,8 млн. сўм
Пахта газламаси	780180,7 минг метр	5,4 млн. сўм
Мева ва сабзавот кон- сервалари	20612,9 м.ш.б	1306,2 млн. сўм
<b>Импорт жами</b>	-	3459,0 млн. сўм
<b>Шундан:</b>		
Машина ва жихозлар	-	12,9 млн. сўм
Каустик сода	1,5 минг тонна	12,4 млн. сўм
Нефг маҳсулотлари	3197,6 минг тонна	1709,2 млн. сўм
Қора, рангли метал ва метал маҳсулотлари	882,3 минг тонна	250,2 млн. сўм
Қурилиш материаллари	4,9 минг метр куб	12,3 млн. сўм
ДВП материаллари	243,3 метр куб	1,7 млн сўм
Бошқа маҳсулотлар	-	14400,3 млн. сўм

Вилоят халқ хўжалигининг бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги асосий кўрсаткичлар. 1.01.1995 й.

1. Нодавлат мулк шаклидаги корхоналар сони	3436
2. Шу жумладан ижара	53
3. Хиссадорлик жамиятлари	244
Хусусий корхоналар	1112
Жамоа хўжаликлари	165
Ширкатлар	123
Қўшма корхоналари	21
Фермер хўжаликлари	1215
Бошқа мулк шаклидаги корхоналар	503
Хусусийлаштирилди	
1. 1994 йили давлат Дастурига асосан хусусийлаштирилган объектлар	371
2. Дастур бўйича хусусийлаштирилди	371
3. Дастурдан ташқари хусусийлаштирилди.	421
Жами хусусийлаштирилди	792
Шу жумладан хусусий корхоналар	501
Хиссадорлик	142
Жамоа корхоналари	149
Бошқа шаклга	-
4. Ўтказилган ким ошди савдоси ва танлов сони	7
Сотилган объектлар сони	29
Объектларнинг дастлабки баҳоси, минг сўм	2998,0
Сотилиш баҳоси, минг сўм	25163,0
Устама баҳо, минг сўм	22165,0

Мулк шаклини тармоқлари бўйича ўзгариши ва салмоғи

Тармоқлар	Жами корхона сони	Шу жумладан хусусийлашган	Салмоғи % ҳисобида
Саноат	216	95	44,0
Қурилиш	148	108	79,8
Қишлоқ хўжалиги	364	324	89,0
Савдо, маиший хизмат	162	116	71,6
Транспорт	71	16	22,5

Фаргона вилоят маҳаллий бюджетининг 1993 - 1994 йи-  
лида хосил бўлган даромад ва харажатлари ҳақида маълумот

Даромадлар	1993 йил бажарилиши	1994 йил бажарилиши
Даромадлар	71786	920866
Узаро ҳисоб - китоблар бўйича олинган маб- лағлар	18872	23401
Даромадларнинг ҳажми	90660	944267
<b>Харажатлар</b>		
Харажатлар	75850	943535
Шу жумладан: Халқ хўжалик бўйича жами	3658	117235
Ижтимоий таъминот, маданият тадбирларини маблағ билан таъминлаш жами	63820	713086
Шу жумладан: Маорифга	38501	450034
Маданият ва оммавий ахборотга	1665	17622
Фанга	10	108
Соғлиқни сақлашга	228114	235333
Жисмоний тарбияга	26	810
Ижтимоий таъминотга	804	9179
Давлат бошқарув органларини сақлашга	2412	23905
Бошқа сарф харажатларга	3521	23220
Турмуш фаровонлигини ошириш билан боғлиқ бўлган харажатларга	2438	66083
Чернобил қатнашчиларига	1	6
Сарф - харажат устидан оширилган даромад- лар	14810	732

## Илгитмасоний соҳа

	1993 йил	1994 йил
А	1	2
<b>Олийгоҳдар</b>		
Олий ўқув юрглари, сони	6	6
Улардаги талаблар сони	19340	16925
Жумладан: Кундузги бўлимда	9664	8663
Кечки бўлимда	1480	669
Сиртқи бўлимда	8196	7593
Олий ўқув юргларидаги ўқитувчилар сони	1293	1343
Профессор ўқитувчилар сони	34	37
Фан докторлари	36	66
Фан номсодлари	482	494
<b>Ўрта махсус ўқув юрглари</b>		
Ўрта махсус ўқув юрглари сони	23	23
Улардаги талабалар сони	24838	21046
Жумладан: Кундузги бўлимда	13255	11711
Кечки бўлимда	2341	2315
Сиртқи бўлимда	8242	7020
Ўрта махсус билим юргларидаги ўқитувчилар сони	1522	1461
<b>Халқ таълими</b>		
Умумий таълим мактаблари (кечки мактаблар б-н)	849	863
Лицейлар	10	17
Гимназия	-	1
Махсус мактаб - интернатлар	7	7
Барча умумтаълим мактабларидаги ўқувчилар сони	502547	521599
Ўқитувчилар сони	44438	47553
Мактабдан ташқари муассасалар сони	102	102
Улардаги шугулданувчи ўқитувчилар сони	53368	53368
Хунар таълим билим юрглари сони	45	45
Улардаги ўқитувчилар сони	22355	21049
Ўқитувчи ва усталар сони	1015/640	574/1007

А	1	2
Мактабгача тарбия муассасалари сони	1336	1296
Шу жумладан: Халқ таълими вазирлигига қарашлиси	437	475
Бошқа ташкилот ва жамоа муассасаларига қарашлиси	863	821
Мактабгача тарбия муассасаларида тарбияланувчилар сони	163120	152208
Болаларни мактабгача тарбия муассасаларига жалб қилиниши, фонд	41,0	41,7
Болалар үйи	3	3
Тарбияланувчилар сони	306	313
<b>Соғлиқни сақлаш</b>		
Жами касалхоналар	126	127
Улардаги ўринлар сони	26575	23258
Жами касалхоналардан: юқумли касаллик касалхоналари	17	16
Шахар касалхоналари	14	14
Болалар касалхоналари	5	5
Тўғуруқхоналар	3	3
Медик - санитар қисимлар	8	8
Махсус касалхоналар	24	25
Вилоят қасалхоналари ва аёлларни соғломлаштириш маркази	2	2
Марказий туман касалхоналари	15	15
Қишлоқ бўлима касалхоналари	15	15
Махсус дини нсерлар	17	17
Бошқалар	6	7
Тиш даволовчи поликлиникалар	17	17
Қишлоқ даволаш амбулаториялари	148	148
Фелдшер - акушерлик пунктлари	647	646
Хакимлар сони	6417	6495
Ўрта тиббиёт ходимлари сони	24900	25349
Хар 10 минг аҳолига тўғри келадиган хакимлар сони	26,8	27,
Аёллар маслаҳатхоналари	15	15

A	1	2
<b>Маданият</b>		
Оммавий ва болалар кутубхоналари сони	748	734
Улардаги китоблар сони, минг нусха	7899	7646
Клуб муассасалари	349	335
Улардаги тўғарақлар сони	1610	1595
Тўғарақларда қатнашувчилар сони	30150	29270
Музейлар сони	11	11
Театрлар сони	4	4
Улардаги ўринлар сони	1150	1150
Болалар муסיқа ва санъат мактаблари	29	29
Кинотеатрлар сони	31	31
Улардаги ўриндиқлар сони	15200	15200
Киноқурилмалар	399	395
Улардаги ўриндиқлар сони	91000	91000
Кўчма киноқурилмалар сони	25	25
<b>Спорт</b>		
Стадионлар сони	18	18
Басейнлар сони	15	33
Спорт заллари	526	515
Отиш тирлари	458	426
Баскетбол майдонлари	813	820
Волейбол майдонлари	1186	1140
Қўл тўпи майдонлари	518	528
Теннис кортлари	9	10
Футбол майдонлари	473	476
Кичик футбол майдонлари	93	162
Болалар ва ёшлар спорт мактаблари	36	41
Жисмоний тарбия жамоалари	1490	1319
Домний шугулланувчилар сони	559420	582222
Шундан: Спорт секцияларида шугулланувчилар	140345	130076
Тайёрланган оммавий разрядли спортчилар сони	53884	41778
Тайёрланган I - разрядли спортчилар ва спорт номзодлари сони	190168	302120
Тайёрланган мастерлар		-
Халқаро спорт мастерлари		
Ўзбекистон терма жамоаси аъзолари сони	63	49

А	1	2
<b>Ижтимоий таъминот</b>		
Вилоятдаги мавжуд ижтимоий таъминот бўлимлари сони	21	21
Нафақахўрлар, минг киши	283,7	289,4
Республика аҳамиятига молик шахсий нафақахўрлар	574	525
Улуғ Ватан Уриши қатнашчилари ва уларга тенглашган нафақахўрлар	8026	7286
Шу жумладан: 1 - гуруҳ	1997	1824
2 - гуруҳ	5730	5098
3 - гуруҳ	299	364
Қариялар ва ногиронлар уйи	5	5
Уларда яшовчилар сони	1488	1212

Фарғона вилоятидаги Олий Мажлис, халқ депутатларининг вилоят, туман ва шаҳар Кенгашлари депутатларининг сони ҳақида маълумот

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси - 28 нафар
2. Халқ депутатлари вилоят Кенгаши депутатлари - 56 нафар
3. Халқ депутатлари туман кенгаши депутатлари - 441 нафар
4. Халқ депутатлари шаҳар кенгаши депутатлари - 145 нафар

**Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Фарғона вилоятидан сайланган депутатларнинг сифат таркиби ҳақидаги маълумот**

1. Жами депутатлар	28 нафар
Шу жумладан: а) халқ депутатлари вилоят Кенгаши томонидан кўрсатилган	20 нафар
б) Ўзбекистон ХДП дан	7 нафар
в) Ўзбекистон ВТП дан	1 нафар
2. Аёллар	2 нафар
3. Партиявийлиги: а) Ўзбекистон ХДП аъзолари	20 нафар
б) Ўзбекистон ВТП аъзолари	1 нафар
в) Ўзбекистон “Адолат” СДП аъзолари	6 нафар
г) партиясизлар	1 нафар
4. Маълумоти бўйича: а) олий	28 нафар
5. Мутахассислиги бўйича: а) муҳандислар	10 нафар
б) ўқитувчилар	3 нафар
в) иқтисодчилар	3 нафар
г) врачлар	1 нафар
д) қишлоқ хўжалик ходимлари	11 нафар
6. Ёш бўйича: а) 31 - 40	3 нафар
б) 41 - 50	21 нафар
в) 50 дан юқори	4 нафар
7. Касби бўйича: а) вилоят, туман, шаҳар ҳокимлари	12 нафар
б) Олий Мажлиси маъсул ходимлари	2 нафар
в) вилоят ҳоким ўринбосарлари	1 нафар
г) ташкилот раҳбарлари	9 нафар
д) жамоа хўжалиги бошқарув раиси	4 нафар
8. Миллати бўйича: а) ўзбеклар	25 нафар
б) руслар	1 нафар
в) тожиклар	1 нафар
г) қирғизлар	1 нафар
9. Илмий унвон бўйича: а) фан номзодлари	2 нафар

# МУНДАРИЖА

## МАВЗУ 1. СОЦИАЛ (ИЖТИМОЙ)-ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИКА ПРЕДМЕТИ

1. Ижтимоий-иқтисодий ахборот ва статистика.....3
2. Ижтимоий-иқтисодий статистиканинг предмети ва ва-  
зифалари.....5
3. Ижтимоий-иқтисодий статистиканинг ўрганиш усул-  
лари.....6
4. Ижтимоий-иқтисодий статистиканинг бошқа иқтисо-  
дий фанлар билан алоқадорлиги.....7

## МАВЗУ 2. ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ СТАТИСТИ- КАНИНГ АСОСИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИ ТИЗИМИ

1. Кўрсаткичлар тизими ҳақида тушунча.....12
2. Қайта ишлаб чиқариш жараёнлари ва унинг асосий  
элементлари.....13
3. Ишлаб чиқариш жараёнлари ва элементлари орасида  
боғланишлар.....14
4. Ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар ва уларни гу-  
руҳлаш.....15

## МАВЗУ 3. АҲОЛИ СТАТИСТИКАСИ

1. Аҳоли статистикасининг вазифалари ва предмети....18
2. Аҳоли сонини ўрганиш ва уни жойлаштириш.....19
3. Аҳолининг асосий гуруҳлари.....21
4. Аҳолини механик ҳаракати орқали ўрганиш.....27
5. Аҳоли сони истиқболини белгилаш.....28

## МАВЗУ 4. МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ СТАТИСТИКАСИ

1. Меҳнат ресурслари ва аҳолининг бандлик тушунча-  
лари.....30
2. Меҳнат ресурслари статистикасининг асосий  
кўрсаткичлари.....31

3. Меҳнат ресурслари баланси (мувозанати).....32
4. Меҳнат ресурслари баланси (ўртача йилик минг киши ҳисобида).....33

#### **МАВЗУ 5. МИЛЛИЙ БОЙЛИК ТАРКИБИ ВА ХАЖМИ СТАТИСТИКАСИ**

1. Миллий бойлик тушунчаси.....37
2. Миллий бойлик статистикасининг асосий вазифалари.....40
3. Миллий бойлик тизими.....41

#### **МАВЗУ 6. АСОСИЙ ФОНДЛАР СТАТИСТИКАСИ**

1. Асосий фондлар ҳақида тушунча.....45
2. Асосий фондлар классификацияси.....46
3. Асосий фондларни баҳолаш усуллари.....49
4. Асосий фондлар амортизацияси.....49
5. Асосий фондларнинг баланси.....52

#### **МАВЗУ 7. ТАБИИЙ РЕСУРСЛАР ВА АТРОФ МУХИТ СТАТИСТИКАСИ**

1. Табиий ресурслар ва атроф мухит предмети ва вазифалари.....56
2. Табиат ресурсларини класификациялаш.....58
3. Ер ресурслари статистикаси.....59
4. Фойдали қазилмалар статистикаси.....60
5. Сув ресурслари статистикаси.....62
6. Ҷрмон ресурслари статистикаси.....63
7. Атмосфера ва хавони қўриқлаш статистикаси.....65
8. Табиий ресурслар ва атроф мухит статистикасининг бошқа бўлимлари.....69

#### **МАВЗУ 8. САНОАТ МАХСУЛОТЛАРИ СТАТИСТИКАСИ**

1. Саноат маҳсулотлари статистикаси.....71
2. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари статистикаси.....81
3. Қурилиш маҳсулотлари статистикаси.....91

4. Бошқа тармоқлар ишлаб чиқариш махсулотлари статистикаси.....94

### **МАВЗУ 9. ИЖТИМОЙИЙ-МАХСУЛОТЛАР МУОМАЛАСИ**

1. Юк обороти ва алоқа статистикаси.....97
2. Моддий техника таъминоти ва тайёрлов статистикаси.....99
3. Қишлоқ хўжалиги махсулотларини етказиб бериш статистикаси.....101
4. Товар обороти статистикаси.....103
5. Товар захиралари статистикаси.....109

### **МАВЗУ 10. ХАЛҚ МАОРИФИ ВА САНЪАТ СТАТИСТИКАСИ**

1. Маориф, маданият ва санъат статистикасининг аҳамияти ва вазифалари.....113
2. Халқ маорифи статистикасининг кўрсаткичлари.....115
3. Олий ва ўрта маълумотли кадрлар тайёрлаш статистикаси кўрсаткичлари .....117
4. Маданият ва санъат статистикаси кўрсаткичлари.....120

### **МАВЗУ 11. АҲОЛИ СОҒЛИҒИ ВА СОҒЛИҚНИ САҚ- ЛАШ СТАТИСТИКАСИ**

1. Аҳоли соғлиғи ва соғлиқни сақлашни статистик ўрғаниш тушунчаси ва социал-иқтисодий аҳамияти.....143
2. Аҳоли саломатлигининг кўрсаткичлари.....147
3. Соғлиқни сақлаш статистикасининг кўрсаткичлари.....148
4. Вақтинчалик меҳнат қобилиятини йўқотиш билан боғлиқ бўлган касалликлар статистикаси кўрсаткичлари .....152
5. Жисмоний тарбия, спорт ва туризм бўйича ахборотлар манбаъи ва кўрсаткичлари.....154

давзулар бўйича амалий машгулотлар	164
збекистон Республикаси Фарғона вилоятининг паспорти	172

Наманган вилоят Ибрат номли босяхонасида асл нухасидан кучи-  
рнб, офсет усулида босялди. 3797-буюртма—2001 йил.

